

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - vol. XXXVI

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **2004**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:514885>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-19**

Repository / Repozitorij:

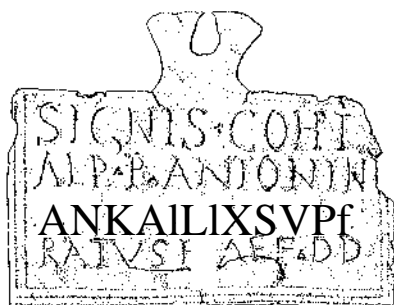
[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA - VOL. XXXVI
2003.

VAMZ 3. SERIJA

VOL. XXXVI, str. 1-224

ZAGREB 2004.

Časopis koji je prethodio:

ARKIVZA POVJESNICU JUGOSLAVENSKU, I. (1852); II. (1852);
ARKIVZA POVJESNICU JUGOSLAVENSKU, III. (1854); IV. (1857); V. (1859); VI. (1863); VII. (1863); VIII. (1865); IX.
(1868); X. (1869); XI. (1872); XII. (1875).

Dosadašnje serije *VJESNIKA*:

VIJESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I. (1870); II. (1876).
VIJESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGIČKOGA DRUŽTVA, I. (1879); II. (1880); III. (1881); IV. (1882); V. (1883); VI. (1884);
VII. (1885); VIII. (1886); IX. (1887); X. (1888); XI. (1889); XII. (1891); XIII. (1891); XIV. (1892);
VJESNIK HRVATSKOGA ARKEOLOŠKOGA DRUŠTVA, nova serija, I. (1895); II. (1896-8); III. (1898); IV. (1899-1900), V.
(1901); VI. (1902); VII. (1903-04); VIII. (1905); IX. (1906-07); X. (1908-09); XI. (1910-1911); XII. (1912); XIII. (1913-14); XIV.
(1915-19); XV. (1928); XVI. (1935); XVII. (1936); XVIII-XXI. (1937-1940); XXII-XXIII. (1941-42); XXIV-XXV (1943-44-
otisnute samo str. 1-64 + 9. T.);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA, I. (1958); II. (1961); III. (1968); IV. (1970); V. (1971); VI-VII.
(1972-73); VIII. (1974); IX. (1975); X-XI. (1977-1978); XII-XIII. (1979-80); XIV. (1981); XV. (1982); XVI-XVII. (1983-84);
XVIII. (1985); XIX. (1986); XX. (1987); XXI. (1988), XXII. (1989); XXIII. (1990); XXIV-XXV. (1991-92); XXVI-XXVII.
(1993-94); XXVIII-XXIX. (1995-96); XXX-XXXI. (1997-1998); XXXII-XXXIV (1999-2000); XXXIV (2001); XXXV (2002).

Nakladnik:

Publisher:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb

Uredništvo:

Editorial Committee's Address:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb, P.P. 13.

Glavni i odgovorni urednik:

Chief Editor:

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:

Technical Editor:

IVAN MIRNIK (Zagreb)

Medunarodni redakcijski odbor:

International Editorial Committee:

HELMUT BUSCHHAUSEN (Wien), JOHN CHAPMAN (Durham), PETER KOS (Ljubljana),
PRESTON MIRACLE (Cambridge)

Redakcijski odbor:

Editorial Committee:

JACQUELINE BALEN, IVAN RADMAN LIVAJA, KATICA SIMONI

Lektura:

ANA DIKLIĆ, SALIH ISSAC (hrvatski jezik), SONIA WILD BIĆANIĆ (engleski jezik)

Prijevod:

VISNJA BARBIR, SONIA WILD BIĆANIĆ, IVAN MIRNIK (engleski jezik);
IVAN RADMAN LIVAJA (francuski jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u zagrebu izlazi jednom godišnje.

IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: GRADSKI URED ZA KULTURU GRADA ZAGREBA, Ilica 25,
10 000 Zagreb i MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE, Runjaninova 2, 10 000 Zagreb

NAKLADA 700 PRIMJERAKA

TISAK: BIROTISAK, Zagreb

2004.

SADRŽAJ

CONTENTS - INHALT - SOMMAIRE

Izvorni znanstveni radovi:

Original scientific/scholarly papers:

JACQUELINE BALEN - IVOR KARAVANIĆ

- Rukotvorine iz Spiennesa u svjetlu eksploatacije kremenih materijala u neolitiku 7
 Les artefacts de Spiennes et l'exploitation du silex au Néolithique. 13

ROMUALD ZLATUNIĆ

- Neolitički pogrebni ukopi na prostoru istočne Jadranske obale i u njezinu širem
 zaleđu (prijelazna zona). Tipološko-statistička analiza 29
 Neolithic inhumation on the eastern Adriatic shore and its wider hinterland
 (the transitional zone). Typological-statistical analysis. 91

LJUBICA PERINIĆ MURATOVIĆ

- Vojnički kultovi u Mursi 97
 Military cults in *Mursa*. 110

IVAN RADMAN-LIVAJA

- Rimska brončana pločica iz Baranje 113
 Roman bronze plaque from Baranja 124

ANTE ŠKEGRO

- Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine. 135
 Roman stone monuments from Bosnia and Herzegovina. 163

LUKA BEKIĆ

- Novi nalaz ranosrednjovjekovnog koplja s krilcima 165
 New discovery of early medieval winged spear. 179

PIERRE MEYRAT

- The papyrus Zagreb 603. 181
 Papyrus Zagreb 603. 187

IGOR URANIĆ

- Sedam brončanih kipova Harpokrata 191
 Seven bronze statuettes of Harpocrates. 198

PRIKAZI - REVIEWS

- Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja 30, Spomenica Alojz Benac 1914.-1992.* Sarajevo - Frankfurt am Main - Berlin - Heidelberg 2002., 579 str.
sa si. (Dunja GLOGOVIĆ) 205
- Veljko PAŠKVALIN. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantickog kršćanstva u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo, 2003: Vrhbosanska katolička teologija (Ante ŠKEGRO). 209
-

JACQUELINE BALEN

*Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR - 10000 ZAGREB
e-mail: jbalen@amz.hr*

IVOR KARAVANIĆ

*Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR-10000 ZAGREB
e-mail: ikaravan@ffzg.hr*

RUKOTVORINE IZ SPIENNESA U SVJETLU EKSPLOATACIJE KREMENIH MATERIJALA U NEOLITIKU

UDK 903 »631/634« (435.9+492+493)
Izvorni znanstveni rad

U radu je prikazana kamena grada iz nalazišta Spiennes koja se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Materijal ima muzeološku i historijsku vrijednost jer pokazuje duh vremena 19. St., kada je fundus Muzeja popunjavao poklonima, kupnjom ili razmjenom. Spiennes je poznat po kamenolomima korištenim tijekom pretpovijesti, poglavito neolitika, pa je u radu također prikazan način eksploatacije kremenja u razdoblju mladog kamenog doba.

Uvod

Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća fundusi muzeja popunjavani su kupnjom ili poklonom reprezentativnih primjeraka i razmjenom materijala s drugim institucijama u Europi i svijetu. Unatoč činjenici da analiza takove grada, zbog nedostatka stratigrafskih pokazatelja, ne može dati dovoljnu osnovu za potpunija znanstvena razmatranja, ona je važna već i stoga jer ocrta duh vremena i načine prikupljanja grada u 19. stoljeću, pa ima i neprocjenjivu muzeološku vrijednost.

Tako i Arheološki muzej u Zagrebu, koji djeluje 158 godina, posjeduje niz dragocjenih kolekcija strane provenijencije. Kao poklon u Muzej je dospjelo i oko 200 predmeta litičke industrije s nekoliko nalazišta u Belgiji i Francuskoj. Naime, prema dokumentaciji koja se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, tu je gradu ravnatelju mineraloškog odjela Narodnog muzeja dr. Duri Pilaru poklonio dr. Luciano Tiberghin iz Brisela 1899. godine. Duro Pilar je potom spomenutu zbirku poklonio arheološkom odjelu Narodnoga muzeja, s popratnim pismom:

Ravnateljstvu arheološkoga odjela narodnoga muzeja u Zagrebu

Ravnatelj mineralogickoga odjela Narodnog muzeja, sveučilišni profesor Dr. Gjuro Pilar, donio je sa svoga puta iz Engleske i Belgije raznih znanstvenih djela, a k tomu još prehistoričku sbirku, koju je sabrao u okolici Monsa dr. Lucijan Tiberghin, praktični liječnik i član antropološkoga društva u Bruselju te ju poklonio Dru Pilaru. Rečena sbirka obsiže oko 200 predmeta iz najstarije i starije kamene dobe.

Rečeni ravnatelj predložio je izvješćem od 19. travnja t. g. br. 775, da se predspomenuta sbirka ustupi arheološkomu odjelu narodnoga muzeja, i to s razlogom što u mineraložko-geološkom odjelu muzejalnom nema sgodnih ormara za pohranu sbirke, a i s razloga što arheološki odjeljurposjeduje dosta liepu sbirku sličnih predmeta, te će tada biti sue na okupu, a baš starija kamena doba fali tomu odjelu.

Stoga se nalaže tomu ravnatelj svom, da istu sbirku od ravnateljstva mineralogickoga odjela muzejalnoga preuzme, u vlastitom odjelu shodno smjesti i u dotičnom inventaru kao prirastprovede.

*U Zagrebu 20. svibnja 1889.
Za bana*

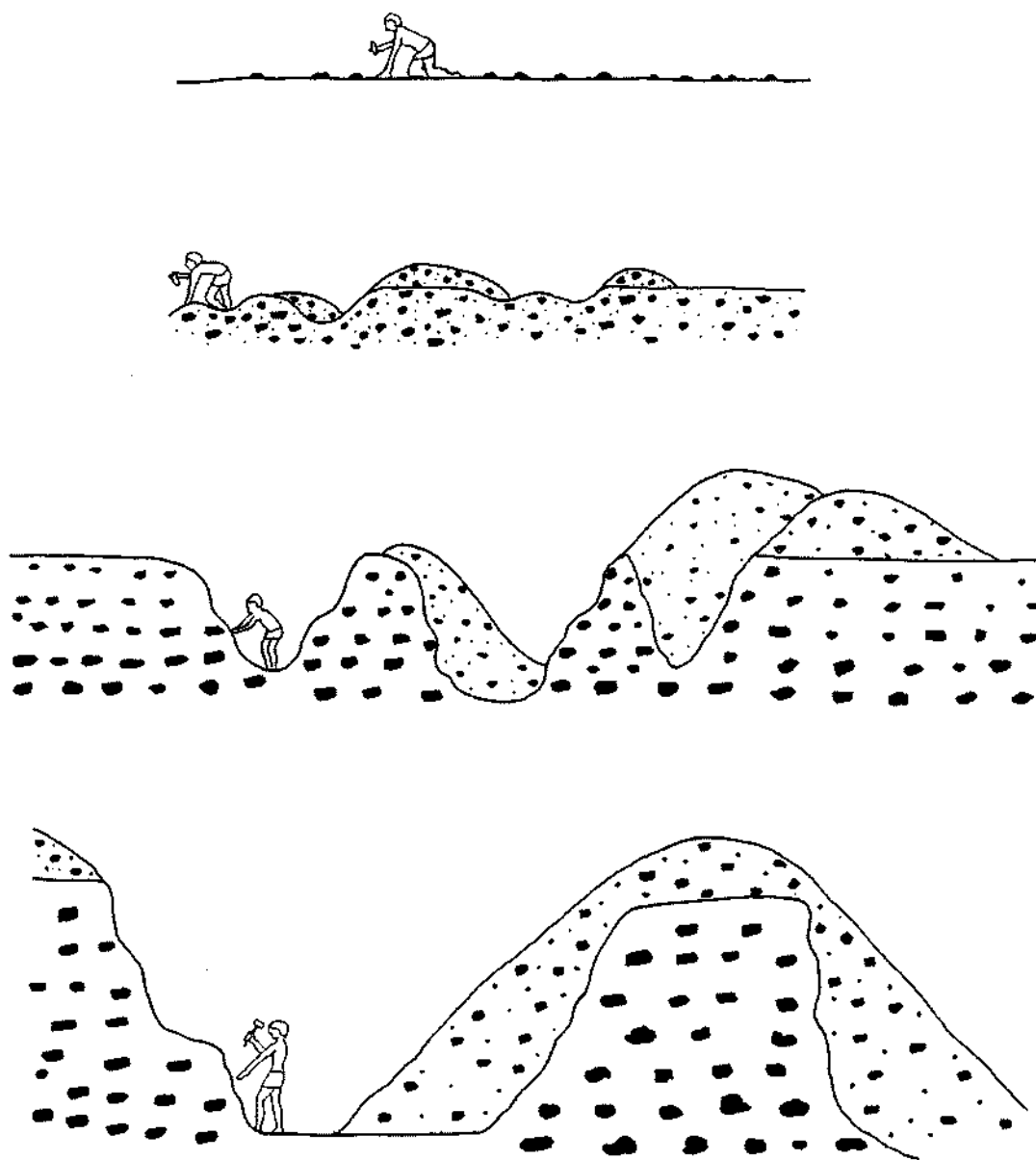
Prema oznakama na predmetima očigledno je da materijal u većini potječe s nalazišta Spiennes (62 komada), a po nekoliko komada potječe s nalazišta Mesvin i Ciply. Nekoliko rukotvorina iz Spiennesa nalazi se i u zbirci Geološko-paleontološkog zavoda Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Ta podjela i dislociranost materijala provedena je vjerojatno nakon što je od Narodnog muzeja nastalo više zasebnih muzeja.

Spiennes je općina u Belgiji 4,5 km jugoistočno od Monsa poznata po kamenolomima korištenim tijekom pretpovijesti. Najveća eksploatacija bila je tijekom razdoblja neolitika međutim, na nalazištu su pronađeni i paleolitički artefakti (BREUIL - KOSLOWSKI 1934; WATTEYNE 1985). O samom nalazištu, eksploataciji kamena kao i o tipologiji kamene grade iz razdoblja neolitika u znanstvenoj literaturi je dosta pisano (HUBERT 1976 a-c; 1978; 1997; GOSSELIN 1986).

Eksploatacija kremenih materijala u neolitiku

U neolitiku kamen je eksploatiran na nekoliko načina: skupljanjem po površini (si. 1a) i kopanjem plitkih jama (si. 1b), kopanjem dubokih jama (si. 1c), kopanjem dubokih jama sa stepenicama (si. 1d) te naposljetku kopanjem tzv. bunara (okomitih rovova) različite dubine (si. 2) s razvijenim sustavom galerija (tunela) koji se šire horizontalno oko prokopanog bunara (FOBER - WEISGERBER 1980).¹ U ranom i srednjem neolitiku korišteni su jednostavniji načini eksploatacije, odnosno prikupljanje po površini i kopanje jama različite dubine, dok je kopanje tzv. bunara karakteristično za razdoblje kasnog neolitika te za kasnija razdoblja (DE GROOTH 1997: 71-72). U Europi je poznato dosta pretpovijesnih kamenoloma i površinskih kopova iz kojih je eksploatiran kamen, prvenstveno kremen. Najpoznatiji i najbrojniji kamenolomi su u Engleskoj (Grimes Graves, Cisbury), Francuskoj (Grand Pressigny, St. Mihiel), Belgiji (Spiennes), Poljskoj (Krzemionki) i Njemačkoj (WEISGERBER 1980: 403-629). U Madarskoj kamen se eksploatirao uglavnom skupljanjem po površini i kopanjem jama. Najpoznatiji su kamenolomi u Bacony brdima. Tuzkoveshegy (u prijevodu »kremeno brdo«) u regiji Szentgal je jedan od bogatijih lezista kremenca u Madarskoj. Najveća eksploatacija radiolarita s tog lezista ustanovljena je za trajanja lengyelske kulture. Osam

¹ Svi podaci dostupni su i na: www.ace.hu/szentgal/index.html

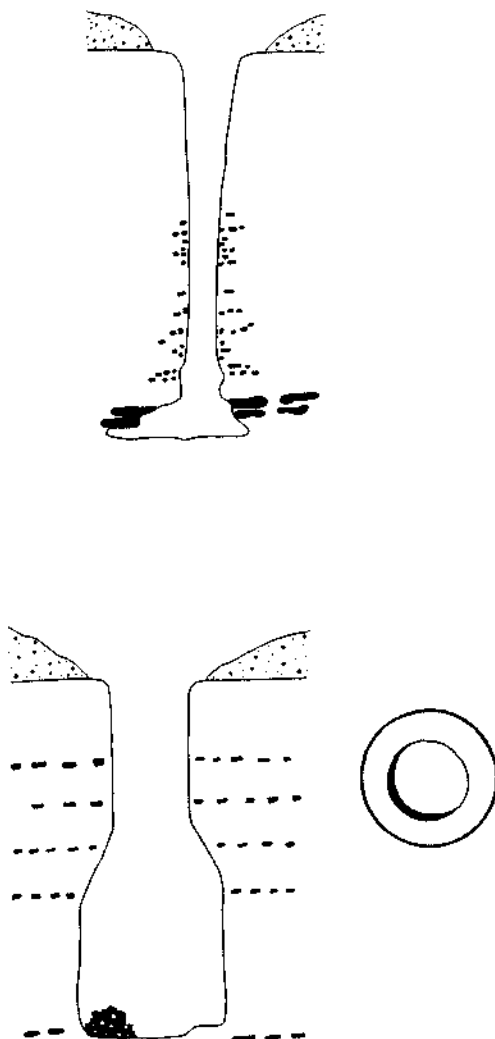

Slika 1a-d.

lengyelskih naselja u više-manje pravilnim krugovima, međusobno udaljenim 4-8 km okruživala su kamenolom koji je sirovinskim materijalom za izradu cijepanih izradevina opskrbljivao veći dio sjeverne Transdanubije, što autore navodi na zaključak da je lengyelska kultura kontrolirala putove koji su vodili prema kamenolomima (BIRÓ - REGENYE 1991: 356-359).²

² Pojedinačni primjerci (uglavnom sječiva) pronalaze se na nalazištima udaljenim i do 400 km od samog ležišta kremenca.

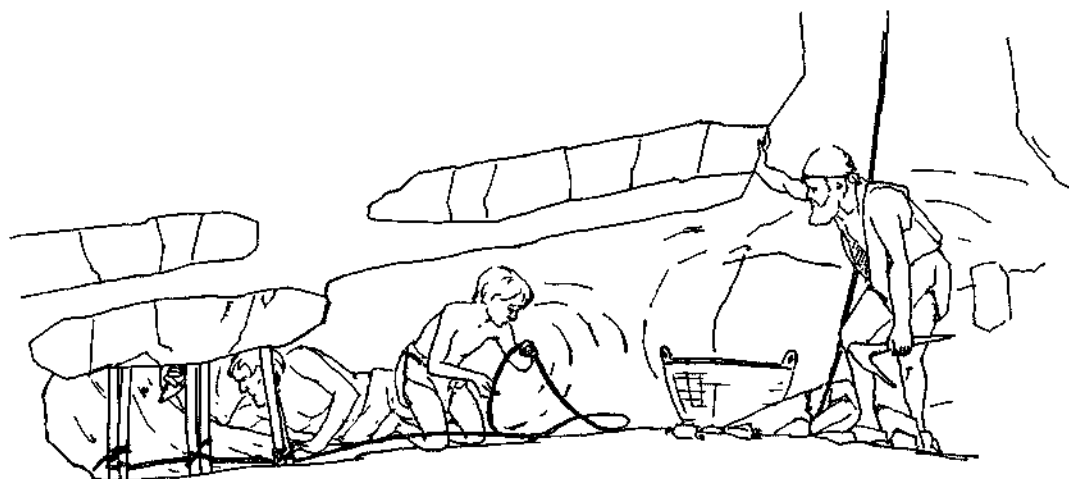

Slika 2.

Kamenolomi na površini većinom se očitavaju i vide kao krugovi ili lagano udubljene rape promjera od 5 do 15 metara. U Spiennesu su pronađene galerije pod zemljom, duboke i do 15 metara, otkud je neolitički čovjek eksploatirao kremen. Bunar koji bi se prokopao bio je širine oko jednog metra, najčešće dubok od 4 do 6 metara. Na dubini od 5 metara širio se u zvonoliku prostori-ju promjera do 15 metara gdje se skupljao kremen. Iz te prostori-je kopali bi se tuneli (galerije) širine 80-ak centimetara, visine od 1 do 1,60 metra. Ti tuneli, odnosno galerije nisu bili duži od jednog metra zbog nedostatka dnevne svjetlosti. Jedna od tehnika vadenja blokova kremena bila je takva da su se tuneli kopali ispod preslojaka kremena pa bi se kremeni blokovi sami urušili (si. 3).

Do danas još nema podataka o postojanju pretpovijesnih kamenoloma na prostoru Hrvatske. Površinska eksploatacija kremena posvjedočena je na otoku Palagruži, gdje se pronalaze brojni noduli rožnjaka i udubine u vapnencu iz kojih je rožnjak izvađen (FORENBAHER - KAISER 1997), u Istri te u Samoborskom gorju (FORENBAHER 2003).

Slika3.

Preliminarna analiza materijala iz fundusa Arheološkog muzeja

Litički materijal s nalazišta Spiennes koji se Suva u Arheološkome muzeju u Zagrebu obuhvaća 62 rukotvorine. Na svima se nalazi signatura nalazišta (Spiennes) te broj napisan na ceduljicama, prilijepljenima na njih. Na nekoliko primjeraka osim naziva nalazišta upisan je i broj kojim su oni bili označeni, vjerojatno još u Belgiji nakon pronalaska. Na osnovi signature nije jasno o kojem je nalazištu Spiennes riječ. Česta oznakaje *Spiennes Gallerie* i *Spiennes L. 7* (KARAVANIĆ 1994: 8).

Kako osim spomenutog pisma, u Arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu, o materijalu iz Spiennesa nema drugih podataka, grada nam ne omogućava zadovoljavajuću suvremenu interpretaciju. Zbog nepoznatog konteksta nalaza, manjkave dokumentacije, nejasnih signatura i male količine rukotvorina, vjerojatno izdvojenih iz veće cjeline, ne mogu se dobiti znanstveno vredniji zaključci. Na osnovi analize materijala moguće je ustvrditi da nalazi tipološki i tehnološki predstavljaju homogenu cjelinu te da pripadaju razdoblju neolitika (KARAVANIĆ 1994: 9). Također važno je napomenuti da se sav materijal uklapa u sliku objavljujane i već poznate grade iz Spiennesa (GOSSELIN 1986). U prvoj objavi materijala iz Arheološkog muzeja u Zagrebu (KARAVANIĆ 1994) artefakti su razvrstani u nekoliko tipova, što se uvidom u noviji materijal i nabavkom novije literature o Spiennesu pokazalo nedovoljnim. Na osnovi tipologije moguće je odrediti više tipova. Pri tom polazimo od načina imenovanja artefakata po Gosselinu (1986), ali uz još neke dodatne tipove s obzirom na značajke materijala koji smo obradivali. Umjesto naziva rucni klin (KARAVANIĆ 1988) predlažemo naziv klin, po Gosselinu (1986) pic. Pri tom napominjemo, da nije riječ o sačniku. Osim klinova rukotvorine koje su inače najčešće zastupljene i najkarakterističnije za samo nalazište, su sjekire te sječiva. Samo su na jednoj sjekiri vidljivi tragovi glašanja. Na nekim sječivima vidljivi su tragovi naknadne obrade. Izdvojena su i dva kriještasta sječiva. Zastupljene su četiri jezgre: jedna za sječiva te tri za odbojke. Ostalo su alatke na odbojcima, udubci, siljci, grebala, strugala, nazupci. Također ima i odbojaka koji pokazuju pseudoobradu (inverznu), odnosno riječ je o naknadnim osteonecijama.

Donosimo i nekoliko korekcija s obzirom na prvotnu objavu. Revizija objavljene grade pokazala je da pet rukotvorina iz grupe klinova treba drukčije determinirati: jednu (KARAVANIĆ

1994: T. 1/1) kao odbojak s obradom, tri (KARAVANIĆ 1994, T. 3/4,4/3,5/2) uvjetno kao dlijeta, a jednu (KARAVANIĆ 1994: T. 2/1) kao sjekiru. Jedan primjerak ranije determiniran kao sjekira (KARAVANIĆ 1994: T. 3/2) odredili bismo kao rezáč (*tranchet*), zatim primjerak koji je bio određen kao strugalo (KARAVANIĆ 1994: T. 5/6) odredili bismo kao udubak, ajošjedan primjerak također ranije određen kao strugalo (KARAVANIĆ 1994: T. 6/1) imenovali bismo grubim šiljkom.

Iako je na osnovi male količine grade bilo nemoguće dati neke nove postavke o samom nalazištu smatramo da navedeni materijal ipak zavređuje pažnju. Uz to što nadopunjuje sliku o samom nalazištu obogaćujući litički repertoar pruža pravu muzeološku i historijsku vrijednost.

BIBLIOGRAFIJA

- BIRÓ, K. T. - REGENYE, J. 1991 - Prehistoric workshop and exploitation site at Szentgál-Tüzköveshegy. *ActaAHung*, XLIII/1991: 337-377.
- BREUIL, H. - KOSLOWSKI, L. 1934 - Etudes de Stratigraphie Paléolithique dans le Nord de la France la Belgique et l'Angleterre. *Anth*, 44/1934: 249-290.
- DE GROOTH, M. E. TH. 1997 - The social context of neolithic flint mining in Europe. *Man and Flint*. Warszawa, 1997:71-75.
- FOBER, L. - WEISGERBER, G. 1980 - Feuersteinbergbau - Typen und Techniken. *5000 Jahre Feuersteinbergbau - Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit*. Bochum, 1980: 32-^7.
- FORENBAHER, S. 2003 - Rožnjak i prapovijest Samoborskog gorja. *OpA*, 27/2003: 27-36.
- FORENBAHER, S. - KAISER, T. 1997 - Palagruža, jadranski moreplovci i njihova kamena industrija na prijelazu bakrenog u brončano doba. *OpA*, 21/1997: 15-28.
- GOSSSELIN, F. 1986 - Un site préhistorique d'exploitation du silex a Spiennes (Ht) au lieu-dit Petit Spiennes. *Vie Archeologique*, 22/1986: 33-159.
- HUBERT, F.
 - 1976a- Puits de mines à la tranchée du chemin de fer à Spiennes. *ArBel*, 186/1976: 9-11.
 - 1976b - Une nouvelle zone minière à Spiennes. *ArBel*, 186/1976: 12-15.
 - 1976c - Atelier de taille du silex de Paège du bronze à Spiennes. *ArBel*, 186/1976: 16-20.
 - 1978 - Une minière néolithique à silex au Camp-à-Cayaux de Spiennes. *ArBel*, 210/1978: 5-42.
 - 1997 - Uexploitation préhistorique du silex à Spiennes. *Carnets du Patrimoine*. Namur, 1997.
- KARAVANIĆ, I. 1994 - Kamene rukotvorine s nalazišta Spiennes iz fundusa Arheološkog muzeja u Zagrebu. *VAMZ*, 3.s., 26-211/1991-94: 7-20.
- WATTEYNE, D. 1985 - Industries à débitage Levallois et para-Levallois. *Notae praehistoricae*, 5/1985: 95-104.
- WEISGERBER, G. ed. 1980 - *5000 Jahre Feuersteinbergbau - Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit*. Bochum, 1980: Deutsches Bergbau-Museum.

POPIS ILUSTRACIJA / LISTE DES ILLUSTRATIONS:

- Slike 1a-d, 2. Načini eksploatacije kremenja tijekom neolitika. Precrtano iz: FOBER - WEISGERBER 1980: si. 7-8.
- Dessins 1a-d, 2. Les méthodes d'exploitation du silex au néolithique, dessins copiés de FOBER - WEISGERBER 1980: fig. 7-8.

Slika 3. Idealnarekonstrukcija načina eksploatacije kremen na nalazištu Spiennes. Precrtano iz: HUBERT 1997.

Dessin 3. Reconstruction possible de l'exploitation du silex au site de Spiennes; dessin copié de HUBERT 1997.

(Crteže izradila Miljenka Galić - Dessins faits par Miljenka Galić)

Table 1-13. Materijal iz Spiennesakoji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Crteže izradile Marta Perkić i Semka Debals.

T. 1-13. Matériel de Spiennes conservé au Musée Archéologique de Zagreb. Dessins faits par Marta Perkić et Semka Debals.

RÉSUMÉ

LES ARTEFACTS DE SPIENNES ET L'EXPLOITATION DU SILEX AU NÉOLITHIQUE

Pendant le 19ème et jusqu'au début du 20ème siècle, les musées complétaient habituellement leurs collections grâce aux achats, dons et échanges avec d'autres musées. Bien que toute analyse de ce type de collection soit nécessairement lacunaire à cause du manque de données exactes sur la provenance exacte des objets et le contexte archéologique de la trouvaille, leur étude reste importante, ne serait ce que pour leur valeur muséologique.

Le Musée Archéologique s'est ainsi procuré plusieurs grandes collections de provenances diverses. L'actuel Musée Archéologique de Zagreb est l'héritier direct du Département Archéologique du Musée National, le plus ancien musée dans la capitale de Croatie, fondé en 1846. La fondation du Musée National était l'aboutissement des efforts des patriotes croates, qui considéraient qu'une institution de ce genre affirmait et renforçait l'identité nationale. Le projet avait commencé en 1829, avec l'achat des premières collections, mais il a fallu attendre 17 ans pour que le musée soit officiellement fondé. Suivant cette tradition, durant les premières décennies de l'existence du Musée, les collections s'agrandissent surtout avec les dons et les achats, et nettement moins par des fouilles programmées.

Parmi les nombreux objets achetés ou offerts au Musée durant le 19ème siècle se trouvent environ 200 pièces en pierre provenant de divers sites en Belgique et en France. Selon les archives du Musée Archéologique, ces pièces ont été offerts au directeur du Département minéralogique du Musée National, Gjuro Pilar, par le docteur Lucien Tiberghin de Bruxelles, en 1899. Gjuro Pilar a transmis cette collection au Département archéologique du Musée National.

Voici la traduction de la lettre gardée dans les archives du Musée Archéologique de Zagreb:

»Au Directorat du Département d'archéologie du Musée National de Zagreb

Le Directeur du Département minéralogique du Musée National, le professeur agrégé Gjuro Pilar, a rapporté de ses voyages en Angleterre et Belgique de nombreux ouvrages scientifiques, mais aussi des objets préhistoriques, trouvés dans les alentours de Mons et offerts au docteur Pilar par le docteur Lucien Tiberghin, médecin et membre de la Société Anthropologique de Bruxelles. Cette collection contient environ 200 objets du quaternaire et de V âge de pierre ancien.

Le Directeur ci-mentionné a proposé dans son rapport n°115 du 19 avril, que cette collection soit remise au Département d'archéologie du Musée National, pour les raisons suivantes: le Département minéralogique ne dispose pas d'espaces de rangement adéquat pour ce genre d'objets tandis que le Département d'archéologie possède déjà une belle collection semblable mais ne contena-

nt pas d'objets datant de la période la plus ancienne. Du fait, nous considérons qu'il serait bon de grouper ces collection.

Pour cette raison, nous ordonnons au Directeur du Département d'archéologie de prendre en charge cette collection du Directeur du Département minéralogique du Musée National, de l'inventorier et de l'entreposer convenablement.

À Zagreb, le 20 mai 1889«.

Le gros de ce matériel provient du site de Spiennes (62 pièces), et quelques pièces proviennent de Mesvin et Ciplu. Plusieurs de matériel lithiques de Spiennes se trouvent aussi dans la collection de l'Institut de Géologie et Paléontologie de la Faculté des Sciences Naturelles et des Mathématiques de l'Université de Zagreb. Cette division de la collection est probablement due à la réforme du Musée National qui a donné naissance à plusieurs musées indépendants.

Spiennes est une petite commune en Belgique, située à 4,5 km au sud-est de Mons. Spiennes est un site connu par des trouvailles d'outils paléolithiques, mais surtout par ses deux zones d'extraction du silex, Camp-à-Cayaux et Petit-Spiennes, exploitées durant la période préhistorique. Ce site, ainsi que les zones d'extraction du silex et la typologie des outils néolithiques, ont été étudiés à plusieurs reprises dans la littérature scientifique.

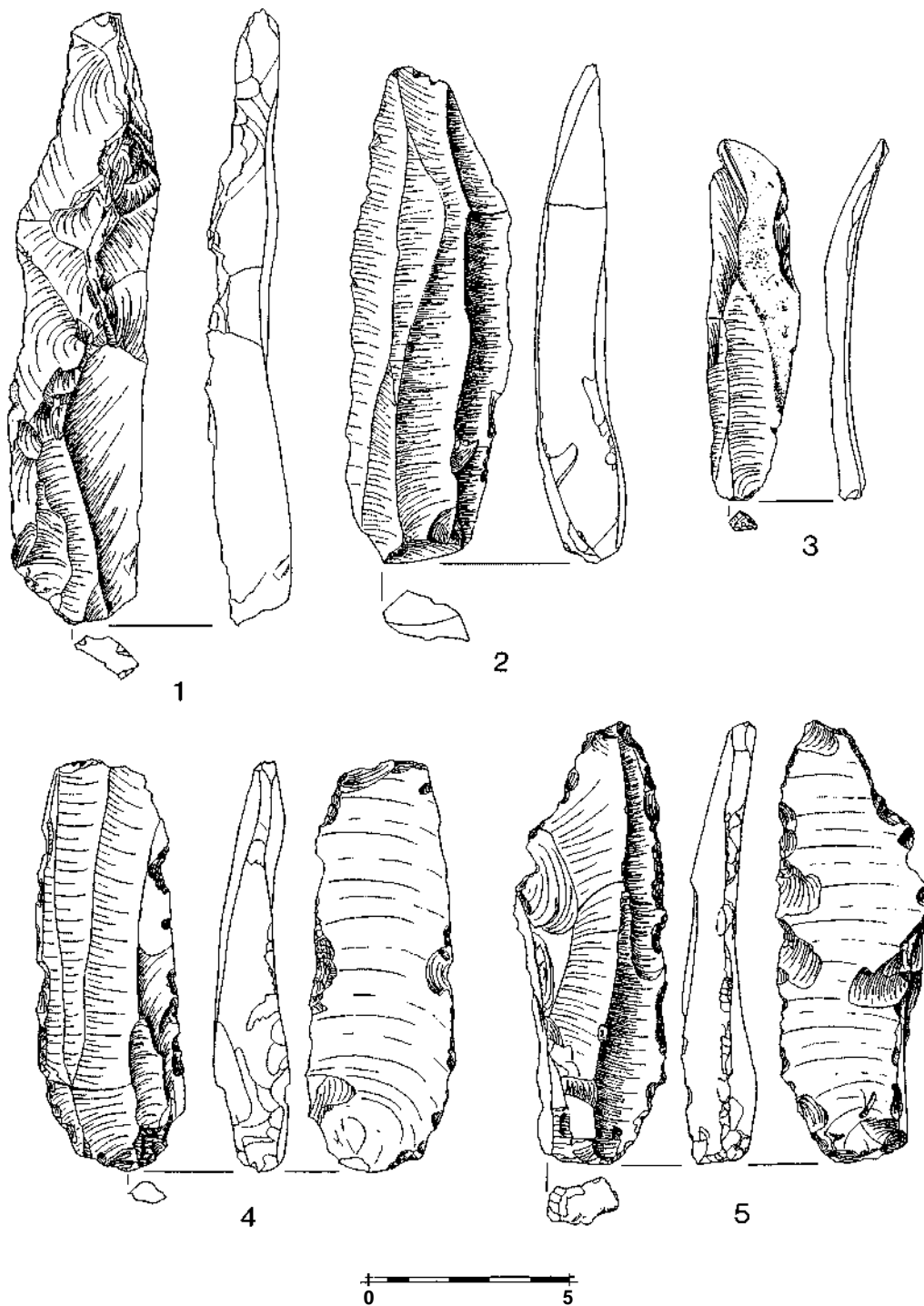
Comme cela a déjà été mentionné, la collection du matériel lithique de Spiennes dans le Musée Archéologique de Zagreb contient 62 pièces. Us portent tous l'inscription Spiennes, ainsi qu'une étiquette avec le numéro d'inventaire. Certains d'entre eux possèdent aussi un autre numéro, probablement inscrit en Belgique après leur découverte. Il n'est pas toujours clair à quel site exact ces inscriptions se rapportent: les inscriptions Spiennes Galerie et Spiennes L.T. reviennent souvent.

À part la lettre mentionnée ci-dessus, gardée dans les archives du Musée Archéologique de Zagreb, nous ne disposons pas d'autres informations au sujet du matériel de Spiennes, ce qui ne facilite pas l'analyse des objets. Il est impossible de tirer des conclusions scientifiques de valeur en étudiant des objets dont le contexte de découverte est inconnu, ne possédant pas de documentation appropriée et ayant probablement initialement fait partie d'une trouvaille plus grande dont ils ont été extraits. Toutefois, l'analyse de ce matériel nous permet de conclure qu'il s'agit d'objets appartenant à un groupe typologique et technologique généralement homogène, pouvant être daté à la période néolithique. Il faut remarquer que ce matériel correspond tout à fait au matériel silex de Spiennes déjà publié.

Typologiquement, plusieurs types ont pu être déterminés. Les plus nombreux sont les pics bifaces, un outil qui est d'ailleurs le plus répandu et le plus caractéristique parmi les trouvailles de ce site, ainsi que les ébauches de haches et de lames. Les traces de polissage sont visibles sur une seule hache, tandis que les retouches sont visibles sur plusieurs lames. Deux lames à Crête ont pu être identifiées. Quatre nucléus sont présents: un nucléus à lames et 3 nucléus à éclats. Le reste est composé d'encoches, pointes, grattoirs, racloirs, denticulés et éclats. Certains éclats montrent de traces de pseudo-retouchés, c'est à dire de dommages ultérieurs.

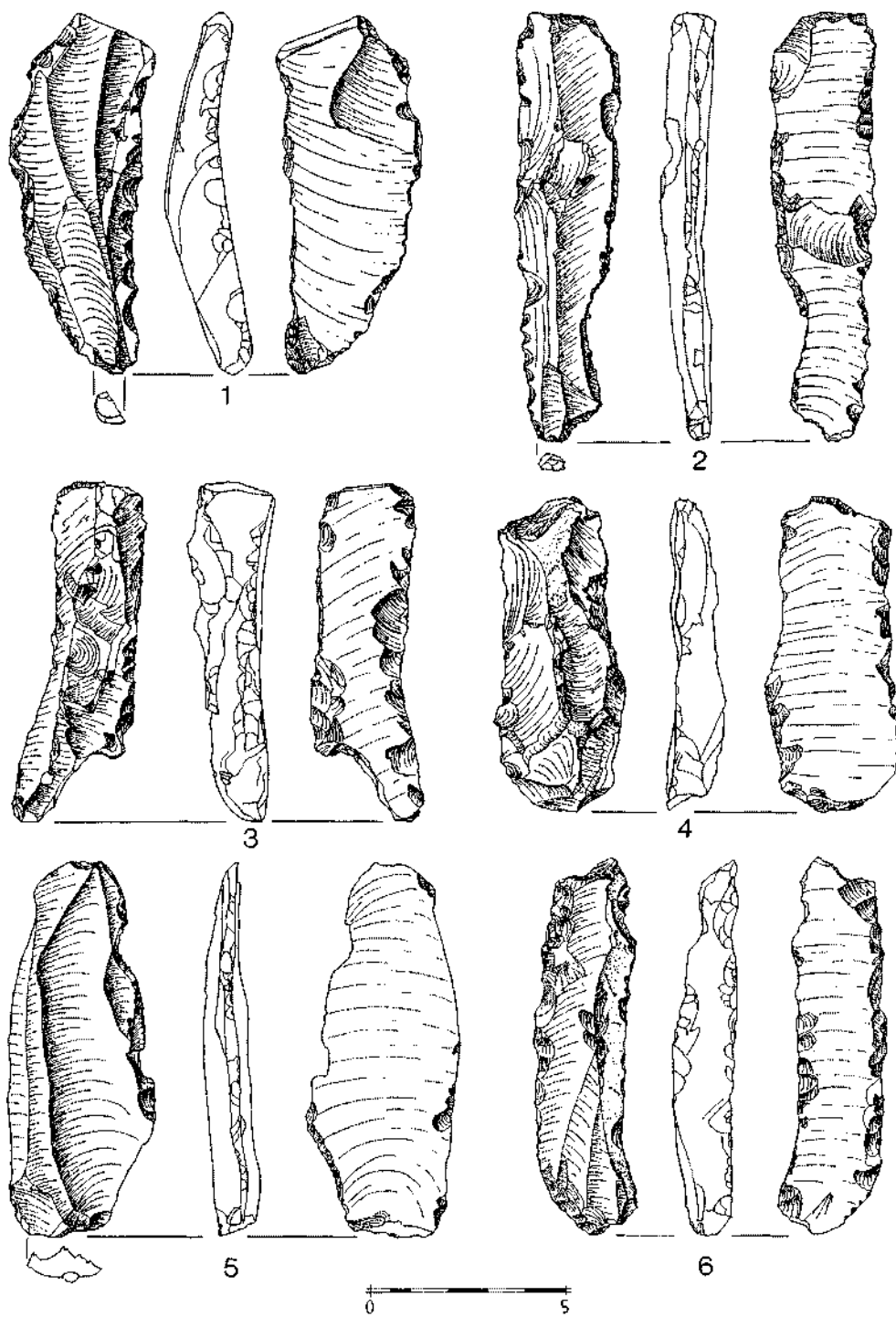
Bien que l'étude de cette collection n'apporte rien de neuf à nos connaissances sur le site de Spiennes, cette collection mérite tout de même notre attention. En effet, en plus d'enrichir le répertoire de matériel lithiques de ce site, elle possède en même temps une véritable valeur muséologique et historique.

Rukopis primljen 4.II.2003.
Rukopis prihvaćen 15.III.2003.

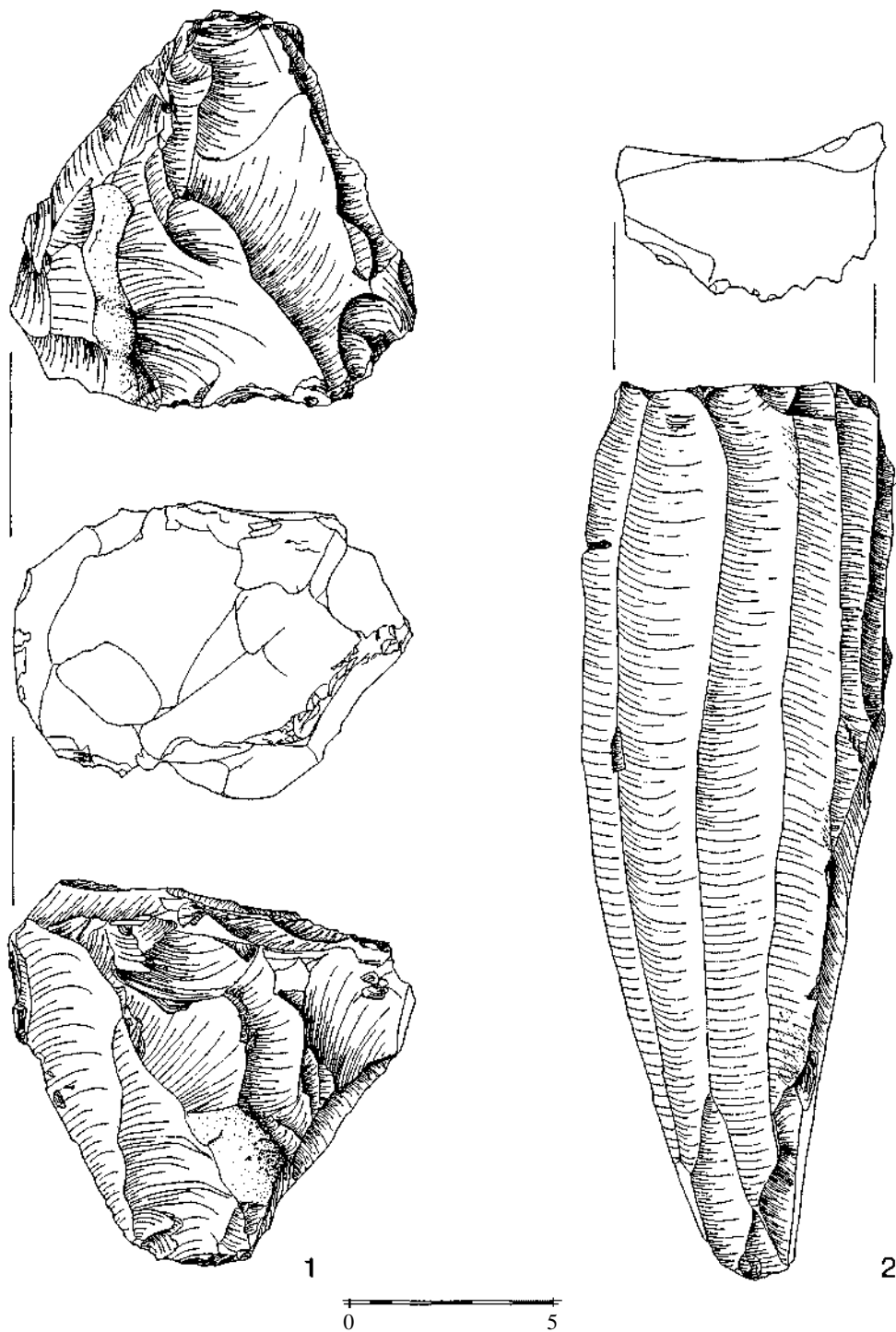
1: krijestasto sječivo, 2-3: sječiva, 4-5: sječiva s obradom
1: lame à crête, 2-3 : lames, 4-5: lames à retouches

Tablal.

1-4 6: sječiva s obradom, 5: odbojak s obradom
 1-4, 6: lames à retouches, 5 : éclat à retouch

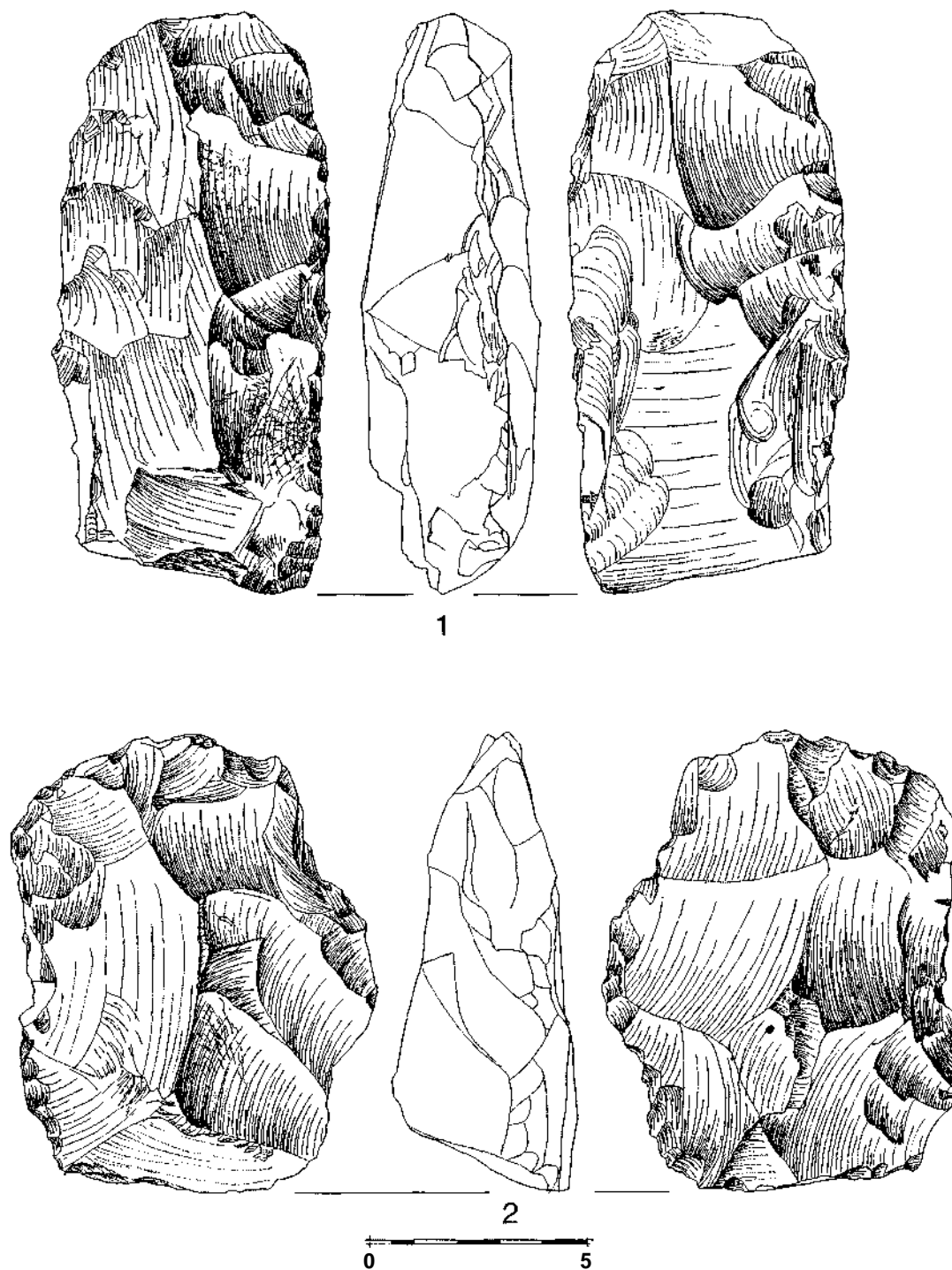
Tabla 2.

1: jezgra za odbojke, 2: jezgra za sječiva
1: nucléus à éclats, 2 : nucléus à lames

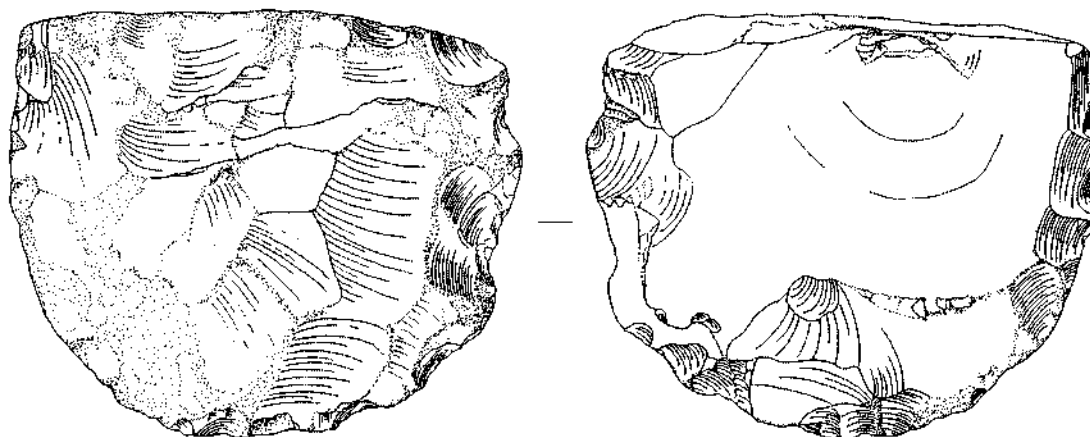
Tabla3.

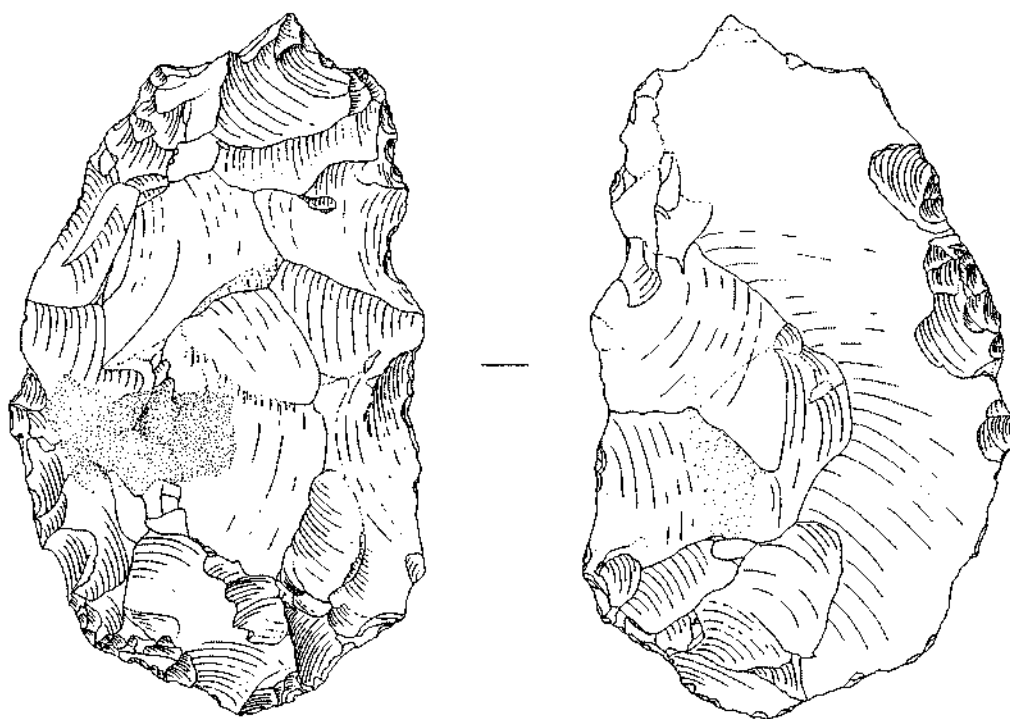

1: obostrano obradeni komad, 2: jezgra za odbojke
 1: pièce biface, 2: nucléus à éclats

Tab!a 4.

1

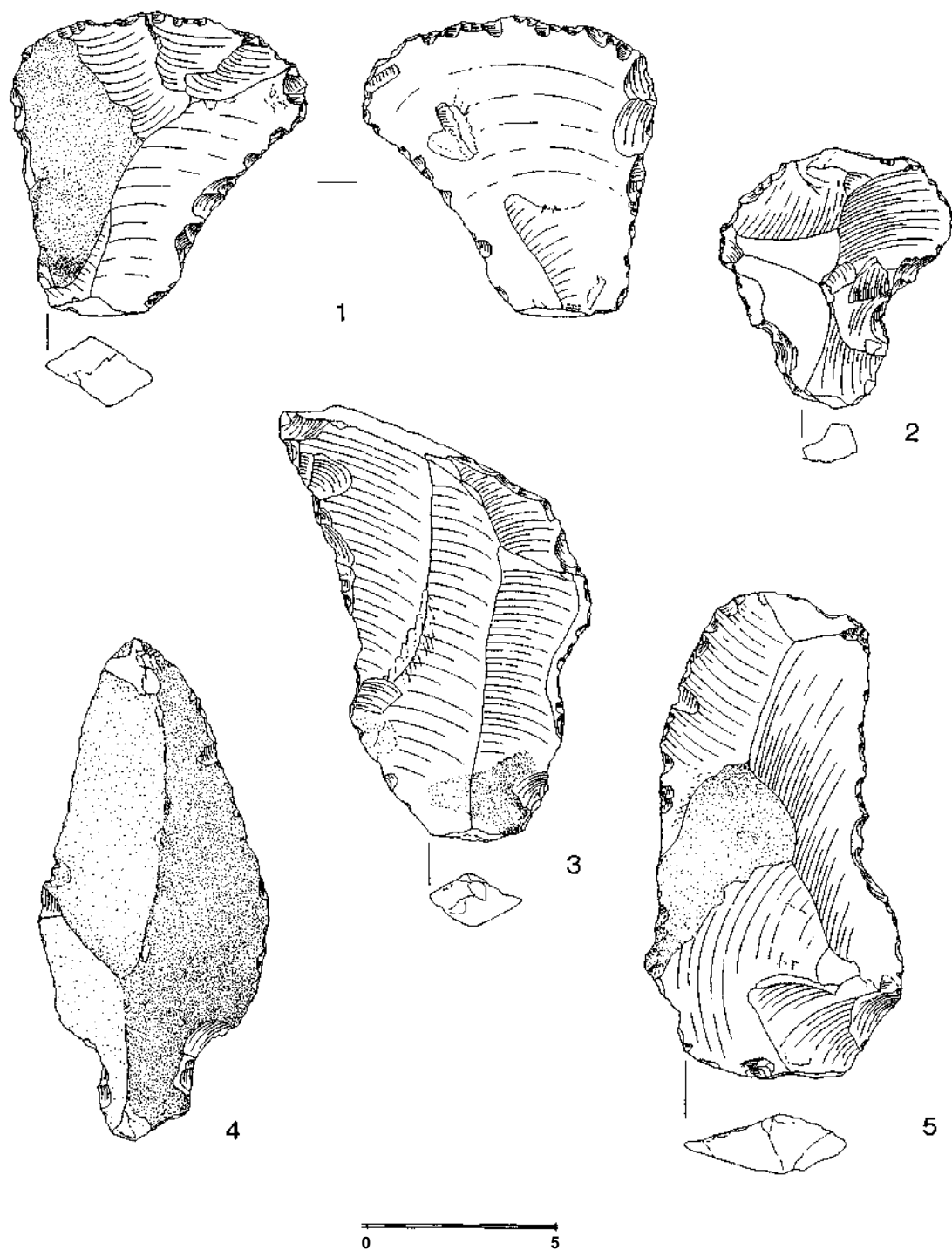

2

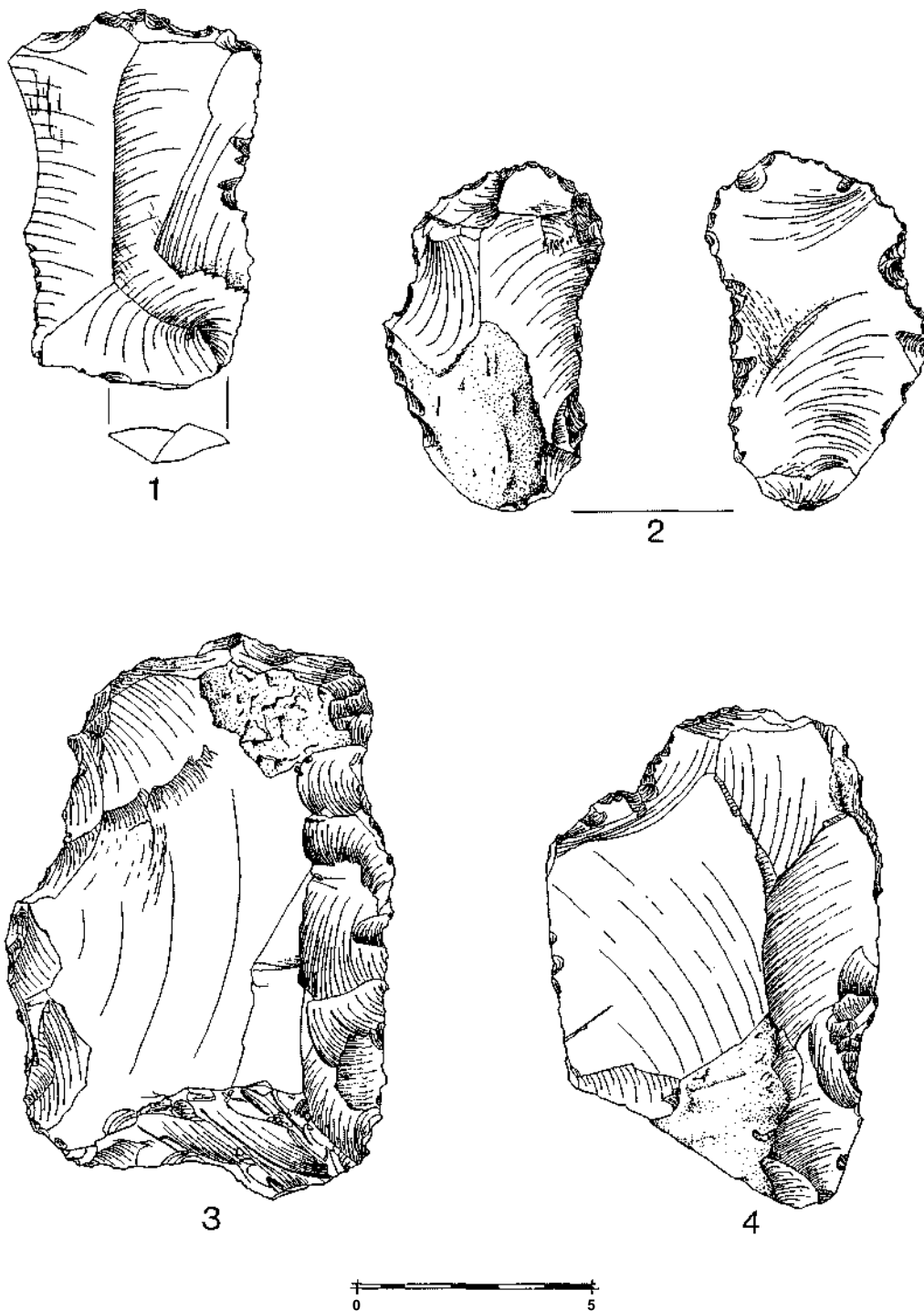
1: dio sjekire, 2: svrdlenica
1: fragment de hache, 2: alésoir

Tabla 5.

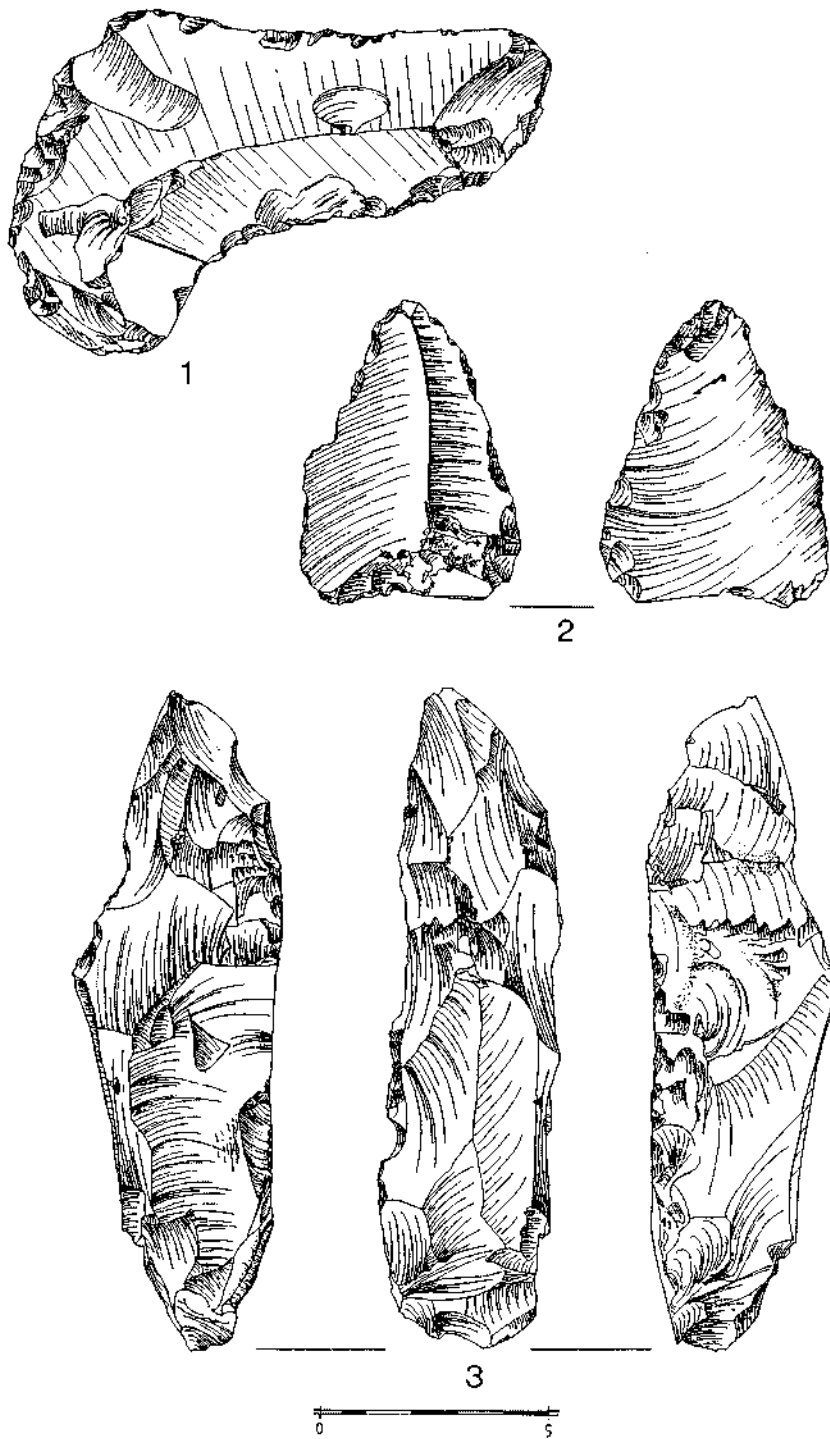
1: sjekira, 2: udubak, 3: odbojak s poprečnom obradom, 4: odbojak s usjekom, 5: odbojak s obradom
 1: hache, 2: encoche, 3: éclat à retouche transversal, 4: éclat à encoche, 5: éclat à retouche

Tabla 6.

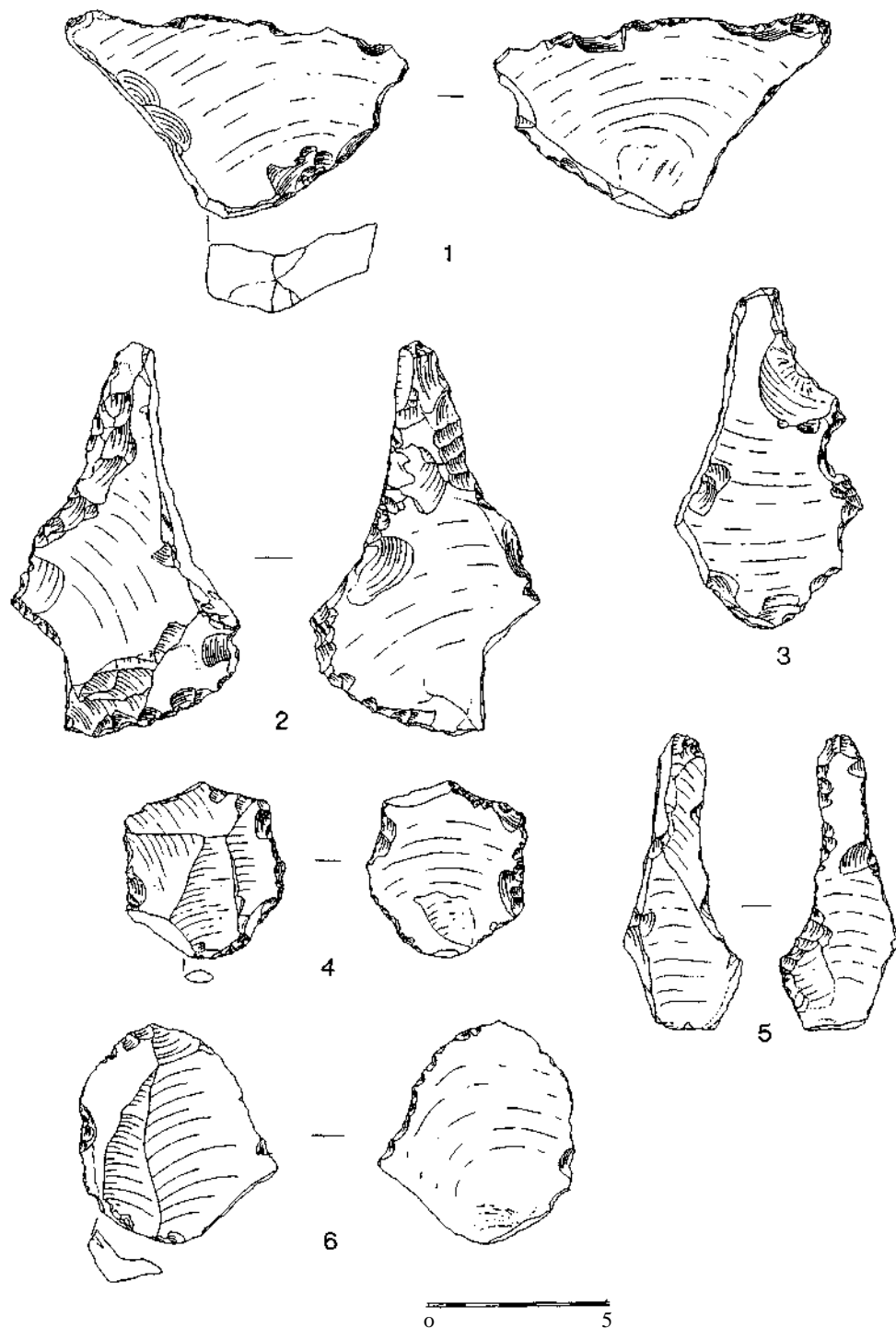
1-3: nazubci, 4: komadić s obradom
1-3: denticulés, 4: pièce à retouche

Tabla 7.

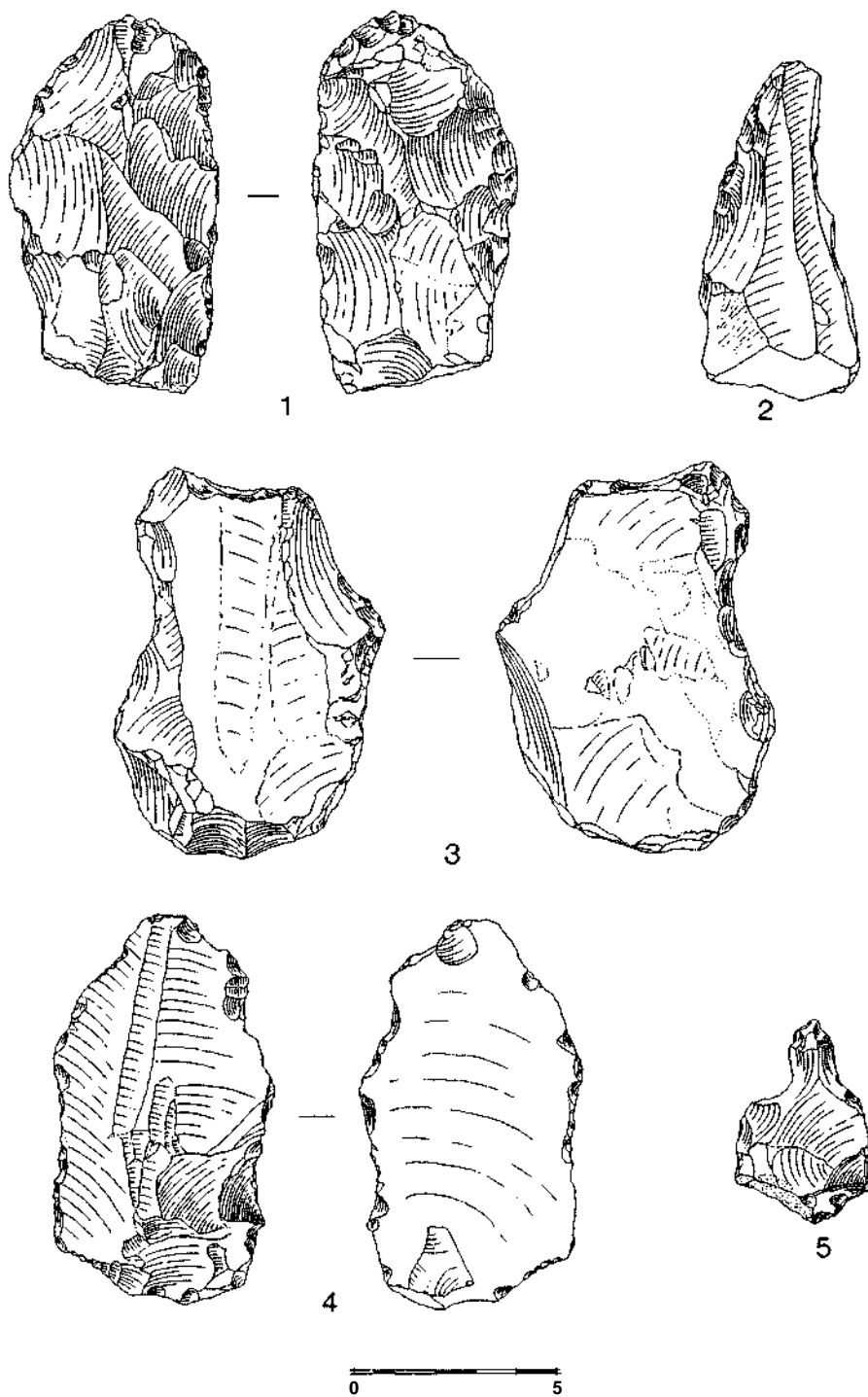
1: sjekira, 2: komadić s obradom, 3: klin
 1: hache, 2: pièce à retouche, 3: pic

Tabla 8.

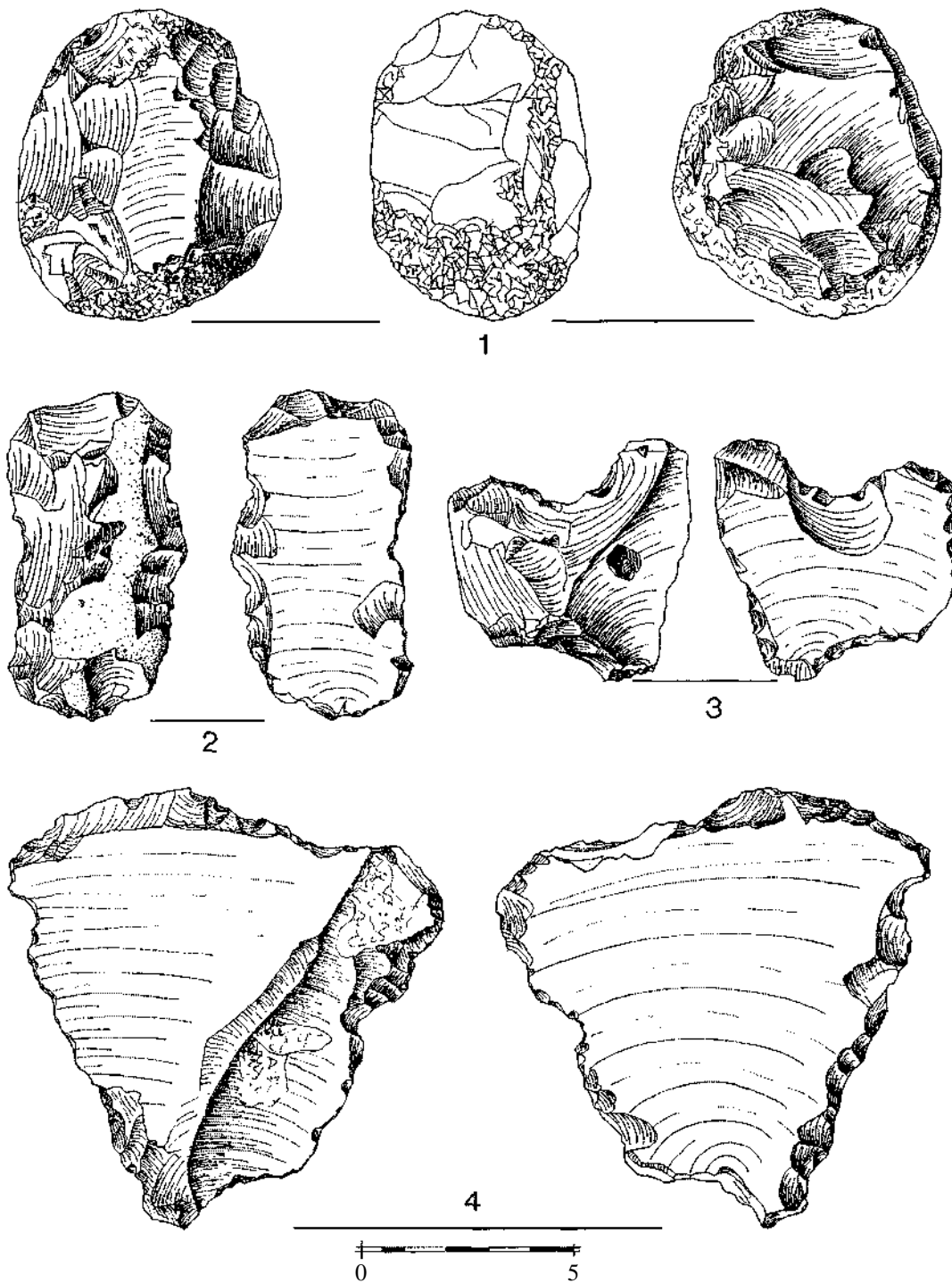
1: odbojak s obradom, 2, 5: šiljci, 3: udubak, 4, 6: komadići s obradom
 1: éclat à retouche, 2,5: pointes, 3: encoche, 4,6: pièces à retouche

Tabla 9.

1: sjekira, 2: jezgra, 3: udubak, 4: komadić s obradom, 5: svrdlenica
 1: hache, 2: nucléus, 3: encoche, 4: pièce à retouche, 5: alésoir

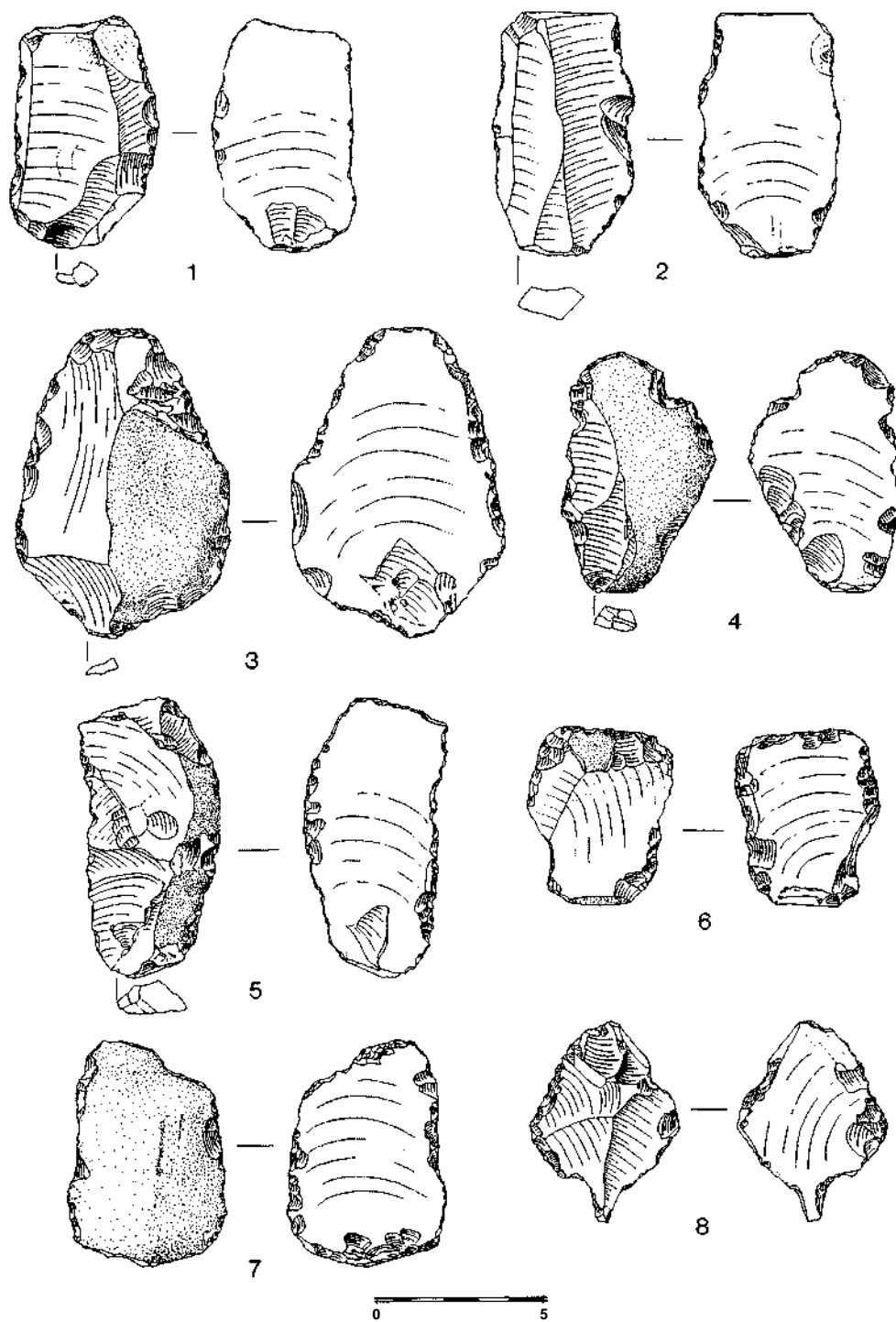
Tabla 10.

1: udarač, 2, 4: nazubci, 3: udubak
1: percuteur, 2, 4: denticulé, 3: encoche

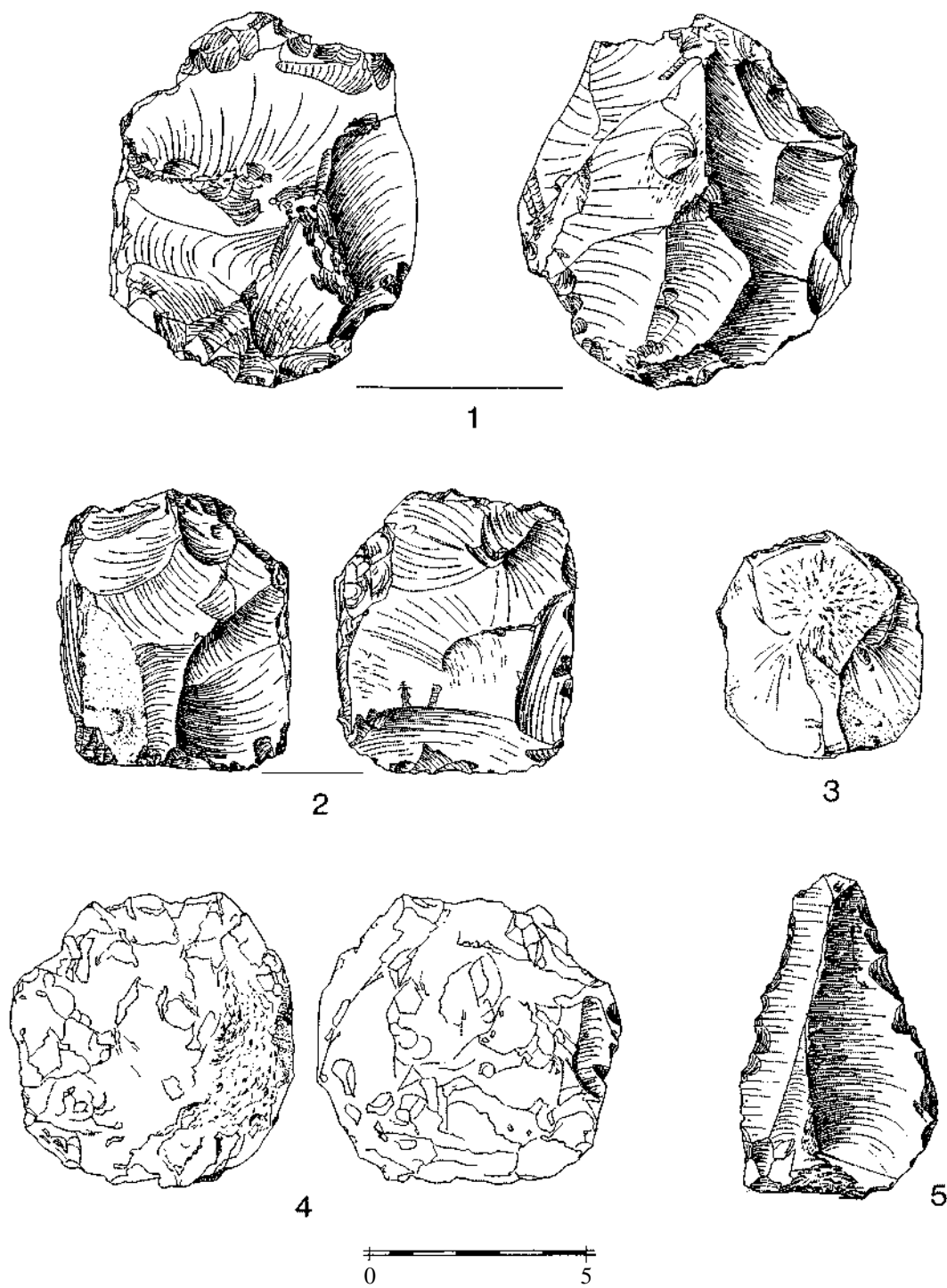
Tablall.

1-2, 5, 7: komadići s obradom, 3, 6: strugala, 4: nazubak, 8: komadić s usjekom
 1-2, 5, 7: pièces à retouche; 3,6: racloirs, 4: denticulé, 8: pièce à encoche

Tabla 12.

1-2: jezgre za odbojke, 3: nedefinirani oblik, 4: goreni kamen, 5: odbojak s obradom
1-2: nucléus à éclats, 3: morceau non-identifiable, 4: pierre brûlée, 5: éclat à retouche

Tabla 13.

ROMUALD ZLATUNIĆ

Arheološki muzej Istre Pula
Carrarina 3
HR-52100 Pula
romuald.zlatunic@pu.htnet.hr

NEOLITIČKI POGREBNI UKOPI NA PROSTORU ISTOČNE
JADRANSKE OBALE I NJEZINU ŠIREM ZALEĐU (PRIJELAZNA ZONA)
TIPOLOŠKO – STATISTIČKA ANALIZA

UDK 903.5 "631/6322" (4)
Izvorni znanstveni rad

U članku prikazuje se razvoj grobnog ukopavanja od mezolitičkog do kraja neolitičkog doba na pojedinim područjima južne Skandinavije, Apeninskog i Balkanskog poluotoka te istočnojadranske obale i njezina šireg zaleđa (Istra, Dalmacija, centralna Bosna, Hercegovina, Albanija). Obradom podatka na nivou tipološko-statističke analize grobnih ukopa, traže se sličnosti i razlike našeg područja s mezolitičkim i neolitičkim kulturama južne Skandinavije, Grčke, Italije, Srbije i istočne Hrvatske radi što boljeg razumjevanja duhovnog života ondašnjeg mezolitičkog i neolitičkog čovjeka.

Kronološka datacija pojedinih grobnih ukopa i lokaliteta pisana je engleskom terminologijom zbog nepraktičnosti hrvatskih inačica a njihovo je objašnjenje sljedeće: cal. BC = kalibrirani radikarbonski C14 datacije pr. Kr.; unc. BC = nekalibrirani radikarbonski datacije pr. Kr.; BP = kalibrirani datumi prije naše sadašnjosti, odnosno prve upotrebe atomske energije u ratne svrhe te u laboratorijskim istraživanjima uz pomoć radioaktivnog ugljika C14.

UVOD

Neolitički ukopi usko su povezani s kultom mrtvih. To je prvenstveno štovanje predaka s brižljivim odnosom prema pokojniku, koji je iskazivan u načinu ukopa i samim grobnim prilogom. Takav odnos prema mrtvima iskazivan je već u musterijskom razdoblju ili u drugoj polovini srednjeg paleolitika.

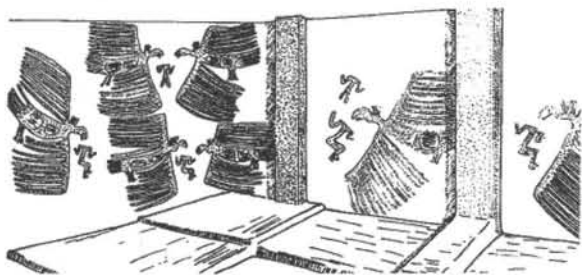
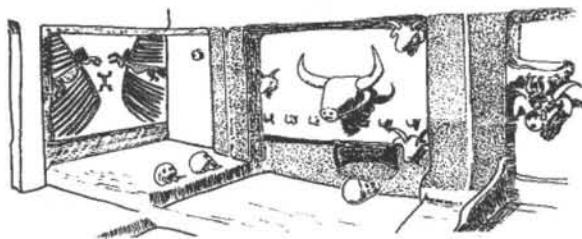
U mlađem paleolitu štovanje umrlih uočava se u različitim tipovima ili oblicima pogrebnih rituala tijekom ukopa ili nakon ukopa (MORIN 1981: 25). U tim prvim primitivnim pogrebnim ritualima rastanak s umrlim iskazivan je kroz različita vjerovanja o zagrobnome životu (duh, sjena umrloga... itd.). Ovakve primjere danas slijedimo u animističkim vjerovanjima primitivnih ljudskih populacija te u najraširenijim religijskim vjerovanjima (kršćanstvo, budizam i islam), prema kojima smrt znači saznanje o promjeni ili vrsti duhovnoga života, koji produžuje stvarni individualni život

umrloga na nekom drugome mjestu, odnosno smrt nagovještava ponovno rođenje, a svako rođenje nastaje iz smrti (nakon smrti se ponovno rađaju u liku djeteta ili životinje) (MORIN 1981: 26, 121–151). Taj trenutak prijelaza iz svijeta umrloga u ponovni svijet živih novim rođenjem, kod mnogih se naroda očituje kroz različita ritualna vjerovanja: plodotvorna smrt – prinošenje žrtava (endokanibalizam), obred inicijacije (uvođenja u tajne), vjerovanje da zemljani grobni ukop u pojedinim dijelovima pećina i kuća označava maternicu pogodnu umrlom za nastanak novoga života (npr. ukop u obliku fetusa – zgrčeni položaj., vidi sl. 1), voda kao simbol ponovnog rođenja (plodna materinska voda) (MORIN 1981: 135–147).

Pogrebnim ritualima izražavano je stanje duboke uznemirenosti ili praznine u određenoj ljudskoj društvenoj zajednici nakon smrti određene osobe – što je osoba bila utjecajna i priznata, to je među prisutnim članovima plemenske zajednice tijekom rituala strah od smrti bio izraženiji. U različitim su ljudskim zajednicama uvriježeni su različiti postupci odlaganja leša koji su određivali način njegova raspadanja: primarno, sekundarno sahranjivanje, spaljivanje, endokanibalizam, sprečavanje raspadanja trupla – balzamiranje ili transportiranje trupla na udaljenije mjesto od naselja, gdje je predviđen grobni ukop. Takvi pogrebi običaji uočeni su kod aboriđinskih domorodaca Australije, plemena Unalita na Aljasci i još ponekih naroda diljem svijeta (DURKHEIM 1982: 355–364; MORIN 1981: 26–37; TELBAN 2000: 39–64, 68–87, 102–107). Na prostoru Tibeta i Nepala uobičajano je izlaganje trupla umrloga pticama lešinarnima da bi se kasnije ukopali skeletni ostaci. Ovakav način predukopnih radnji pri pogrebnim ritualima uočljiv je na zidnim slikanim motivima iz Catal Hüyük (vidi sl. 2).

1

2

Slika 1. Grobni ukop žene koji označava fetalni položaj u maternici, fotodokumentiran na području Para Rio Šinga u Brazilu (MORIN 1981: 139)

Slika 2. Zidne slikarije – Catal Hüyük, na kojima su zamjetljivi prizori lešinara koji se spuštaju na ljudska dekaptirana tijela (YAKAR 1994, Fig. 154)

Grobni ukop čini osnovu ili temelj prvih religijskih obilježja, vjerovanja da se život nastavlja u grobu. To zamjećujemo u postupcima prapovijesnih zajednica u razdoblju paleolitika – musterije – čije tragove i utjecaje slijedimo kasnije u neolitu kroz bojenje kostiju crvenom bojom, obla-

nje tla oker bojom (koja predstavlja krv kao simbol života ili sredstvo konzervacije), polaganje grobnih priloga u obliku hrane, oruđa ili oružja, školjaka kao simbola plodnosti te polaganje žrtvenih darova s razlikom da neolitički grobni ukop u nekim regijama centralne i sjeverna Europe dobiva punu osnovu od pojava nekropola, grobne arhitekture i grobnog rituala (TILLEY 1996).

Uspoređujući podatke i analogije o grobnim ukopima južne Skandinavije s primjerima registriranim na prostorima jugoistočnog Balkana i istočne jadranske obale i njenoga zaleđa, uočavamo razlike. Na našem i balkanskome području, do sada, nisu uočeni primjeri nekropola, monumentalni oblici grobne arhitekture izvan naselja, već se tu pojavljuju obični grobni ukopi na prostorima naselja ili u njihovoj neposrednoj blizini. Te činjenice upućuju na to da su se pogrebni rituali odvijali u obiteljskom krugu te nisu značili zajednički simbol cijele neolitičke zajednice. Naime, ovdje ne slijedimo tendenciju naglašavanja vidljivosti groba umrlog pa stoga ne možemo odrediti dokaze o socijalnoj diferencijaciji (nejednakost u okviru određene zajednice) i ritualima, kao primjerice na području južne Skandinavije. Jednako tako uočavamo veće razlike u usporedbi s ukopima koji su otkriveni na području Levanta i Anatolije u pretneolitičkom lovačko-sakupljačkom i pretkeramičkome neolitičkom razdoblju PKN A/B. (MELLAART 1975: 35, Fig. 4, 36, Fig. 5, 37, 38, Fig. 7, 47, 50, 54, 55, 61, 62, 96, 119; YAKAR 1994: 51, 201–202, 208, 211; ÖZDOĞAN 1995: 56).

POGREBNI UKOPI OD SREDNJEGA PALEOLITIKA DO KRAJA NEOLITIKA U EUROPI

Pojedini paleolitički grobni ukopi u Europi

Još u srednjem paleolitu neandertalac je ostavljao prve dokumentirane primjere svog odnosa prema životu i smrti. Živeći lovačkim načinom života u razdoblju ledenog doba od 100.000 do 35.000 BC ostavio je na brojnim pećinskim lokalitetima Europe arheološke dokaze svojih namjernih postupaka štovanja i sahranjivanja pokojnika. Oko 45.000 god. pr. Kr. registrirani su najstariji ukopi u Europi, i to: u Francuskoj u pećini Le Mustérien, gdje je otkriven ukop šesnaestogodišnjega neandertalca u zgrčenome položaju s desnom rukom ispod glave; uz njega su se nalazili kremen i odbici. Pokraj njegove ruke nađeno je kremeno oruđe. Osim toga registriran je i drugi alat od kremen a te kosti divljega bika ili goveda. Iz istoga razdoblja otkriven je ukop odrasloga neandertalca na lokalitetu La Chapel O Sen (Francuska) koji je sahranjen u pravilnu kvadratnu grobnu jamu, duboku oko 0,30 m, prekrivenu komadom vapnenca. Uz pokojnika su se nalazili grobni priloz i, i to lovačko oružje i oruđe: šilo od jaspisa (tipični element musterijske kulture), rogovi bizona te kosti drugih životinja (FACCHINI 1996: 128–130; JANIČIJEVIĆ 1986: 36–37).

U špilji La Ferasi (Francuska) otkriven je obiteljski ukop u plitko iskopan i jamama s ostacima tijela muškarca, žene i četvero djece. U grobu je registriran grobni prilog u obliku kremenog musterijskoga oruđa te kosti ulovljenih divljih životinja: bizona, konja i sjevernoga jelena. Za ovo razdoblje, osim običnih skeletnih ukopa, veoma je značajna pojava drugog načina štovanja umrloga. To je kult lubanje ili ukop ljudske lubanje odvojene od tijela te je identičan medvjedem kultu. U Italiji, na prostoru špilje Guatri, koja se nalazi u podnožju planine Circeo, lociran je ukop neandertalske lubanje u krugu od pažljivo složenoga kamenja i jedan je od prvih zabilježenih primjera ovakvog ukopa izdvojenih ljudskih lubanja (vidi sl. 3). Sličan primjer nađen je u Uzbekistanu na lokalitetu Tešik-Taš, gdje je dječja lubanja položena u središnji dio složenoga kruga izrađenog od kostiju kozoroga – *capra ibex* i kamenja (vidi sl. 4) (FACCHINI 1996: 130, Sl.8.1., 135, Sl.8.4; JANIČIJEVIĆ 1986: 36–37; MANDIĆ 1954: 23).

3

4

Slika 3. Sekundarni ukop lubanje u špilji Guatri – Monte Circeo (FACCHINI 1996: Sl. 50; JANIČIJEVIĆ 1986: 37)

Slika 4. Sekundarni ukop razbijene dječje lubanje u Tešik Tašu – Uzbekistan (FACCHINI 1996: Sl. 8. 4; 1986: 37)

U Italiji u pećini Grotta dei Fanciulli – Grimaldi otkriven je dvojni grobni ukop starice i adolescenta u zgrčenome položaju. Njihov se grobni ukop nalazi u neposrednoj blizini ognjišta pećine, a skeletni ostaci tijela bili su prekriveni debljim slojem crvenog okera (vidi sl. 5). Na području pećine Arene Candide registrirano je 15 skeletnih ostataka pojedinaca u ispruženome položaju (vidi sl. 6) (FACCHINI 1996: 190, 192, Sl. 55).

5

6

Slika 5. Dvojni skeletni ukop u Grotta dei Fanciulli – Grimaldi (FACCHINI 1996: Sl. 55)

Slika 6. Skeletni ukop iz Arene Candide datiran u razdoblje 25.000–20.000 BC

Pojedini mezolitički grobni ukopi u Europi

Iz razdoblja mlađega paleolitika (mezolitik) i ranoga neolitika, na prostorima Europe, postoje brojni ukopi od kojih ću navesti samo neke najznačajnije primjere, i to na području Dolnih Vistonica, gdje je otkriven grobni ukop žene stare oko četrdeset godina u zgrčenome položaju s prirodnom deformacijom lijeve strane lica. Drugi je primjer takvog ukopa iz razdoblja magdalenijena u Francuskoj na lokalitetu Mas d'Azil s otkrivenom ženskom lubanjom koja je u svojim očnim dupljama imala utaknute ukrasne koštane pločice, a ležala je na goveđoj donjoj čeljusti, bizonovim i irvasovim rogovima (vidi sl. 7) (JANIČIJEVIĆ 1986: 42).

Slika 7. Sekundarni ukop ženske lubanje iz Mas d'Azila (Francuska) s ispunjenim očnim udubinama pomoću koštanih pločica (JANIČIJEVIĆ 1986: 42)

Glavna baza podataka u traženju analogija i razlika neolitičkog grobnog ukopa su područja južne Skandinavije (južna Švedska te sjeverna Danska), mediteranski južni dio balkanskoga područja s prostorom Grčke, sjeverni i južni dijelovi Apeninskoga poluotoka (Italija) te kontinentalni dio Balkana: Srbija i Hrvatska.

Mezolitički, ranoneolitički grobni ukopi na području južne Skandinavije (južna Švedska, sjeverna Danska)

Iako znatno kasnije završava mezolitsko razdoblje u južnoj Skandinaviji (u odnosu na južnu i središnju Europu) a traje od 8.200 do 3.200 BC ono je do sada najbolje istraženo područje, gdje je dobro ocrtan razvoj mezolitičkih zajednica, njihova tranzicija ili prijelaz na neolitički način gospodarenja kao i sam način života koji se jednim dijelom ističe kroz grobne ukope. U razdoblju 4.500–3.200 BC, kada su živjele posljednje lovačko-sakupljačke zajednice, postojali su mnogi lokaliteti na otvorenome registrirani u većini primjera na obalnome području. Nalazišta ovih posljednjih lovačko-sakupljačkih zajednica uglavnom su bile tzv. nakupine od školjaka, odnosno velika količina otpadaka školjaka i drugih mekušaca, slojeva uglja, životinjskih kostiju, riblji ostaci, dijelovi većega kamenja, te kremenih odbitaka. Na tim područjima nisu otkrivene nastambe (vidi sl. 8). Pretpostavlja se da su ta mjesta povezana s pripravljanjem hrane, no nemaju veze s naseljima stalnoga tipa stanovanja i pojavom nastambi (TILLEY 1996: 9, 17, 26, 30). Postojala su dva tipa takvih naselja:

- nalazišta s registriranom većom površinom od 20.000 do 12.000 m² predstavljena u većini primjera kao obalna mjesta sa stalnim naseljavanjem,
- nalazišta s registriranom manjom površinom oko 70–1.500 m² koja označavaju sezonska mjesta naseljavanja (TILLEY 1996: 18).

8

9

Slika 8. Pogled na midden nalazište Ertebølle kulture na sjevernom području Jutlanda (WHITTLE 1985: 122, Fig. 4.4)

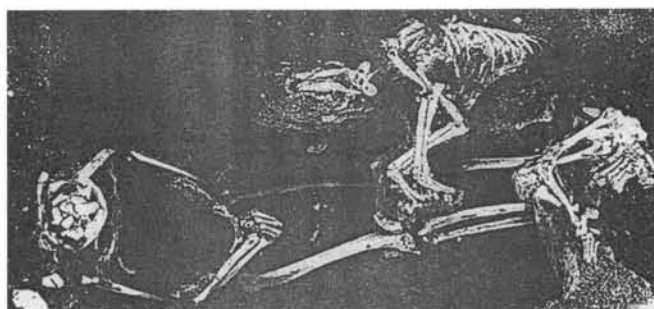
Slika 9. Izgled keramičkih prosuda u razdoblju kasnomezolitike Ertebølle kulture (TILLEY 1996: 31, Fig. 1.14)

U razdoblju oko 3.700 BC vjerojatno zbog kulturnih dodira i trgovinske razmjene s poljoprivredno-stočarskim populacijama neolitičke LTK (koji su živjeli na područjima središnje Europe) na više lokaliteta na području Skandinavije, pojavljuje se prvi put keramička produkcija (vidi sl. 9) (TILLEY 1996: 9, 30).

U ovoj razvijenoj fazi mezolitičke kulture u razdoblju od 4.500 do 3.200 BC u južnoj Švedskoj (obalno područje baltičke Skånije), na prostorima kasnomezolitčkih nalazišta Skateholm I–III, otkrivena su groblja skeletnih ukopa različitog položaja i orijentacije kako grobova, tako i skeletnih ostataka. Groblja Skateholma datirana su s više C14 datuma (Skateholm I u razdoblje od $4\ 480 \pm 140$; $4\ 140 \pm 180$ BC; Skateholm II u razdoblje $4\ 340 \pm 95$; $3\ 980 \pm 125$; Skateholm III $3\ 900 \pm 90$ BC) (TILLEY 1996: 33). Na najstarijem groblju Skateholm II (na visoravni s orijentacijom prema jugu, nad samim ostacima naselja), do sada, locirana su 22 ukopa ljudi i 2 ukopa ostataka pasa. Prvi put na ovoj nekropoli zabilježen je ukop s kremacijom. Utvrđena je jednaka zastupljenost prema spolu umrloga: 9 ženskih, 9 muških, 4 dječja groba. Starost djece je oko 7 godina dok kod odraslih muških osoba varira, oko 40 godine. Kod četiri umrle žene utvrđena je starost od 45 do 60 godina, a ostale predstavljaju djevojke ili mlade žene u starosnoj dobi od 20 do 40 godina. Većinu grobova predstavlja individualni skeletni ukop s iznimkom dvaju dvojnih ukopa (2 muškarca, 2 djeteta). U ovim dvojnim ukopima utvrđena je selektivnost samog ukopa, odnosno svako truplo ima različit položaj i različite grobne priloge (TILLEY 1996: 35). Grobne jame su ovalnog ili pravokutnoga tipa. Postoji mogućnost da je u pojedinim grobovima upotrebljen lijes od kore drveta ili tkanina. Orijentacija ukopanih pokojnika različito je usmjerena, osim prema istoku. Tijela su položena u ispruženome položaju na leđima, sjedećem, polusjedećem položaju. Utvrđivanje različitosti položaja umrloga dodatno precizira položaj nogu i ruku umrloga, odnosno to jesu li noge prekrížene, položene jedna uz drugu, omotane ili postavljene paralelno uz tijelo (LARSSON 1984: 29; TILLEY 1996: 33–35).

Svi ovi grobovi sadrže bogate grobne priloge: kremene vrhove strelica, koštana oruđa, harpune, kamene sjekire, kremene oštrice, ogrlice od zubi i jelenske rogove. Neki od ovih grobova prekriveni su crvenim okerom. Najbogatiji opremljeni grobovi su: grob br. IV (35–40-godišnji muškarac uz kojega su nađene 2 kamene sjekire, 2 koštana harpuna, duga koštana igla, 2 zdrobljene posude, 4 kremene oštrice). U grobu br. IX uz muškarca registrirano je 6 jelenskih rogova postavljene

nih preko njegovih koljena i stopala te nekoliko kremenih alatki uz njegovu glavu. Ženski grob br. VIII sadrži 60 ogrlica od jelenskih zubi koje okružuju i ukrašavaju bokove žene, uz njezine noge nalazi se obezglavljeni – dekaptirani pseći skelet (Vidi sl. 10) (LARSSON 1984: 28–31; 1990: 158, Fig 4; TILLEY 1996: 35).

Slika 10. Pogled na grob VIII iz Skateholma II sa ženskim skeletom u sjedećem položaju; pored skeleta žene nalaze se skeletni ostaci psa koji je u grobnu jamu položen u fazi njezinoga zatrpavanja. (LARSSON 1990: Fig. 4)

Skateholm I udaljen je 150 metara sjeverozapadnije od prethodno navedenoga starijega groblja Skateholma II. Ovdje je registrirano 65 ukopa, od kojih 8 čine pseći grobovi, a ostali sugrobovi, njih 57 mjesta, s ukopom ljudi, među kojima je ponajviše muških grobova, njih 20, te 18 ženskih i 6 dječjih grobova. Kao i u prethodnome opisanom slučaju Skateholma II, ovdje se uglavnom pojavljuje isti način ukopa s različitim položajem i smjerom. Iznimka je pojava čučućega položaja koji otpada na 2/5 registriranih grobnih ukopa. Ovdje se pojavljuju 2 groba s kremacijom (jedan pri-

11

11a

12

Slika 11–11a. Skateholm I grob 41 sa skeletnim dvojnim ukopom odraslog muškarca i djeteta u zgrčenome položaju (TILLEY 1996: 37, Fig. 1.19)

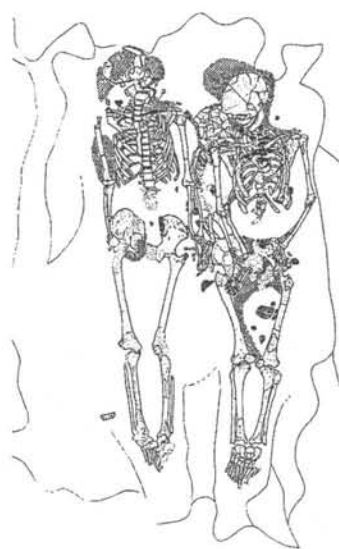
Slika 12. Dvojni skeletni grobni ukop iz Skateholma I

pada spaljenim koštanim ostacima starije muške osobe) i 3 ukopa jelenskih rogova, koji možda pokazuju metaforičku zamjenu za ljudski ukop.

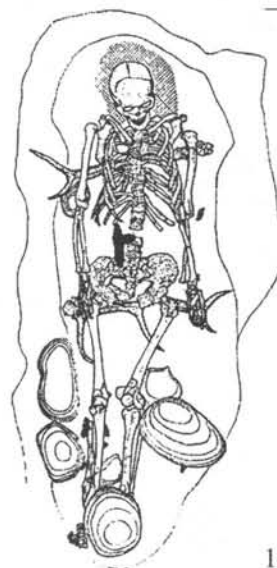
Prvi put utvrđeno je uklanjanje dijelova skeleta prije samog ukopa, i to u grobu 28 gdje je na skeletu starijega muškarca utvrđen manjak lijeve bedrene kosti i donje kosti lijeve ruke, kao i u grobu u kojemu se nalazio 35–40-godišnji muškarac kojemu nedostaju ruke. Taj nedostatak dijela tijela, unatoč veoma dobrim konzervatorskim uvjetima (neotkrivanje nikakvih tragova kasnih ljudskih djelovanja ili oskvruća groba ili trupla), možemo protumačiti kao dio pogrebnoga kultnog ceremonijala u kojemu su selektivno odvajani dijelovi tijela umrloga koji su potom odvojeno pohranjeni na nekom posvećenome mjestu. To je, za sada, jedinstveni primjer u mezolitičkome razdoblju u južnoj Skandinaviji (TILLEY 1996: 36–38).

Na području nekropola Skateholma I/II utvrđeni su tragovi spaljenih drvenih struktura koje su postojale iznad nekih grobnih jama. Nalazi stojka-jama za drvene stupove te veće količine koštanih ostataka jegulja u debelim slojevima okera i ugljena, upućuju na postojanje ritualne prakse, odnosno posmrtnih ceremonija koje su se odvijale u tzv. kućama smrti (TILLEY 1996: 36). Prema Larssonu, jame za drvene stupove vjerojatno su služile kao posmrtna drvena platforma na kojoj je ležalo tijelo umrloga, a debela naslaga crvenog okera označavala je tabu područje specijalnih posmrtnih ritualnih ceremonija u čijemu se sklopu nalaze i ostaci gozbe (LARSSON 1989: 220; TILLEY 1996: 36). Kronološki najmlađe groblje Skateholm III zbog vađenja industrijskog pijeska znatno je uništeno.

Druge dvije mezolitičke nekropole poznate su na području Danske – Bøgebakke, Vedbaek na istočnom dijelu otoka Zealand, oko 20 km od Kopenhaga, te Nederst na istoku Jutlanda. U Neder-

13

14

Sl. 13. Grob 19 iz Bøgebakkena (Danska) predstavlja grupni skeletni ukop dviju odraslih osoba te djeteta (TILLEY 1996: 40, Fig. 1,21, preuzeto od ALBRETHSEN – BRINCH PETERSEN 1976: Fig. 15)

Slika 14. Grob 10 iz Vedbaeka – Zealand (Danska) predstavlja mušku osobu pokopanu zajedno s jelenskim rogovljem ispod ramena i kukova. Na nogama se nalazi veće kamenje. (WHITTLE 1985: 124, Fig. 4.5, preuzeto od ALBRETHSEN – BRINCH PETERSEN 1976: Fig. 12)

stu je registrirano 7 ukopa prekrivenih crvenim okerom, s grobnim priložima različitih ukrasa od zubi koji ukrašavaju pokojnikovo tijelo oko zdjelica i gornjih mu dijelova BRINCH PETERSEN 1990: 80; TILLEY 1996: 38).

U Bøgebakken (Danska) utvrđeno je 18 grobnih ukopa koji sadrže ostatke tijela 22 osobe. Nekropola je datirana u razdoblje od 4.330 ± 90 do 3.860 ± 105 BC. Kao i u prethodno navedenim primjerima iz južne Švedske i tu je groblje povezano s naseljem, a leži na blagoj uzvisini iznad naselja. Grobne su jame duboke oko 50–75 cm, malo većih dimenzija od trupla umrlih. Dva groba, slično kao i u Skatelhomu, sadrže tragove ostataka korištenja lijesa. Grobovi se ovdje drže određenoga reda, većina je orijentirana u smjeru istok – zapad, u paralelnim redovima.

15

16

Slika 15. Dvojni skeletni grobni ukop iz Vedbaeka – Zealand (Danska) predstavlja ukop odrasle žene i djeteta.

Slika 16. Dvojni skeletni grobni ukop iz Dragsholma, gdje su pokopane dvije ženske osobe od 18 do 40/50 godina (TILLEY 1996: 42, Fig. 1.22, preuzeto od ALBRETHSEN – BRINCH PETERSEN 1976)

Svi skeleti položeni su u ispruženome položaju na leđima, s rukama ispruženima uz tijelo i dlanovima okrenutima prema zdjelicama. Iznimka je grob žene u čučućem položaju. Svi mrtvi pokopani su u odjeći. Neki od njih bogato su ukrašeni grobnim priložima. Populacija mrtvih ovdje je predstavljena sa 8 muških, 7 ženskih i 5 dječjih grobova. Spolna razlika umrlih jasnije je izražena. Djeca su pokapana samo sa ženama, muški su i ženski grobovi individualni. Većinu grobova karakterizira individualni ukop; iznimke su: dvojni ukop dviju mladih žena i trojni ukop dviju odraslih žena i djeteta (vidi sl. 13) (TILLEY 1996: 39–41).

Grobni prilozi u pojedinim muškim grobovima su slijedeći: jelenski rogovi, koštana šila, kamene sjekire, kremene oštrice oruđa i oružja (TILLEY 1996: 39). U pojedinim ženskim grobovima s dvojnim ukopom majke i djeteta (vidi sl. 15) te trojnim grobnim ukopom dviju žena i djeteta (vidi sl. 13) registrirane su ogrlice od privjesaka izrađenih od jelenskih zubi, zubi divljih svinja, probušenih puževih kućica; privjesaka koji su služili za ukrašavanje bočnih ženskih ekstremiteta izrađenih

od zubiju jelena, tuljana i losa; ogrlica izrađenih većinom od jelenskih zubiju, a među njima se pojavljuju tri ljudska zuba (TILLEY 1996: 38, 39). Osim ovih, do sada zabilježenih velikih nekropola, utvrđeno je postojanje niza manjih, odnosno individualnih ukopa na prostoru južne Skandinavije. U Danskoj, na prostoru Møllegabetta, registriran je ukop čovjeka i kanua izrađenog od debbla koji je prije ukopa bio spaljen. Ovaj ukop datira se u razdoblje rane Ertebølle kulture (BRINCH PETERSEN 1990: 81; TILLEY 1996: 41). Poseban značaj imaju grobovi koji pripadaju kasnome mezolitu, a nađeni su u Noru, Dragsholmu, Strøby Egdeu, Denmarku, Bäckaskogu, Skånu, Ulebergu u Bohuslänu.

Dragsholm predstavlja kasnomezolitički dvojni ukop sa skeletnim ostacima dviju žena različite starosti, prve oko 18, druge 40–50 godina (vidi sl. 16). Grob je prekriven okerom, koji je najdeblji u području glava umrlih. Starija je žena u ispruženome položaju, dok mlađa ima savijene noge. U oba primjera nedostaju stopala. Uz glavu starije žene položena je kremenica strelica i koštano šilo, a kremenici bodež lociran je na zdjelici mlađe žene. Obadvije na kukovima imaju ukrašene privjeske od životinjskih zubiju. Kod starije žene u gornjem dijelu desne ruke nađeni su privjesci od zubi jelena (tri zuba divlje svinje i losa, te jedan zub domaćega vola) (TILLEY 1996: 41).

U naselju Strøby Egde otkrivena je zajednička masivna grobnica sa 8 osoba. Utvrđeno je da je riječ o tri novorođenčeta, dječaku i djevojčici, 18-godišnjoj djevojci, 30-godišnjem muškarcu i 50-godišnjoj ženi. Žene su smještene na južnome dijelu grobne jame, dok su muškarci na njezinom sjevernome dijelu. Ukrasne privjeske od jelenskih zubi oko bokova imaju djevojka i djevojčica, a na glavama dvoje djece nalazili su se ukrasni privjesci od zubi divljih svinja. Odrasle žene imaju po jedno kremenito oruđe – nož, a muškarci 5 kremenih noževa, jednu koštanu sjekiru i spatulu. Osim toga, još dvoje djece ima na sebi kremene alatke, a jedno se jelenje kopito nalazi uz samu dječju lubanju. U Bäckaskogu je otkriven grob žene u čučućem položaju, koja je vjerojatno rodila 12-ero djece, pored sebe ima koštano dljeto i koštano šilo (TILLEY 1996: 41–42).

U Švedskoj ovakav je tip ukopa poznat u Ulenbergu, u središnjem Bohuslänu koji leži oko 50 metara od samoga naselja. Grob ima grobnu arhitekturu, tj. kamenom ograđen grobni prostor dug 1,3 m, a širok 0,80 m, a dubina grobne jame iznosi 0,90 m. Grob je ovalnog oblika s ulazom usmjerenim prema istoku. Unutar grobne cjeline nalaze se ostaci tijela dviju osoba: muškarca i žene, 18–30 godina starosti, pokopanih jedno uz drugoga, s glavama okrenutim prema istoku. Na jednoj skeletu zamjetljivo je selektivno odvajanje dijela tijela. Riječ je o lubanji položenoj na dvije odvojene bedrene kosti. Grob je sa C14 datiran u razdoblje 4 940n ± 100 BC. Jedini su grobni prilozi dva kremenita oruđa i pijuk od crvenoga škriljevca (TILLEY 1996: 43).

Rezimiranjem ovih podataka mezolitičkog razdoblja, uočava se da su ukopi na području južne Švedske i Danske bili bogati tako da upućuju na niz pogrebnih obreda ukopa, i to:

- individualni ukop, dvojni – dvostruki istog spola ili različitih spolova, masovni skupni grobni ukop različitih spolova umrlih;
- skeleti su većinom položeni u ispruženome prirodnom položaju ili pojedinim odstupajućim položajima, primjerice na različit način zgrčenih nogu;
- u malo manjem broju zastupljen je čučuća ukop;
- u Skateholmu I i II kao novost pojavljuju se tri grobna ukopa s kremacijom kao i u Møllegabettu (Danska), gdje zabilježena pojava kanua od debbla u grobnom ukopu;
- većina individualnih i dvojnih grobnih ukopa prekrivena je okerom;
- na nekim mjestima zamijećeno je selektivno odvajanje dijelova tijela od cjeline trupla (prije pogrebnih ceremonija ili nakon njih) – uglavnom su to lubanje, čeljusti ili druge kosti; o tome postoje nalazi iz Skateholma, kao i primjer korištenja ljudskih zubi za izradu privjesaka, odnosno dijelova ogrlica u Bøgebokenu;

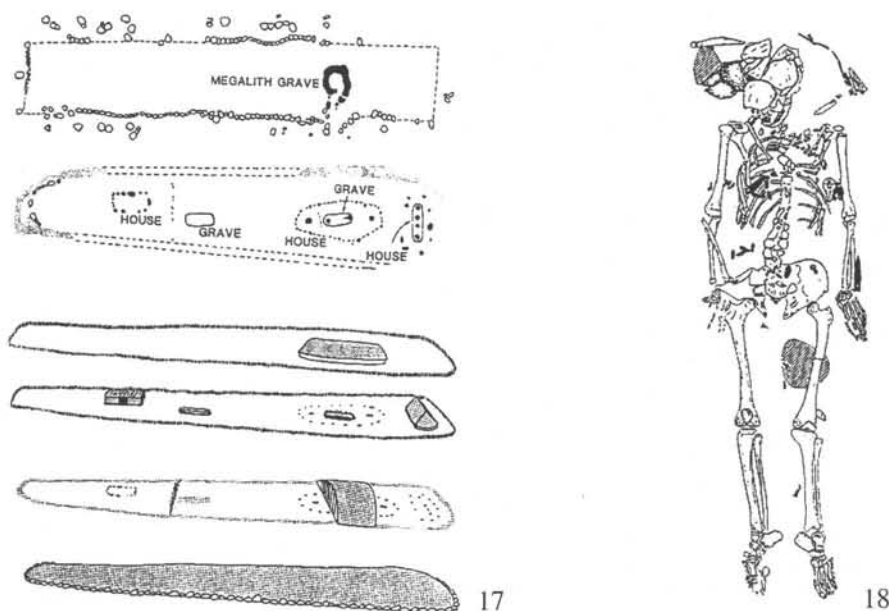
- na ljudskim kostima, na nekim dijelovima lubanja ustanovljeni su tragovi rezanja jednaki mesarskim tragovima na životinjskim kostima, dok su na pojedinim kostima osim rezanja uočljivi tragovi lomljenja (vanjskog djelovanja na kost); prema Tilleyu (TILLEY 1996), riječ je o lomu da bi se došlo do koštane srži pa su ti primjeri, možda, očuvani dokazi obrednoga kanibalizma ili sekundarnog odvajanja dijelova skeleta;
- pojava privjesaka od zubi domaćega goveda, uz skeletne ostatke bovida na prostoru kulture Ertebølle u Danskoj upućuje na pojavu domestikacije goveda u razdoblju mezolitika (TILLEY 1996: 33–43).

U vremenskome rasponu od 3.200/3.100 do 2.700/2.600 BC, na području južne Skandinavije pojavile su se radikalne promjene u kasnomezolitickim zajednicama, kao što su prihvaćanje poljoprivrede, razvijenoga stočarstva, raširene mreže razmjene ili sustava trgovine na velike razdaljine i promjena socijalne strukture u ovim prapovijesnim zajednicama. Iz toga razdoblja na područjima Danske registriran je veći broj naselja, oko 59. Od toga samo 17 naselja nastavilo je život na području kasnomezolitickih naselja Ertebøllea, npr. Dragsholm (nekropola), gdje je u neposrednoj blizini od nekoliko metara lociran mezolitički i ranoneolitički grob. Isto Jednako se tako na području Skåna (Švedska) pojavilo niz obalnih naselja koja su nastavila mezolitički obrazac naseljavanja, ali za sada kako na obalnome području, tako i u dubljem zaleđu nisu zabilježeni tragovi o nadzemnim stambenim objektima (TILLEY 1996: 86–89).

Na području su Danske iz ranoga neolitičkog razdoblja otkriveni u Lindebjergu i Mosegården ostaci naselja s malim, nadzemnim kolibama nepravilna ili okrugla oblika koje su dokaz kratkotrajnoga života ovih naselja. Uz taj registrirani tip izgradnje stambenih koliba postoje noviji nalazi većih i čvršćih stambenih struktura na lokalitetima Hallanda, Jutlanda i Zelanda koji upućuju na jače arhitektonske konstrukcijske osnove koliba i duži kontinuitet korištenja ovih objekata. Oko njih i u njima uočene su veće količine čitavih ili fragmentiranih ostataka keramičkih posuda. Na prostoru jugoistočnog Skåna u Tygapilu iz razdoblja kasne faze ranog neolitika istraženi su ostaci stambene osnove triju kuća, od kojih su dvije imale pravokutnu, a treća okruglu formu. Nalazi kućnog lijepa govore da je osnova gradnje ovih stambenih objekata bila nosiva gredna konstrukcija s prepletenim granjem ili prućem i blatom (TILLEY 1996: 90–91).

Ipak, za nas je najvažnije obilježje ovakvih promjena izgradnja većega broja grobnih spomenika koji kroz ljudsku vizualnu percepciju djeluju na samu okolinu. To su dugi, niski, pravokutni ili trapezoidni grobni humci koji se sastoje od drvene grobne prostorije – mrtvačnice. Postoji 39 ovakvih dugih grobnih humaka registriranih na 36 nalazišta u južnoj Švedskoj i Danskoj: Stengade, Storgård, Barkaer, Mosegården, Østrgård, Bjørnsholmu, Ertebølle i Bygholmu – Nørremark na poluotoku Jutland (TILLEY 1996: 73–79). U ovim monumentalnim grobovima tijela umrlih najčešće su položena u čvrstu grobnu konstrukciju od kamena ili drva prekrivenu slojem zemlje (TILLEY 1996: 115). Glavne su osobine dugih gomila s drvenom konstrukcijom sljedeće:

- izgradnja kuće mrtvih i pokapanje u više faza, s orijentacijom ukopa u smjeru istok – zapad, s velikim naglašavanjem značaja istočnoga dijela fasade grobnice kao kultno – obrednog prostora;
- utvrđeno je odvajanje prostora za pogrebnu svrhu od ostaloga;
- grupni i odvojeni ukop manjega dijela populacije različite starosti i spola;
- namjerno uništavanje kuće mrtvih i drvenih zidnih palisada;
- velika varijabilnost broja, formi kuća mrtvih i gomila, kao i njihova upotrebljivost kroz duže razdoblje, potvrđeno radiokarbonskim datiranjem od 3.130 do 2.760 BC;
- darovanje grobnih priloga, prvenstveno keramičkih posuda, lociranih u istočnim dijelovima gomila (TILLEY 1996: 73–79);

Slika 17. Tipovi grobnica na nalazištu Bygholm Nøremarrk – istočni Jutland, predstavljaju dvije osnovne forme: tlocrt dugog dolmena s megalitskim grobom te ispod njega tlocrt arhitektonskih ostataka duge gomile otkrivene ispod dolmenske grobnice. Ostale tehničke skice predstavljaju različite faze gradnje duge gomile. (TILLEY 1996: 77, Fig. 2.3)

Slika 18. Obični zemljani grob iz Dragsholma (TILLEY 1996: 81, Fig. 2.5)

Drugi tip ranoneolitičkoga grobnog ukopa predstavljen je običnim zemljanim grobovima koji nastavljaju tradiciju mezolitičkoga ukopa. Ovaj oblik ukopavanja pojavljuje se u 8 podvarijanta, i to:

- jednostavne grobne jame;
- grobne jame s primitivnom arhitektonikom (kružno oko groba postavljeno kamenje);
- grobovi prekriveni podom od kamenja;
- s popločenim podom i rubnim kamenjem;
- jame s obrubljenim kamenjem;
- grobne jame prekrivene kamenim materijalom – tumuli;
- grobovi koji arhitektonskim oblikom podsjećaju na šator;
- grobovi s drvenim odajama – komorama.

Otkriveno je oko 86 takvih tipova ukopa na području Danske i južne Švedske, i to u Jutlandu, Roholasu, Stengadeu – Langeland, Dragsholmu-Zealand (TILLEY 1996: 79, 80).

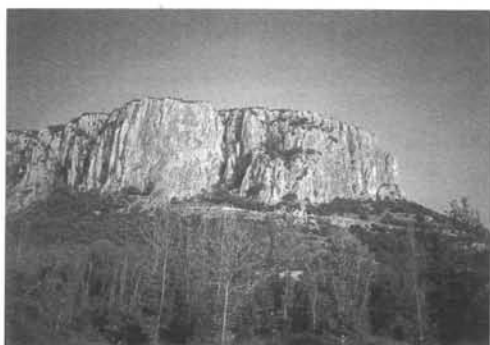
Osim ovih tipova ukopa u ovome neolitičkom razdoblju pojavljuju se i ukopi koji vjerojatno imaju ulogu ritualnoga značaja, jer su na ljudskim skeletnim ostacima uočljivi tragovi nasilne smrti – žrtvovanja. Takvi su grobni ukopi najčešće otkriveni u močvarnim i obalnim područjima južne Švedske te na područjima velikih močvara Hindby (u jugozapadnoj Skaniji). Tu su registrirani ljudski ostaci (muškog ili ženskog spola) na kojima su vidljivi tragovi nasilne smrti, davljenjem užetom (oko vrata umrlih). Na području Zelanda u Siegersdal (Danska) pronađena su dva skeleta mlađih

ženskih osoba starosti 18–20 godina, od kojih je starija zadavljena na isti način, pomoću konopa. Nadalje, na području nalazišta Bolkilde, Gammellungu (otok Langeland) otkriveni su dokazi nasilne smrti ili žrtvovanja davljenjem ili udarcem sjekire po lubanji (BENNIKE – EBBESEN – JØRGENSEN 1986: 199–203, 206; TILLEY 1996, 99, 101)

Možemo reći da postoji zamjetljiva razlika u grobnom darivanju i žrtvovanju između mezolitika i ranog neolitika južne Skandinavije. Divlje životinje, odnosno jelen u ranom neolitiku, nema više primarni simbolični karakter, već to djelomice preuzimaju domaće životinje (govedo) ili određeni predmeti. Tako na području Danske, u ranom i srednjem neolitiku, u brojnim zakladama darujuće hrane najbrojnija je žrtvovana domaća životinja govedo. Grobni darovi iz mezolitičkoga razdoblja (kada se učestalo pojavljuju jelenski rogovi, kosti, zubi) u ranoneolitičkome periodu zamijenjeni su keramikom, jantarom i sjekirama (TILLEY 1996: 38, 39, 111).

Mezolitički, ranoneolitički, srednjoneolitički i kasnoneolitički grobni ukopi u Grčkoj

Iz mezolitičkoga razdoblja u Grčkoj poznati su nam grobni ukopi na području Tesalije u pećini Theopetra, gdje je utvrđena stratigrafska uslojenost od kraja paleolitika do početka neolitika (vidi sl. 19). U ovoj su pećini registrirani skeletni ostaci dviju osoba. Prvi primjer pripada mlađemu pa-

19

19a

20

20a

Slika 19) Panoramski pogled na pećinsko nalazište Theopetra u Tesaliji; 19b) Grobni skeletni ukop mlađe ženske osobe u zgrčenome položaju (KYPARISSI-APOSTOLIKA 2000: 135, Fig. 2; 137, Fig. 4)

Slika 20–20a) Rekonstruirane lubanje muške i mlađe ženske osobe iskopane u pećini Theopetra (KYPARISSI-APOSTOLIKA – STRAVOPODI – MANOLIS 1999: 274, Fig. 24.3, 277, Fig. 24.8)

leolitičkom sloju H6 a sadrži očuvane dijelove lubanjskoga tjemena i ostatke dugih kostiju, dok je drugi predstavljen skeletnim ukopom mlade žene stare 18–20 godina koja leži na leđima u zgrčenome položaju (vidi sl. 19a, 20, 20a). Uz skelet nalazilo se litičko oruđe. Skelet mlade žene datiran je 8 070 ± 60 BP ili 7 300–6 770 2σ BC; 7 180–6 866 1σ pr. Kr. (KYPARISSI-APOSTOLIKA 2000: 135, 136, 137, Fig. 3; KYPARISSI – APOSTOLIKA – STRAVOPODI – MANOLIS 1999: 271–279, fig. 24.3, 24.4, 24.5, 24.8, 24.9 10, 24.11), odnosno prema PERLÈS ovoj 2001 Sq. H6 s ljudskim kostima datiran je u razdoblje 7.044–6.720 cal. BC 2σ (PERLÈS 2001: 27, Tab. 2.1). U mezolitičkim slojevima ove pećine otkriveni su ostaci divljega ječma (*Hordeum vulgare*) i divlje pšenice (*Triticum boeoticum*), skeletnih ostataka koza, ovaca, svinja te fragmenata monohromne keramike (KYPARISSI-APOSTOLIKA 2000: 136, 137).

Na području Peloponeza u jami Franchthi u donjem mezolitičkom sloju D1 zabilježeni su skeletni ukopi. U blizini ulaza u pećinu registriran je skelet 25-godišnje osobe muškog spola u zgrčenome položaju. Mladić je umro, vjerojatno, od jakog udarca u glavu, na što ukazuje oštećenje na lubanji. Utvrđeno je postojanje još sedam grobnih ukopa koji se nalaze 0,50 m dublje od skeletnog ukopa mladića. Ovi relativno dobro očuvani grobni ukopi pripadaju umrlima različitih starosnih grupa i spola, od djece, mladih – adolescenata do starijih osoba. Od ovih sedam postojećih mezolitičkih grobnih ukopa dva su ukopa prvi kremirani ukopi na području Grčke dok su ostali skeletni ukopi u zgrčenome položaju (PERLÈS 2001: 34; CLEMENTS 2001: 1; Dartmouth College edu. lessons 1, 2001: 3–5).

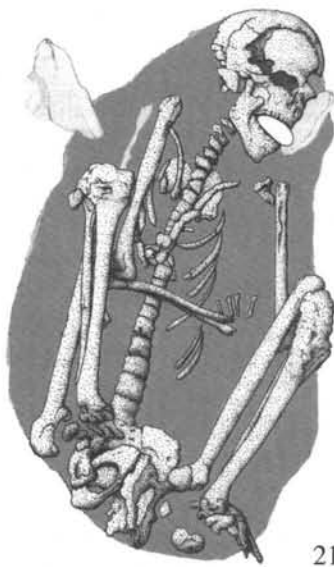
U ranoneolitičkome sloju Franchthija (većina grobova pripada kasnoj fazi ranoga neolitika) registrirano je osam dječjih ukopa – šest ukopa djece stare do jedne godine, a ostala dva skeletna ostataka malo starije djece. Uz njih se nalazi grob adolescentkinje stare oko 17 godina, datiran u prijelaz iz kasnoga ranog neolitika u ranu fazu srednjega neolitika. DEMOULE i PERLÈS tri dječja ukopa iz ove faze uvrstavaju u razdoblje srednjega neolitika (JACOBSEN – CULLEN 1981: 84–88, Tab. 1; DEMOULE – PERLÈS 1993: 385, 386; PERLÈS 2001: 273). Sloj srednjega neolitika obuhvaćaju dva ukopa odraslih ženskih osoba, oko 33–39 godina starosti. Uz stariju ženu nalaze se koštani predmeti i oruđa od obsidijana koji govore o specijalanome statusu žene kao obrtnice (Dartmouth College, lessons 1, 2001: 5). Kasni neolitički sloj ili stratum finalnog neolitika sadrži grobne ukope šest osoba, od kojih su dva dječji ukopi. U ostalim grobovima pokopane su tri odrasle osobe ženskog i jedna osoba muškog spola (Dartmouth College edu. lessons 1, 2001: 6).

I ovdje kao u Theopetri u mezolitičkim slojevima Franchthija otkriveni su ostaci divljih žitarica: žita (*Triticum boeoticum*) i ječma (*Hordeum vulgare*), graška (*Pisum*), gomolja, korjenastih biljaka te preddomestikata koza, ovaca, malo manje svinja. U najgornjem, odnosno najmlađem mezolitičkom, te u ranom neolitičkom sloju, uočeni su fragmenti monokromne keramike (DEMOULE – PERLÈS 1993: 362, 363; PERLÈS 2001: 17).

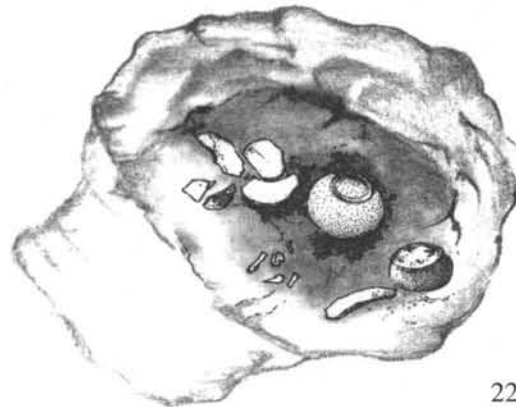
Iz ranoga neolitičkog razdoblja u Grčkoj otkriveni su grobni ukopi u zgrčenome položaju u Agios Petrosu (dječji ukop), kolektivni grob i ukop djelomičnih skeletnih ostataka 11 osoba u Prodromosu, po jedan grob u Kephalyvryssu, Argissi, Sesclu te 25 skeletnih ukopa u Nea Nikomedeji, od kojih samo jedan predstavlja grupni ukop, npr. grob žene s dvoje djece. Gledajući prema spolu i starosti pokopanih osoba, najveći broj grobova u Nea Nikomedeji pripada dječjem uzrastu. Od odraslih grobnih ukopa u Nea Nikomedeji najljepši je primjer ukop muškarca u zgrčenome položaju koji u ustima ima kameni oblutak (vidi sl. 21). Ovakav način ukopavanja nastavlja se tijekom srednjega i kasnoga neolitika u Agia Soufliju i Plateia Magoula Zorkou (JACOBSEN – CULLEN 1981: 88–91, 97; DEMOULE – PERLÈS 1993: 385, 386; PERLÈS 2001: 273, 274, 276–279, fig. 13.2).

Uz ovakve primjere individualnog ukopa pojavljuje se još jedan tip grobnog ukopavanja – kremacija, koja je prvi put zabilježena još u mezolitičkome razdoblju u pećini Franchthi, a kremaci-

ja iz ranoga neolitičkog razdoblja otkrivena je u Soufli Magouli, gdje je uz dva skeletna individualna ukopa registrirano 14 slučajeva spaljivanja umrloga (vidi sl. 22). Uz spaljene ostatke nađene su keramičke posude monohromnog tipa (DEMOULE – PERLÈS 1993: 385, 386; PERLÈS 2001: 273, 274–276, fig. 13.1; JACOBSEN – CULLEN 1981: 91). Daljnju pojavu spaljivanja mrtvih slijedimo na srednjem neolitičkom lokalitetu Prosymna (južno područje Peloponeza), gdje su locirane manje ukopne jame s pepelom i ostacima spaljenih ljudskih kostiju. Takav način ukopa uočavamo još u kasnoneolitičkome nalazištu Plateia Magoula Zorkou i pećini Kistos. Uz spaljene ljudske koštane ostatke tu su otkrivene kao grobni prilog ili dar slikane keramičke posude s mat smeđim motivima na smeđoj podlozi (DEMOULE – PERLÈS 1993: 396, 397; PERLÈS 2001: 276; JACOBSEN – CULLEN 1981: 97, 98).

21

22

Slika 21. Individualni skeletni grobni ukop odrasloga muškarca u zgrčenome položaju iz Nea Nikomedije. Umrli u ustima ima kameni oblutak. (PERLÈS 2001: 278, Fig. 13.2)

Slika 22. Grobni ukop s kremacijom iz Soufli Magoule. Uz spaljene ostatke umrlih registrirana je monokromna keramika. (PERLÈS 2001: 275, Fig. 13.1)

Na više lokacija zabilježena je raspršenost koštanih ostataka koji, prema Demoule i Perlès-ovoj 1993 i Perlès-ovoj 2001, predstavljaju naknadne sekundarne ukope na neolitičkome lokalitetu Prodomos. Tu je u podu kuće iskopana odvojena lubanja i dijelovi skeletnog ostatka jedne osobe. Slična je situacija u Hagios Petrosu. U podu neolitičkoga stambenog objekta otkriven je nalaz dijela ljudske čeljusti, dok su u Franchthiju registrirani raspršeni ili razbacani koštani ostaci jedne odrasle osobe (DEMOULE – PERLÈS 1993: 385, 386; PERLÈS 2001: 273; JACOBSEN – CULLEN 1981: 86, 90–91, 97).

Samo na području Grčke iz razdoblja ranog neolitika otkriveno je oko 50 do 60 individualnih grobnih ukopa. Iz cijeloga razdoblja grčkoga neolitika registrirano je na 25–30 nalazišta s oko 250–300 ukopanih osoba (PERLÈS 2001: 273; JACOBSEN – CULLEN 1981: 89). Kao što je već navedeno u opisanju tipova ukopavanja u kasnome i finalnome neolitiku Grčke na prostoru nalazišta Agia Souflija i Plateia Magoula Zorkoi, otkrivene su nekropole kombiniranoga načina ukopa-

vanja, odnosno tu se pojavljuje kremacija i skeletno ukopavanje u zgrčenome položaju (PERLÈS 2001: 273).

U kasnome finalnom neolitiku, na Kiklaskom otočju u razdoblju Kephala kulture, nalazila se veća nekropola s individualnim skeletnim ukopavanjem u zgrčenom položaju. Tu je registrirano grobno ukapanje 65 skeletnih ostataka osoba (21 skeletni ostatak predstavlja odrasle muškarace, 25 odrasle žene, devetero djeću i petero dojenčad). Svi su grobovi imali pravilnu pravokutnu, okruglu ili ovalnu osnovu, a od toga 35 grobova ima primitivnu grobnu arhitekturu od manjeg kamenja (DEMOULE – PERLÈS 1993: 404; Dartmouth College edu. lessons 2, 2001a: 8; Indiana. edu. 2001: 5)

Prema načinu grobnog pokapanja umrlih kroz cijelo neolitičko razdoblje u Grčkoj, uočeno je postojanje 3 osnovna tipa ukopa i pojave prvoga groblja s kombiniranim načinom ukopa:

- grobni ukop u zgrčenome položaju, značajan za sve faze neolitika Grčke;
- grobni ukop – kremacija, registriran u svim neolitskim fazama;
- sekundarni ukop parcijalnih dijelova ljudskih kostiju, prve pojave u ranome i srednjeme neolitiku Grčke;
- groblja s kombiniranim načinom ukopa, gdje se zajedno pojavljuju skeletno individualno grobno ukapanje i kremacija, značajan za kasno, odnosno finalno razdoblje neolitika Grčke.

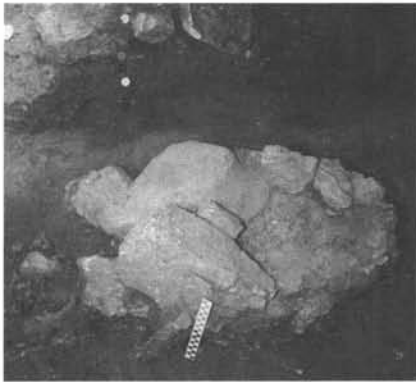
Mezolitčki, ranoneolitički, srednjeneolitički i kasnoneolitički grobni ukopi na području sjevernog i južnog dijela Apeninskog poluotoka (Italija)

Poradi velikoga broja zabilježenih primjera prapovijesnoga grobnog ukopavanja na Apeninske poluotoku opisat ću djelomično samo one koji mi se čine važnima. Iz razdoblja srednjega i gornjega paleolitika na području Apeninskoga poluotoka prema Leightonu 1999 postoji 60 slučajeva ukopa s utvrđenim skeletnim ostacima umrlih, od kojih njih 40-tak pripada razdoblju finalnog epigravetijena (LEIGHTON 1999: 34). Jedan je od ovakvih ukopa iz razdoblja epigravetijena i na području sjeveroistočnog Apeninskoga poluotoka na prostoru Val d'Adige, blizu Verone, u pećini Riparo Tagliente, gdje je registriran skeletni ukop u ispruženome položaju (vidi sl. 23, 23a).

Ovi skeletni ostaci samo su djelomično očuvani jer nedostaje gornji dio skeleta. Blizu njega nalaze se očuvani fragmentarni dijelovi njegove mandibule. Uz njegovu lijevu nogu otkriven je dio roga bizona (*Bison bonasusa*) (GUERRESCHI – LEONARDI 1984: 277–278).

Do sada je na području Italije, iz razdoblja mezolitika (u koje je uključeno područje otoka Korzike), otkriveno oko 40 ukopanika od kojih je većina na području Sicilije. Mezolitička grobna arhitektonika i način ukopavanja u Italiji najčešće su obilježeni zemljanim ili jamskim ukopom koji pokadkad ima primitivnu grobnu arhitektoniku od posloženoga kamenja. Utvrđeno je postojanje crvenog okera u grobovima, a pokadkad su pronalaženi grobni priloz: litičko oruđe, oružje, školjke i životinjske kosti (LEIGHTON 1999: 34, 35).

Iz mezolitičkoga razdoblja na području Ligurije svakako su najvažniji grobni ukopi u pećini Arene Candide, gdje je u mezolitskim slojevima registrirano 15 skeletnih ostataka u ispruženome položaju. Na području Trenta (sjeveroistočni Apeninski poluotok) iz mezolitičkoga razdoblja u pećini Riparo di Vatte Zambana nađen je jedan grobni skeletni ukop u ispruženome položaju, datiran oko 6.000 uncl. bc (vidi sl. 24, 24a). Skelet pripada odrasloj osobi ženskog spola, staroj oko 50 godina, visine oko 1.30–1.50 m. Kostii ove žene slabo su očuvane. Sama orijentacija groba je sjeverozapad – jugoistok, a tijelo je usmjereno prema sjeveroistoku. Oko očuvanoga kranijalnog dijela lubanje registrirani su fragmenti crvenog okera. Područje oko glave i gornjega dijela tijela prekriveno je i zaštićeno manjom kamenom gomilom (BROGLIO 1984: 306–308).

23

23a

24

24a

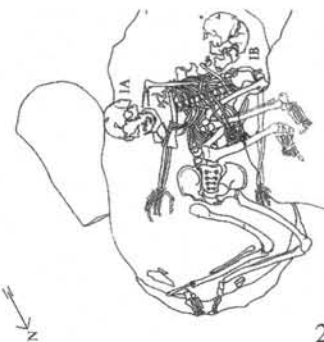
Slika 23. Skeletni grobni ukop iz razdoblja epigravetijena na nalazištu Riparo di Tagliente, prije čišćenja i iskopa groba, odnosno skidanja manjih ostataka kamene gomile; 23a) Nakon skidanja ostataka manje kamene gomile (ALCIATI – MARCOLINI – RIPPA BONATI 1984: 157; GUERRESCHI – LEONARDI 1984: 278–279)

Slika 24. Skeletni mezolitički grobni ukop odrasle ženske osobe iz Riparo di Vatte Zambana, prije istraživanja i čišćenja groba; 24 a) Nakon iskopa groba. (prema ALCIATI – MARCOLINI – RIPPA BONATI 1984: 157; BROGLIO 1984: 306–308)

Na području Sicilije, do sada su mezolitički grobni ukopi istraženi u pećinama: Grotta di Molara i Grotta di Uzzo. Što se tiče Grotta di Molara, riječ je o tri skeletna ukopa odraslih osoba u zgrčenome položaju koji su registrirani u dva grobna ukopa. Jedan grobni ukop individualnog je karaktera dok je drugi dvojni skeletni ukop. U pećini Grotta di Uzzo (vidi sl. 25), osim osteoloških ostataka životinja *Bos primigenius*, *Sus scrofa ferus*, (više mezolitičkih slojeva koji se datiraju u razdoblje od 8.426–8.290–8.139 do 8.090–8.040–7.975 te od 7.483–7.420–7.267 do 6.998–6.700–6.605 cal. BC), locirano je i 12 ukopanih idividua od kojih vjerojatno pet skeletnih ostataka pripada odraslim muškarcima, četiri odraslim ženama, jednom djetetu dok dvoje predstavlja novorođenčad (vidi sl. 26–34). Ovo je svakako jedan od najvećih grobnih mezolitičkih ukopa na području Mediterana (LEIGHTON 1999: 36, 37; BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: 86–120, fig. 10–16, 18–20, 22–27).

25

26

Slika 25. Pogled na pećinu Grotta di Uzzo (BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: 87, Fig.1; LEIGHTON 1999: 55, Fig. 24)

Slika 26. Mezolitički dvojni skeletni grob br. I iz Grotta di Uzzo, sadržava pokopane ostatke odrasle žene i djeteta (LEIGHTON 1999: 35, Fig. 14; BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: 91–97, Fig.4–7)

27

28

Slika 27. Mezolitički individualni skeletni grobni ukop (br. II) odraslog muškarca u zgrčenome položaju. Očuvan samo donji dio skeleta (BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: 91, 96, Fig. 8)

Slika 28. Skeletni grobni ukop djeteta (br. III) u zgrčenome položaju (BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: 91, 97, Fig. 9; LEIGHTON 1999: 35, Fig. 14)

Način pokapanja umrlih upućuje na zemljani ukop osoba u zgrčenome ili ispruženome položaju. Neki od grobova imaju primitivnu kamenu grobnu arhitektoniku – bili su okruženi ili pokriveni kamenjem ili kamenim pločama. Većina ovih grobova individualnoga je karaktera. Pojavljuju se samo dva dvojna ukopa u kojima su, vjerojatno, ukopani odrasla žena i muškarac. U tim dvojnim grobovima uočen je kremeniti nož u ruci te školjka na prsima umrloga muškarca, a žena nije imala nikakve priloge (vidi sl. 29, 29a). Antropološka analiza skeleta žene, stare oko 50 godina, pokazuje robustnost kostiju i veliku visinu, oko 1.77 m, dok je skeletna standarna visina odraslih ovoga nalažišta obaju spolova za muškarce 1.66 m, a za žene 1.56 m. Antropološkom analizom zubi i kostiju

29

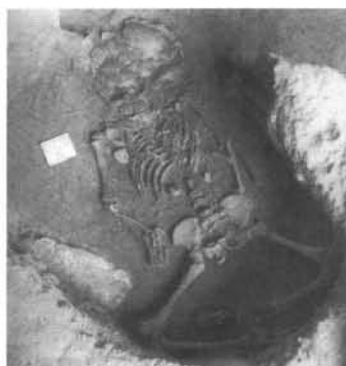
29a

Slika 29) Mezolitički dvojni skeletni ukop (br: IV) s ukopanim odraslim muškarcem i ženom (BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: 91, 98, Fig.10–12; LEIGHTON 1999: 35, Fig. 14)

Slika 29a) U krupnome planu pogled na lijevu šaku odrasloga muškarca iz groba (br:IV) u kojoj se nalazi litičko oruđe (BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: Fig. 11; LEIGHTON 1999: 35, Fig. 14)

30

31

32

33

Slika 30. Mezolitički individualni grobni ukop (br: VI) predstavlja odraslu mušku osobu s koštanim oruđem koja u lijevoj ruci, a u desnoj mandibula cervida (BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: 102–106, Fig. 13–17; LEIGHTON 1999: 35, Fig. 14)

Slika 31–33. Mezolitički individualni grobni ukopi (br: VI, VII, VIII) predstavlja grobne ukope dviju odraslih žena i djeteta (BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: 107, 109–117, Fig. 18–20, 22–27; LEIGHTON 1999: 35, Fig. 14)

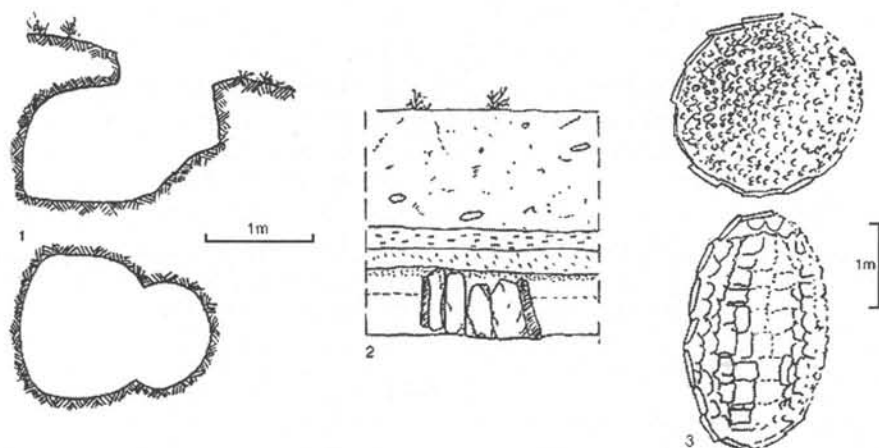
Slika 34. Mezolitički individualni dječiji grobni ukop (br: IX) (BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: 114, Fig. 24.; LEIGHTON 1999: 35, Fig. 14)

utvrđena je prehrana ribama, školjkama i mesom divljih životinja. To govori o substencijalnom načinu života značajnome za lovce – sakupljače (LEIGHTON 1999: 36, 37, 27, fig. 9, 10, 29, fig. 11; BORGOGNINI – CANACI – PIPERNO – REPETTO 1993: 120–168, Tab. 1–10, fig. 28–42)

Razdoblje neolitika na Apeninskom poluotoku obuhvaćeno je nizom grobnih lokaliteta. Na jugu Italije, na području Sicilije, na više lokaliteta utvrđene su najstarije faze neolitičkoga razdoblja, datirane oko 6.000 BC s pojavom grobnih ukopa. Na lokalitetima Italije najrasprostranjeniji su skeletni grobni ukopi u zgrčenome položaju, bez grobne jame u kulturnome sloju ili plitkim grobnim jamama te skeleti ograđeni primitivnom arhitekturom – kamenjem ili – kronološki kasnije – grobnom jamom s vertikalno položenim kamenim pločama (tzv. grob – cista). Sam ukop mrtvih najčešće se izvodio u pećinama ili na području naselja na otvorenome (blizu ili unutar naselja a ponegdje i u podovima kuća). Većina neolitičkih grobnih ukopa pripada okvirno srednjem i kasnome razdoblju neolitika. Među ovim grobnim ukopima sporadično u malome broju evidentiran je sekundarni ukop lubanja, sekundarni grupni grobni ukop razbacanih kostiju i kremacija (CREMONESI – RAD-MILLI 2000–2001: 103).

U najranijemu razdoblju ranoga neolitika na području Sicilije započinje domestikacija životinja, u prvom planu koza. Pojavljuje se keramika impresso tipa ukrašavanja te kulture biljaka i žitarica. Takav ekonomski razvoj i uspostava neolitičkoga paketa najbolje se vidi na području pećine Grotta di Uzzo (slojevi Tr. F, 7–9 koji se datiraju 5.711–5.558 cal. BC) i naselja Stentinella, Megare, Matrense (LEIGHTON 1999: 51–72, fig. 25, 26, 28, 29, 30, 33). Na nekim lokalitetima uočeni su grobni ukopi u Stentinellu, Matrensi, Megari i Stretu koji predstavljaju primarne ili formalne ukope s naglaskom na sekundarno djelovanje u blizini samih grobova.

U srednjoneolitičkome razdoblju na području Sicilije ponkadkad se ukopi pojavljuju u obliku jama s grobnom arhitekturom koje čine vertikalno postavljene kamene ploče na rubovima grobova, s izravnanim dnom groba koji je obložen pravilno poredanim kamenjem između kojih nalazimo ostatke ili tragove crvenog okera. Takve grobove susrećemo u Stentinellu i Gisiri (vidi sl. 35. 3). Jame su elipsoidnog oblika, dimenzija oko 2.3 x 1.6 m. Kraj grobnih jama veliko je kružno postrojenje s podom koji je izgrađen od kamenih oblutaka, a prekriva ga djelomično sloj pečene zemlje i tragovi gorenja koji možda pripadaju dijelu pogrebnih rituala ili žrtvovanja. Na nalazištu Fontanazza otkriven je jedan zemljani ukop (grobna jama), a sadržavao je nekoliko ljudskih kostiju, tragove crvenog okera i ulomke keramičke posude tipa *Stentinello*. Individualni ukopi sa skeletom u zgrčeno-

Slika 35. Tipovi srednjoneolitičkih grobnih ukopa na području Sicilije: 1) grobnica s komorom iz Castellazzo di Mazare; 2) grob – cista iz otoka Lipari; 3) Gisira – jamski ukop s kamenom platformom (oblutci i škriplje) (LEIGHTON 1999: 79, Fig. 35)

me položaju, s primjerom iz Vulpiglia, količinski su malobrojni te kronološki najmlađi, a sadrže keramičke posude ili zdjele tipa *Serra d'Alto*. Pojedini ritusi otkriveni su i u Messini, gdje su utvrđena dva zemljana ukopa s arhitekturom od vertikalnih kamenih ploča u kojima su otkriveni predmeti od brušenog kamena te dvije kremene oštrice. Slične zemljane ukope s individualnim skeletnim ukopom u zgrčenome položaju nalazimo i na područjima apulijskih naselja na otvorenom s jarkom (LEIGHTON 1999: 78, 79).

U istome razdoblju na području Sicilije, pored navedenih grobova s vertikalno postavljenim pločama, pojavljuju se tzv. grobnice s komorom usječene u stijene. Takve primjere nalazimo na području Castellazzo di Mazare, gdje radijus komore iznosi oko 1.6 m (vidi sl. 35.1). Unutar komore registrirana je trihromna, slikana i spiralno-meandrasto ukrašena keramika. Novija istraživanja u Boccetti (Messina) objektivizirana su grobnim zemljanim jamama između kojih se ističe jedna s vertikalno postavljenim kamenim pločama (grob–cista) i s grobnim litičkim priložima koji se datiraju u srednji neolitik (vidi sl. 35. 2). (LEIGHTON 1999: 79). U kasnome neolitiku Sicilije pojavljuju se grobnice u obliku peći slične prethodno navedenim grobovima s usječenom komorom iz Castellazzo di Mazare. Osim ovoga oblika pojavljuju se još grobovi – ciste koji nastavljaju grobnu srednjoneolitičku tradiciju. U razdoblje mlađega neolitika spada zemljani grobni ukop ovalnog oblika u Pian Conte u Liparskom otočju, ukopan u vulkanskome tufu, dimenzija 1.20 x 0.60 m. U ovome grobu otkriveno je pet fino crvenih izglacanih keramičkih posuda tipa *Diana* (LEIGHTON 1999: 79, 80). Na područjima Biancavilla Matrensa i Megare istraženi su ovalni zemljani grobni ukopi sa skeletnim ostacima u zgrčenome položaju i registriranim keramičkim posudama tipa *Diana*.

Rezimirajući podatke o neolitičkome grobnom ukopavanju, uočavamo nekoliko grobnih ukopa iz razdoblja ranoga neolitika Sicilije koji predstavljaju obične zemljane ukope ili jamaste grobove u kojima se pokadkad pojavljuje u manjim količinama crveni oker koji predstavlja paleolitičku i mezolitičku tradiciju.

Na ostalome dijelu Apeninskoga poluotoka slijedimo srednjeneolitičke i kasnoneolitičke grobne ukope na području Apulije, gdje su otkrivene nekropole oko lokaliteta Scoglio del Toono, Masseri Bellavisti, Serra d'Alto di Matera. U naselju Serra d'Alto di Matera grobovi su otkriveni unutar kuća oko zidova ili ispod samog ognjišta. Primjer takvog ukopavanja registriran je još na

području naselja Sepin. U perifernome dijelu naselja Pulo di Molfreta iskopani su grobovi u podovima kuća ili koliba, ali bez otkrivenih ljudskih skeletnih ostataka. Pretpostavlja se da je širenjem ovoga naselja na područje nekropole prouzročena je devastacija grobova. U regiji Abruzzo u pećini Piccioni u stratumu V, koji kronološki pripada ranoj fazi srednjega neolitika, odnosno u razdoblje kasnog neolitika, pronađena su tri skeletna dječja ukopa te fragmentarni razbacani skeletni ostaci četvero djece. U potpunosti sačuvan samo jedan skelet dok su druga dva djelomično očuvana. Svi skeletni ostaci položeni su na zaravnani pod groba izveden od kamenih oblutaka (WHITTLE 1996: 343). Osim ovoga načina grobnog ukopavanja javlja se i sekundarni način ukopa razbacanih kostiju na nalazištima u jednoj kolibi u Trefontanu i Ripoliju. Pored tih primjera evidentirani su sporadično u malome broju i sekundarni ukopi lubanja u Samari-Gallipoli, zatim sekundarni grupni grobni ukop razbacanih kostiju u Marcianesu di Lanciano te Settecannellu i kremacija u Grotti Continenza (BATOVIĆ 1967: 286, 287; CREMONESI – RADMILLI 2000–2001: 103).

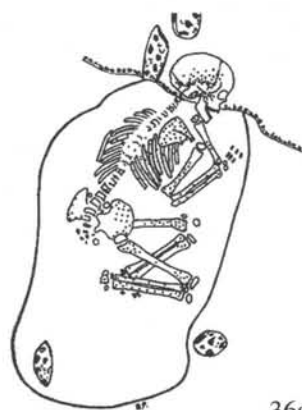
U središnjoj Italiji na području Rima-Cerveteri u pećini Grotta Patrizi al Sasso di Furbara otkriveno je osam skeletnih ukopa. U sloju V nađeni su skeletni ostaci odrasloga muškarca i adolescenta, dok su u sloju D utvrđeni ostaci odrasle muške osobe i dječaka. Najvažniji sloj s grobnim ukopima je sloj E, gdje su otkriveni skeleti triju osoba: žene, mlađe muške osobe dječje dobi i odrasle muške osobe. Grob sa skeletnim ostacima odrasle muške osobe (sloj E) ima registrirane tragove trapanacije lubanje. Umrli je položen na desnoj strani u zgrčenome položaju. Oko grobnog ukopa otkriveni su pogrebni prilozi i to keramika, litičko oruđe. U pećini Grotta Continenza otkrivene su manje jame s kremacijom (CREMONESI – RADMILLI 2000–2001: 68–70, 103–105).

Na području Ligurije, u pećini Arene Candide u slojevima 18, 20, 22–24, koji pripadaju fazi srednjeg neolitika zamjetljivi su primjeri skeletnoga načina ukopavanja 10 grobova – cista (vidi sl. 36), među kojima su uočeni i nepotpuni zgrčeni skeleti bez lubanje (grob II, V). Ovi skeletni ostaci većinom pripadaju djeci ili mladim osobama adoloscentske dobi obaju spolova, a iznimke su grobovi II, III, IX u kojima su nađeni ostaci odraslih osoba muškog i ženskog spola. Većina skeleta položena je na lijevi bok s orijentacijom sjever-sjeveroistok, istok – sjeveroistok ili samo sjeveroistok (LUCCHESI 1997: 605–609). Na kostima jedne osobe otkriveni su tragovi rezanja kremenim nožem pa upućuju na sekundarno djelovanje na kosti umrloga (nakon raspadanja tijela) te odvajanje

36

Slika 36. Grobovi-ciste br. I, II, III iz Arene Candide tijekom iskopavanja L. Bernabò Brea u novembru 1940. g. (MAGGI 1997: 20, fig.9)

36a

Slika 36a. Crtež groba djeteta u zgrčenom položaju iz Arene Candide iskopanog 1976. g., na skeletu vidljivi sitni ostaci ugljena i okera (FORMICOLA 1999: 313, fig.160)

istih (BATOVIĆ 1966: 73). Sličan primjer registriranja tragova rezanja ili sekundarnoga djelovanja dobro je dokumentiran i na području južne Skandinavije. U kasnijim istraživanjima u Arena Candi di sedamdesetih godina (1973) u slojevima 13/12 zabilježena su dva grobna ukopa. Prvi grob pripada razdoblju klasičnoga srednjeg neolitika dok se drugi povezuje s razdobljem Bocca quadrata. Tijekom 1976. god. registrirana je inhumacija djeteta u zgrčenome položaju, tzv. grob – cista. Skelet djeteta položen je na lijevom boku i oštećen na lijevoj strani, na kostima su registrirani sitni ostaci ugljena i crvenog okera (vidi sl. 36a). Orijentacija je skeletnih ostataka djeteta istok – zapad (FORMICOLA 1999: 313–318, Fig. 160).

Drugi lokalitet u Liguriji u kojem su registrirani skeletni ukopi iz razdoblja srednjega neolitika (kultura *bocca quadrata*) je nalazište Grotta l'Arma dell'Aquila, udaljeno oko 5 km od morske obale u istoimenoj dolini. Pećinski lokalitet leži na 230 m nadmorske visine. Osim faunalnih i keramičkih nalaza u ovoj pećini otkrivena su dva grobna skeletna ukopa. Prvi skelet predstavlja odrasloga muškarca ukopana u zgrčenome položaju na lijevome boku. Dužina je skeletnih ostataka muškarca oko 1.58 m. Lubanja je jajolika oblika i blago je položena na prirodno uzdignutu stijenu. Drugi ukop predstavlja odraslu osobu ženskog spola položenu u prirodnu stijensku udubinu u zgrčenome položaju; dužina skeleta je 1.57 m. (CANCI 1998: 83–92, fig. 1–6).

37

37a

38

Slika 37–37a) Neolitički individualni skeletni grobni ukop odrasle muške osobe u zgrčenome položaju iz La Vele (Trento). Grob ima primitivnu arhitektoniku izgrađenu od kamena (ALCIATI – MARCOLINI – RIPPA BONATI 1984: 159; BAGOLINI 1984: 342)

Slika 38. Neolitički skeletni ukop u grobu – cisti iz Progno di Fumane (Verona) (BAGOLINI 1984: 422)

Grobni ukopi na području sjeveroistočne Italije uglavnom pripadaju fazama srednjega neolitika u kojima su postojale kulture Who i Fiorano, a kojoj pripada kultura keramike *bocca quadrata*. Navest ću samo neke nekropole: Chiozza, Scandiano, La vela di Trento te Quinzano i Monte Loffa pokraj Verone (BAGOLINI 1984: 341–343, 423; FASANI 1964: 309–321, Tav. I). Tijela umrlih najčešće su ukopana u zgrčenome ili fetalnome položaju na desnom boku. Pokadkad su u grobovima otkriveni grobni prilozci: keramika, litičko oruđe. Ovdje susrećemo tri tipa grobne arhitekture, a koje smo upoznali na područjima Ligurije, Apulije, Sicilije i to :

- plitki zemljani ukopi u kulturnome sloju bez arhitekture;
- grobni plitki ukopi obloženi srednjim kamenjem, (vidi sl. 37, 37a);
- grobovi s arhitektonikom od vertikalno postavljenih kamenih ploča – škrilja, te kamenim pločama kao pokrovom (tzv. grob – cista) (vidi sl. 38).

Grobni ukopi na području sjevernoga centralnobalkanskog prostora: Srbije, Rumunjske (kultura Lepenskog vira)

Na području Srbije i Rumunjske iz predneolitičkoga razdoblja registrirani su ukopi koji predstavljaju kulturu Lepenskoga vira s više lokacija (20 naselja), i to: na području gornjega Đerdapa s naseljima: Padina, Stubica, Vlasac, Lepenski vir, nizvodno tijekom rijeke Dunav s naseljima: Kula, Ostrovul Mare i na donjem Đerdapu: Icoana, Hajdučka vodenica, Ostruvul Banului, Răzvratu i Ostruvul Corbului. U razdoblju između 8.000 i 6.000 BC ta predneolitička kultura predstavlja lovačko-sakupljačku zajednicu sa dva tipa načina života, i to:

- polusjedilački način života koji je do 8 tisućljeća bio najzastupljeniji oblik; u ovoj fazi zamjetljiva je tendencija njegova naglog opadanja;
- stalni sjedilački način života koji predstavlja najzastupljeniji tip ove kulture u ovome razdoblju na prostoru Đerdapa.

Mezolitičke zajednice očuvale su svoj način života više stoljeća nakon pojave ranoga neolitika (Lepenski vir IIIa). Prema Radovanovićevoj postoji mogućnost da takav način života na ovome području vjerojatno traje do početka ranih faza vinčanske kulture (jer u strukturi ove kulture Lepenskog vira postoje svi oblici neolitičke kulture, osim proizvodne djelatnosti) (RADOVANOVIĆ 1996: 39, 43)

Sve dodire i utjecaje s ranoneolitičkim kulturnim zajednicama koje su obitavale na ovome području prvenstveno uočavamo kroz prvu pojavu i zastupljenost monokromne keramike koja je bila otkrivena u mezolitičkome kontekstu kulture Lepenskog vira na lokalitetu Padina. Ova je keramika u većini slučajeva registrirana *in situ*; po svoj prilici prema načinu proizvodnje većim dijelom pripada autohtonom-lokalnom izvoru dok manji dio pripada importu. Na području nalazišta Lepenskog vira otkriveno je oko 200.000 ulomaka keramike koju čine monokromne posude, keramika s *impresso* ornamentikom te slikana keramika. Prema Srejoviću, ovi se nalazi datiraju u razdoblje kulture Lepenskog Vira III a/b. Ove forme keramičkih posuda iz Lepenskog Vira, Padine nalazimo još i na drugim neolitičkim lokalitetima Balkana (SREJOVIĆ 1969: 166–170, Sl. 44–48, 86–90, X–XIII; BUDJA 1999: 129, 134–136; BORIĆ 1999: 49–53, Fig. 8, 9)

U mezolitičkom razdoblju kulture Lepenskog vira (faze I i II) registrirani su neodređeni ostaci divljih žitarica – ceralija, vjerojatno divljeg ječma (*Hordeum vulgare*), divlje pšenice, eikorna (*Triticum boeoticum*) zatim divljih svinja, koza i pasa dok je pojava goveda vezana za kronološki najmlađu III. fazu (SREJOVIĆ 1969: 179; 1979: 68–70; BÖKÖNYI 1969: 224–228).

Na svim ovim nalazištima otkriveni su i predstavljeni različiti načini ukopa: inhumacija ili sekundarna inhumacija odvojenih skeletnih dijelova: lubanja (u najstarijoj fazi kulture Lepenskog

vira), mandibula, femura, humerusa, kompletna ili parcijalna kremacija (vidi sl. 41) u najstarijoj fazi kulture Lepenskog vira. Svi grobovi imaju različit orijentacijski položaj skeleta, a postoje i različiti tipovi ukopa (pojedinačni ili grupni), kao i različiti tipovi grobne arhitekture (RADOVANOVIĆ 1996a. 165–224).

U najvećem broju grobova (oko 90 %) otkriveni su skeleti umrlih u horizontalnome položaju najčešće usmjereni u smjeru jug – sjever, dok je pojava ukopa u sjedećem položaju iznimni slučaj npr. u Vlascu (1 grob), Lepenskome viru (1 grob), Padini (2 groba) (vidi sl. 39, 40). U Vlascu u krilu umrlog, sahranjenog u sjedećem položaju, nalazila se ljudska lubanja (RADOVANOVIĆ 1996: 9–12, 39, 61; SREJOVIĆ 1969: 49, 53; LETICA 1974: 51–57, T. I. sl.1, 2, T. II. sl. 1, 2)

39

40

41

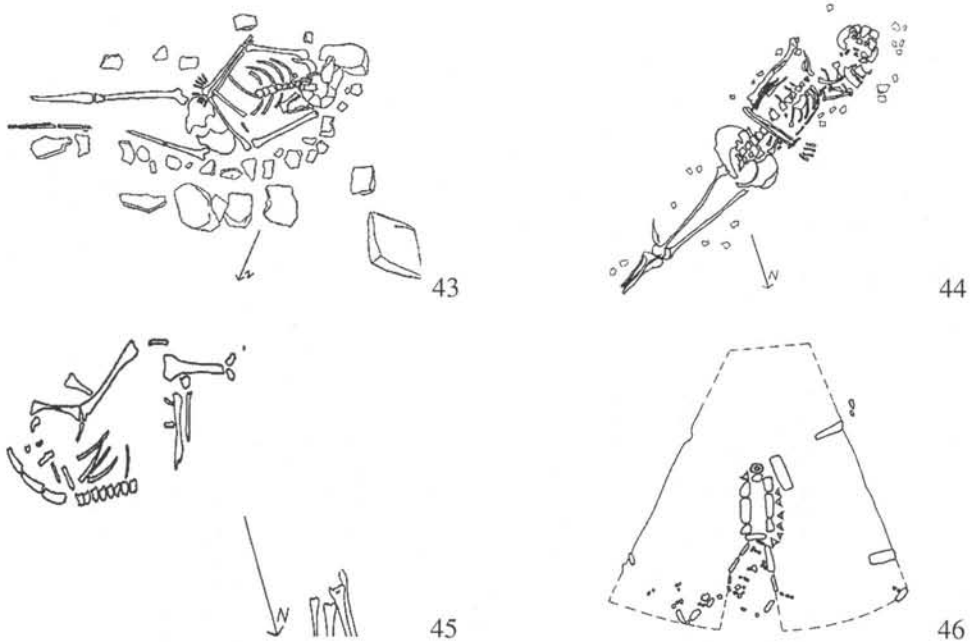
42

Slika 39–41. Tipovi grobnog ukopavanja u kulturi Lepenskoga Vira; Slika 39) individualni skeletni ukop u sjedećem položaju iz Lepenskog Vira, grob 69, faza I; Slika 40) skeletni individualni ukop u sjedećem položaju iz Vlasca, grob 16 i 17; Slika 41) Grobni ukop s kremiranjem iz Vlasca, grob 45, 45a (SREJOVIĆ 1969: sl. 64; LETICA 1974: T. I. sl. 2, T. II. sl. 3; RADOVANOVIĆ 1996a: 178, Fig. 4.2.)

Slika 42. Grob iz kuće 21 u Lepenskome Viru, gdje je registriran skelet muškarca u horizontalnom položaju s lubanjom stare žene na lijevom i lubanjom goveda – *Bosa primigeniusa* na desnome ramenu, uz desnu ruku položena je lubanja srne (SREJOVIĆ 1969; RADOVANOVIĆ 1996a: 180, Fig. 4.3.)

Glavne su značajke grobnih ukopa u kulturi Lepenskog vira sljedeće:

- utvrđeno je postojanje grobnih ukopa ispod podova kuća; u drugome primjeru grobovi se nalaze u nivou kućnog poda te predstavljaju, uvjetno rečeno, tip kuće – groba; u tome je primjeru kuća napuštena i nije za stanovanje, odnosno ova arhitektura prije sahranjivanja nije imala upotrebnu ulogu stanovanja, već je kao u mezolitičkim kulturama južne Skandinavije imala određenu funkciju tzv. kuće smrti.
- tip grobnog ukopa u kućnom objektu koji je potkraj uporabe, tako da kuća postaje grob pa pretpostavlja se da ovi arhitektonski objekti predstavljaju tzv. kuće smrti;
- dječji ukopi uobičajeno utvrđeni ispod podova kuća, dok su odrasli u postotku, približno jednako bili pokapani u podovima kuća i izvan njih. To isto vrijedi za sekundarne ukope odraslih;
- u pojedinim grobovima, npr. 25, 27, 81 u Vlascu i u Lepenskom viru I npr. grob sa sekundarnim ukopom skeletnih dijelova muške osobe stare 35–55 g. (nadlaktice, rebra, stegnjače – buta), registrirana je pojava polaganja ostataka (čeljusti, lubanja) ili cijelih trupala kanida (domaći pas) (vidi sl. 43–46) (RADOVANOVIĆ 1994: 97; 1999: 73). Ovi ostaci pasa koji su nađeni u muškim grobovima, posebno u Lepenskom viru, pojedini autori tumače kao glavni element prepoznavanja konteksta odnosa čovjeka i životinje, odnosno lovca i domaće životinje (RADOVANOVIĆ 1999: 75). Jednako, u grobu muškarca pored kuće 21 registrirani su osteološki nalazi lubanje goveda na desnome ramenu umrloga te lubanje srne koja je ležala uz njegovu desnu ruku. Umrli na lijevome ramenu imao je lubanju starije žene (vidi sl. 42);

Slika 43–44. Individualni skeletni grobni ukopi iz Vlasca, grobovi: 25, 27. Uz umrle registrirani su osteološki ostaci canida – psa (RADOVANOVIĆ 1999: 72–73, Fig 2–3)

Slika 45. Individualni skeletni grobni ukop iz Vlasca, grobovi: 81. Uz umrlu osobu registrirani su osteološki ostaci canida – psa (RADOVANOVIĆ 1999: 72–73, Fig. 4)

Slika 46. Sekundarni grobni ukop odvojenih ljudskih kostiju odraslog muškarca u kući 32, pored njih registrirani su i osteološki ostaci mandibula psa (RADOVANOVIĆ 1999: 74, Fig 5)

- u ranoj i mlađoj fazi kulture Lepenskog vira zabilježeno je prekrivanje umrlih okerom i grafitom (LETICA 1974: 52; RADOVANOVIĆ 1996a: 169, 196, 200–202, 215–215, 218).

Pogrebni rituali praktcirani u kulturi Lepenskog vira djelomično su slični ukopu mezolitičkih zajednica istočne i sjeverne Europe (ukop u sjedećem i ispruženom položaju), a s druge strane načinom ukopa (sekundarni ili parcijalni) veoma slične ukopima ranoneolitičkih kultura Levanta i Anatolije na Bliskom istoku (SREJOVIĆ 1969: 53) te mezolitičkom ukopu u srednjoj Europi na nalazištu Ofnet u Bavarskoj gdje je registriran sekundarni ukop 34 odvojenih lubanja u dvije odvojene jame (riječ je o ostacima žena i djece). Sve lubanje imale su tragove teških ozljeda a antropološki nalazi prvih kralješaka govore o odvajanju glava nakon smrti. Obje ukopne jame s lubanjama bile su ispunjene crvenim okerom (BUDJA 1999: 120; MANDIĆ 1954: 23).

Grobni ukopi na području sjevernog centralnobalkanskog prostora u razdoblju ranog neolitika – Starčevačka kultura (Srbija, Vojvodina, Hrvatska)

U razdoblju ranih neolitičkih seljačkih zajednica starčevačke kulture, na području sjevernog, centralnog i srednjeg Balkana, registrirano je više lokacija grobnog ukopa na prostorima današnje Srbije i Vojvodine (Bukovačka česma – Svetozarevo, Topola – Barč, Donja Branjevina, Kudoš – Šašinci, Golokut – Vizići, Zlatari – Ruma), te Hrvatske na području Slavonije i Srijema (Galovo – Slavonski Brod, Lug – Pepelana, Tržnica i Nama – Vinkovci, Vukovar) i centralne BiH. Geografski, područje oko Kaknja s ranoneolitičkim naseljem Obre I pripada također u središnji dio BiH, ali zbog kulturnih veza i miješanja elemenata starčevačke i *impresso* kulture u II. fazi ranoga neolitika to nalazište s grobnim ukopima obradit će zajedno s ostalim istočnojadranskim ukopima. Pogrebni običaji ranih neolitičkih kultura centralnoga Balkana jednostavni su i različiti. Osnovni je tip pogrebnog običaja ukop unutar naselja, odnosno kuća, premda nije utvrđen na području svih naselja starčevačke kulture.

Možemo govoriti o jedinim primjerima ukopa jer do sada nije utvrđeno postojanje posebnih nalazišta – groblja. Ukopi uobičajeno predstavljaju individualne ukopne jame ili u drugim napuštenim ukopanim strukturama, kao što su: ukopane zemunice ili otpadne jame (vidi sl. 47).

Posebnost starčevačke kulture u ukopu uočava se na primjeru grobova iz Zlatara – Ruma, gdje se pojavljuju grobovi s izgrađenom grobnom arhitektonskom konstrukcijom u obliku grobnih

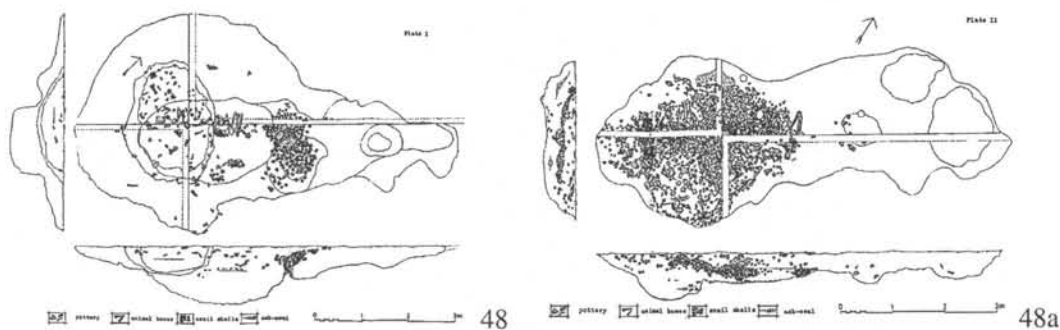

Slika 47. Individualni skeletni grobni ukop umrloga u zgrčenome položaju u otpadnoj jami iz Golokuta – Vojvodina (BORIĆ 1999: 66–65, Fig. 26b, 27)

jama – komora, okruglog presjeka s rampom koja je okrenuta prema sjeverozapadu. Dužina svake grobne konstrukcije iznosi 8 m, dok su dimenzije rampe 3,56 m. U ovim grobovima utvrđeni su bogati grobni prilozi od keramike, životinjskih skeletnih ostataka, ostataka školjki (*Unio Sp.*) i puževa (*Helix pomatia L.*) koji su korišteni u pogrebnim ritualima (vidi sl. 48, 48a). U prvoj grobnoj konstrukciji A (vidi sl. 48) pokopane su dvije osobe na lijevom boku u zgrčenome položaju s glavama okrenutim prema jugozapadu. Centralni ukop predstavlja odraslu osobu, a uz glavu odrasle osobe lociran je drugi grob u kojem je ukopan dječji skelet u uzrastu do 6 godina. Prema konstrukciji i položaju groba, Leković smatra da umrle osobe nisu ukopane istodobno, već s kratkom vremenskom razlikom. Pored jedne osobe zabilježen je amulet od mramora (?) i fragment od kvarcita. Osim toga materijala otkrivena je veća količina školjaka, životinjskih kostiju i ulomaka keramičkih posuda koje su vezane uz rituale sahranjivanja (LEKOVIĆ 1985: 160, 168).

Druga grobna konstrukcija B (vidi sl. 48a) predstavlja ukop uz sam rub grobne centralne komore odrasle ženske osobe, stare 40–45 godina, u zgrčenom položaju. Orijentacija je glave kao i u prethodnom slučaju bila usmjerena suprotno od rampe ili ulaza u grobnu konstrukciju. Sam ženski skelet položen je na lijevi bok s orijentacijom zapad – istok. Prema grobnim prilozima ova grobnica B u odnosu na A bogatija je kako u količinskom, tako i u umjetničkom pogledu. Otkriven je velik broj ulomaka keramičkih posuda, dio posude s visokom nogom s antropomorfnom maskom, 2 kamene sjekire (jedna je minijaturnog oblika), 2 kremenata nožića, 2 koštana šila, 1 glineni teg, više školjki *spondylus* (dio ogrlice) te nekoliko ulomaka kvarcita. Utvrđena je velika količina osteoloških nalaza domaćih i divljih životinja te oko 7000 puževih kućica (*Helix pomatia L.*) (LEKOVIĆ 1985: 160, 168).

Gledajući omjer između muških, ženskih i dječjih ukopa u starčevačkom kulturnom kompleksu, najveći broj ukopa su ženski grobovi dok su u manjem broju zastupljeni muški grobovi (BORIĆ 1996: 72). Prevladavajući tip ukopa primarna je inhumacija, a predstavljena je s različitim položajima, i to: zgrčeni – fetalni, ispruženi, sa zgrčenim nogama na lijevoj ili desnoj strani. K tome poznati su primjeri sekundarnih parcijalnih ukopa. Najčešći su individualni ukopi, u nešto manjem broju su dvojni, a u kasnoj starčevačkoj fazi pojavljuju se grupni ukopi (oko devet osoba) (LEKOVIĆ 1985: 163, 164; GARAŠANIN 1979: 122, 123) Orijentacija grobova u cjelokupnoj starčevačkoj kulturi varira. Ipak, očigledna različitost zamjetljiva je kod skeletnih ukopa na lijevoj boku pronađenih na području Srijema (BORIĆ 1996: 74). Prilozi su kod starčevačkih grobova rijetki, iznimka je keramika, dok crveni oker nije registriran.

Slika 48–48a. Grobnice s masivnom arhitektonikom u obliku tumulusa iz Zlatara – Ruma (LEKOVIĆ 1985: Tab. I, Tab. II.)

Na području istočne Hrvatske na lokalitetima Galovo-Slavonski Brod, Lug-Pepelana, Vukovar Tržnica i Nama u Vinkovcima (desna strana rijeke Bosut), otkriveno je više starčevačkih neolitičkih grobnih ukopa. U većini slučajeva tijela umrlih ukopana su u plitke grobne jame u zemunicama ili izvan njih na lijevom ili desnom boku. Kod svih ukopa registrirani su grobni prilozci u obliku ulomaka ili cijelih keramičkih posuda, žrtvenika, zoomorfne plastike, litike i školjaka. Ovi grobni prilozci predstavljaju darove ili predmete kojima su se umrli koristili, a dio je grobnih priloga možda imao ulogu popudbine za nastavak života u svijetu mrtvih ili duhova (MINICHREITER 2002: 63).

Najvažnije je ranoneolitičko grobno nalazište starčevačke kulture (spiraloid A faza) u Slavoniji i zapadnom Srijemu – Galovo u Slavskom Brodu. Umrle su ukopavali u plitke grobne jame unutar zemunica na posebnom obredno-ukopnom prostoru, koji je od ranoneolitičkog naselja bio odvojen redom drvenih palisada. Na ovom obredno-ukopnom prostoru do sada je otkriveno 5 grobnih ukopa, sa skeletnim ostacima pet osoba, s ili bez glave i lica (tri muškarca, jedna žena i jedno dijete) (MINICHREITER 2002: 64–68, sl.2–6).

Razdoblju (Linear B-spiraloid B) pripadaju neolitički grobni ukopi na području Tržnice i Name, Vinkovci (na desnoj strani rijeke Bosut). Tu je tijekom arheoloških istraživanja registrirano grobno ukopavanje osmero osoba. Na području Name locirana su četiri skeletna ukopa u zgrčenome položaju, a nalaze se u neposrednoj blizini zemunice, odnosno na njenome sjeverozapadnom rubu. Sva četiri prethodno navedena skeletna ukopa predstavljaju odrasle muške osobe, dok je na lokalitetu Tržnica od četiri ukopa jedan dječji a ostali su odrasle muške osobe. Na oba lokaliteta, unutar grobova, uočeni su grobni darovi. U dječjem grobu iz Tržnice fragmentarni su nalazi dviju keramičkih posuda starčevačkog tipa te amuleta od školjke *spondylus*. U jednom od grobova iz Name registrirana je veća starčevačka keramička posuda (DIMITRIJEVIĆ 1979: 240; MINICHREITER 2002: 68–70, sl.6–8).

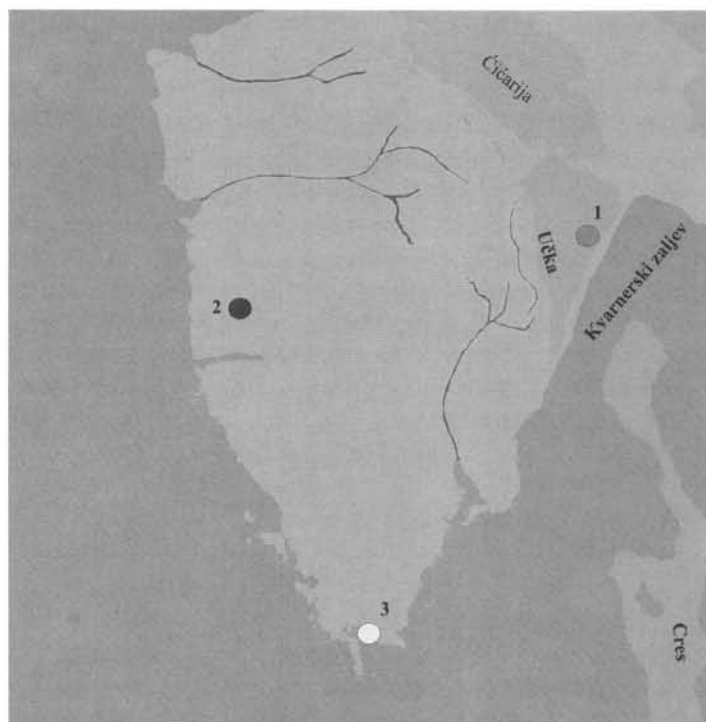
Posljednjoj fazi starčevačke kulture (spiraloid B) pripadaju nalazi grobnog ukopavanja u Vukovaru i Jarugama kod Godeva – Slavonski Brod. U Vukovaru, na području gdje se nalazi Gimnazija, u podrmskim prostorijama pronađene su zemunice s grobnim ukopima 5 osoba u zgrčenome položaju (tri djeteta i dvije odrasle osobe). Nekoliko neolitičkih grobnih ukopa u zgrčenome položaju u zemunicama registrirano je na i području Godeva – Slavonski Brod prilikom zaštitnih arheoloških radova zbog izgradnje autoceste Slavonski Brod – Županja (MINICHREITER 2002: 71, sl. 9). Analizirajući podatke grobnog ukapanja Starčevačke kulture u istočnoj Hrvatskoj (Slavonija i Srijem) i na širem području Vojvodine i Srbije, slijedimo identičnu sliku koju možemo detaljnije percipirati kroz prizmu sličnosti koja je direktno povezana s registriranom skromnom količinom grobnih priloga: amuleti – školjke, ulomci ili rijetki nalazi cijelih keramičkih posuda, žrtvenici, zoomorfne figurine, litičko oruđe te izostanak ritualnoga grobnoga ukrašavanja crvenim okerom.

Mezolitčki, predneolitički grobni ukopi na prostoru istočne jadranske obale

Na istočnome jadranskom području u predneolitičkom, odnosno kasnom mezolitčkom razdoblju do početka starijeg neolitika, poznati su ukopi na prostoru Dalmacije: u jami Vela špilja na otoku Korčuli (BUDJA 1993: 176; ČEČUK – RADIĆ 2001: 82 sl.7) i na prostoru pećine Oporovine – Poduporica iznad Medvejske drage na obalnoj strani Učke u istočnoj Istri (MALEZ 1986: 23, 33–35; PETRIĆ 1976–1977: 15, 16). Na prostoru zapadne Istre u Baderni (vidi sl. 49) otkrivena je lubanja u jednoj od ondašnjih pećinskih lokacija, (prema Malezu vjerojatno Dančeva pećina (?)). Battaglia i Malez datiraju je u razdoblje mezolitika no Mikić okvirno vezuje za kasniji neolitik (BATTAGLIA 1959: 189, 191–192, 196–197; MALEZ 1987: 33; MIKIĆ 1981: 85) U jami *Oporovina – Poduporica* (Učka – Istra) (vidi sl. 49) otkriven je grobni ukop u stratigrafskom sloju e) ispod debele šupljikave sigaste ploče. Skelet zabilježen u kasnom mezolitčkom sloju, većim dijelom

je dobro očuvan u horizontalnom položaju. Uz skelet nađeni su ukrasi u obliku privjesaka izrađenih od jelenskog roga. Ovi koštani privjesci prema Petriću povezani su sa solarnim kultom te prema tome kultu ovaj ukop Petrić datira u razdoblje prijelaza iz kasnog mezolitika u rani neolitik, a Malez i Starac ovaj grob datiraju u mezolitičko razdoblje (MALEZ 1986: 23, 33–35; PETRIĆ 1976–1977: 15, 16; MIKIĆ 1981: 75).

Legenda:

- Lokacija gdje je otkriven mezolitički individualni skeletni ukop.
- Lokacija gdje je zabilježen mezolitički sekundarni ukop odvojenih ljudskih kostiju lubanje (?).
- Lokacija gdje je registriran neolitički individualni skeletni ukop(?).

Slika 49. Karta Istre s mezolitičkim, ranoneolitičkim grobnim ukopima (prema: BATTAGLIA 1959; MALEZ 1986; 1987; PETRIĆ 1976–77; MIKIĆ 1981; BATOVIĆ 1979)
Lokaliteti: 1) Oporovina – Poduporica (?); 2) Dančeva pećina (?); 3) Borik – Medulin (?).

U *Veloj špilji* u predneolitičkome sloju VII. faze registrirani su ukopi troje djece, starosti od 1 do 3 godine u zgrčenome položaju, s različitom međusobnom orijentacijom (vidi sl. 50). Grobovi se kronološki vežu na predneolitičko razdoblje, a leže na dubini od 2 do 2,20 m. Nalaze se jedan metar niže od ranoneolitičkog sloja s *impresso* keramikom datiranom sa C14 datumom u vrijeme oko 6.114 BC. U grobovima je registriran oskudni priloženi materijal. Uz jedan grob leži granitni valutak koji je na jednoj strani fino zaglađen. Pored groba iskopanog 1987. godine otkrivenene su ukopane kosti ptice. U ovim grobovima nije utvrđena grobna arhitektura, ali na to upućuju nalazi postavljenih kamenih ploča – škrlja te unakolo bez reda postavljeno kamenje (ČEČUK – RADIĆ 2001: 82).

Slika 50. Grobni skeletni dječji ukop u zgrčenome položaju u Veloj špilji (ČEČUK – RADIĆ 2001: 82, sl.7)

Grobni ukopi ranog neolitičkog razdoblja na istočnoj jadranskoj obali: impresso faza

Neolitički ukop na istočnome jadranskom području slijedimo kroz sve tri kronološke faze razvoja neolitičkih kultura (ranog, srednjeg i mlađeg neolitika). Uočene su samo djelomične sličnosti u neolitičkim grobnim karakteristikama u odnosu na primjere iz područja srednje i sjeverne Europe. Najveći je broj istočnojadranskih neolitičkih grobova skeletni ukop predstavljen s tri oblika ili tipa ukopa:

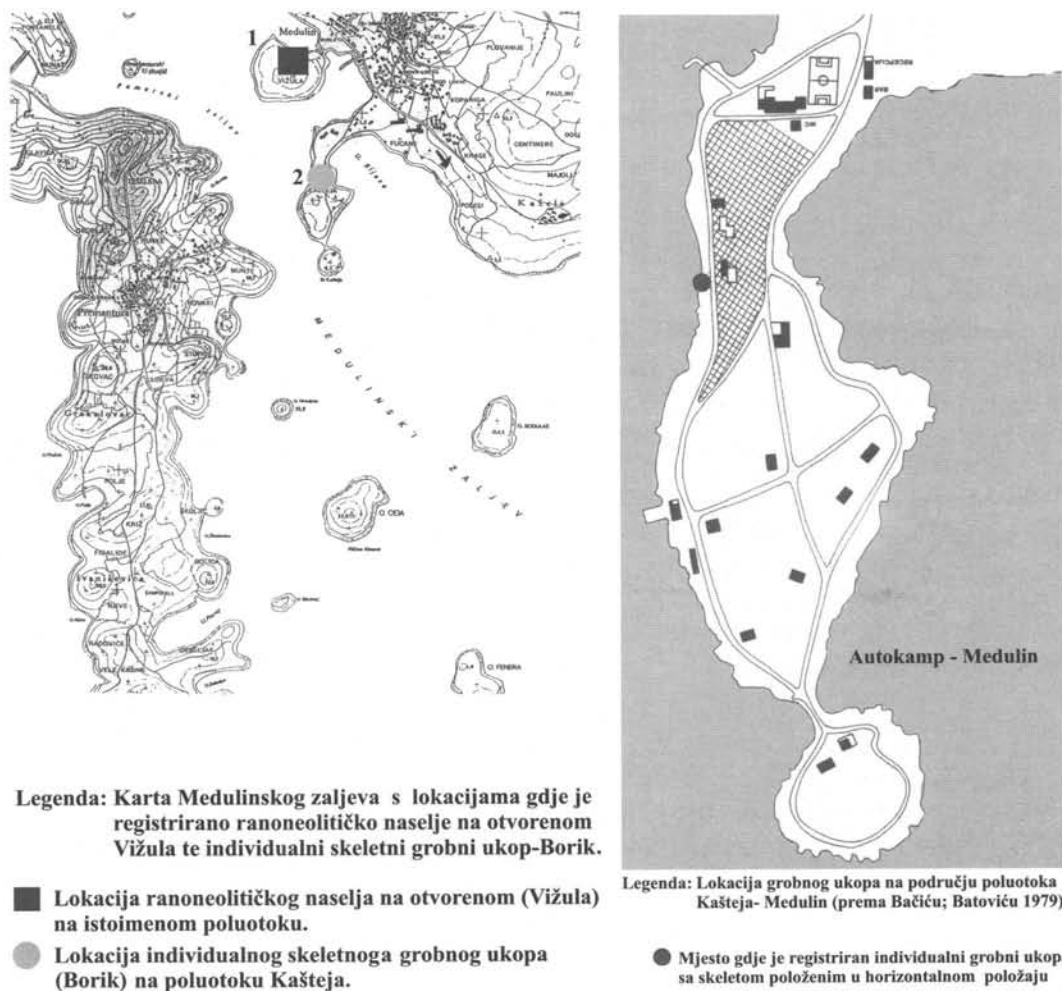
- prvi tip ukopa izveden je u zgrčenom položaju pa u većini slučajeva čini običan zemljani ukop; samo manji dio ukopa ima primitivnu grobnu arhitektoniku od kamena i kamenih ploča – škrilja, dok samo jedan grob ima nešto složeniju strukturu – tumulus;
- drugi tip skeletnog ukopa predstavlja sekundarni ukop razbacanih ljudskih kostiju; ovdje je kao i u prethodnom primjeru, u većini slučajeva najzastupljeniji običan zemljani ukop, a u najmanjem omjeru pojavljuje se primitivna arhitektonika;
- treći tip ukopa predstavlja sekundarno-selektivni ukop određenih dijelova ljudskih kostiju, npr. lubanje, čeljusti ili mandibule; ovaj tip ukopa najčešće je izveden običnim zemljanim ukopom.

Samo u pojedinim primjerima grobnih ukopa nalaze se grobni prilozi ili darovi u obliku raznog kremenog oruđa, oružja i noževa od obsidijana ili nakita od školjaka. Tu nisu registrirani žrtveni darovi osim jednoga primjera sunčanog diska koji možda imao kultnu namjenu. To znači da neolitički grobni ukop na našem teritoriju predstavlja individualni tip, gdje je umrli najčešće pokopan na bok u zgrčenom položaju. Samo na pojedinim lokalitetima, npr. Smilčić, Danilo, Obre I/II i Podgora I, pojavljuje se na površinama, u naselju ili blizu naselja, više individualnih grobova od tri do četiri pa i do osam ukopanih individua različite starosti. Na pojedinim lokacijama utvrđena je veća zastupljenost djece (Danilo, Obre I/II) dok su u Smilčiću, Podgori I i Cakranu I ovakvi grobni ukopi predstavljeni odraslim muškim osobama. O načinu ukopa i fizičkom antropološkom stanju skeleta na našem jadranskom prostoru objavljeniji su iscrpni podaci (BATOVIĆ 1967: 1979; BENAC 1962, 1971, 1979; MIKIĆ 1981; MARIJANOVIĆ 1994; KORKUTI 1995).

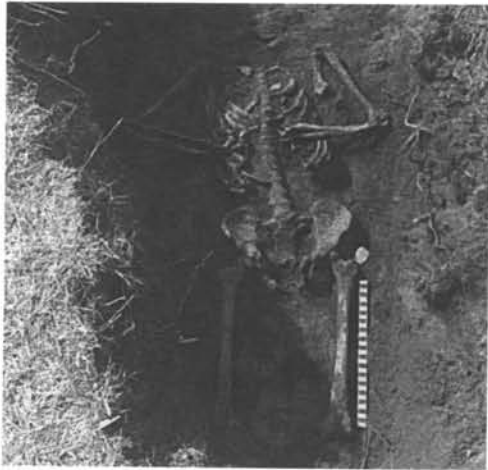
Prema tipologiji u većini slučajeva neolitički ukop istočne jadranske obale ima osnovnu karakteristiku: pokojnik je položen izravno u zemljanu jamu na lijevi ili desni bok u zgrčenome položaju – položaj fetusa. Ovakve tipove ukopa nalazimo na već opisanim prostorima ranoneoli-

tičkih kultura u unutrašnjosti Balkana: Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Makedonije, Albanije i Grčke. U sklopu žrtvenog rituala, prema nekim autorima, tu spada i dio skeletnih ukopa registriran na području unutar neolitičkih naselja ili u kućama. Za sada u ovim neolitičkim grobovima nisu uočeni nikakvi nalazi ili ostaci crvenog okera (MIKIĆ 1979; DIMITRIJEVIĆ 1979; MINICHERITER 2002; MIKIĆ 1981; GARAŠANIN 1979; BORIĆ 1996;1999; PRENDI 1991; KORKUTI 1995; JACOBSEN – CULLEN 1981; DEMOULE – PERLÈS 1993; PERLÈS 2001).

Na području Istre, zabilježen je grobni ukop na prostoru Medulin-Borik koji ne pripada ranom neolitičkom razdoblju. Naime, ovdje je riječ o skeletnom ukopu pokojnika koji je položen neposredno u zemlju u horizontalnome položaju. Pored njegove desne noge nalaze se dva litička oruđa od kojih jedno predstavlja strugalo, koje prema Batoviću uvjetno pripada ranom neolitu (BATOVIĆ 1979: 495, 496, 513, 514; MÜLLER 1994: 177–178). Prema fotodokumentaciji, skeletu nedostaje lubanja i stopala. Mikroskopskim pregledom ovog litičkog materijala ustanovljeno je da

Slika 51–51 a). Karte s lociranim mjestom individualnog skeletnog grobnog ukopa.

51b

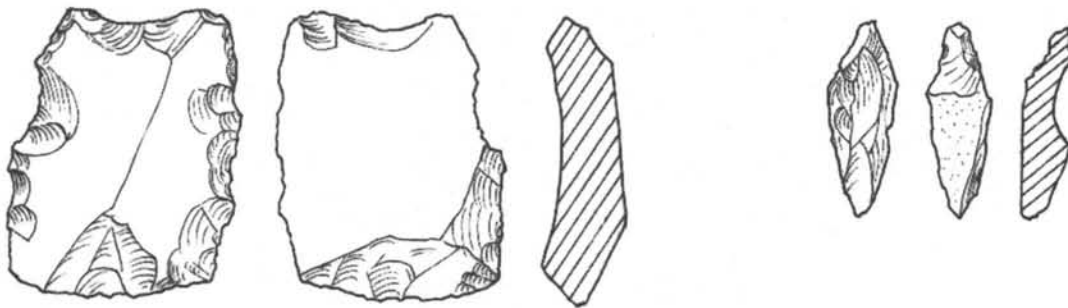
51c

Slika 51. Ranoneolitički skeletni grobni ukop Borik – Medulin (?); 51a) Pogled na mjesto gdje je otkriven grobni ukop (Fotodokumentacija Arheološkog muzeja Istre – Pula)

je riječ o kremenju koje se upotrebljavalo u izradi i upotrebi kremenih upaljača za novovjekovno vatreno oružje, u upotrebi od 15. do 17. st.¹

Taj kremen sileks korišten je kao upaljač za puške i pištolje kremenjače jer su vidljivi tragovi upotrebe (vidi sl. 52) (JAMNIK 1993: 25–43). Datiranju groba u mlađe novovjekovno razdoblje – 16., 17. st. pridonosi i sam položaj ruku umrloga koje su položene preko grudnoga koša a to je značajano za kršćansko razdoblje, kao i sama relativna udaljenost, oko 450 m od poluotoka Kašteje, gdje se nalazi ukop do samog ranoneolitičkog naselja Vižula na istoimenom poluotoku (vidi sl. 51, 51a, b, c). Ostali neolitički grobni ukopi najčešće su registrirani na području unutar samih naselja ili u njihovoj neposrednoj blizini na udaljenosti 100–200 m.

Rani neolitički ukopi na području Dalmacije predstavljaju: lokalitet *Smilčić*, gdje su registrirani pojedinačni ukopi (dva primjera u zgrčenome položaju) te ukop izdvojenih lubanja. Kod pojedinačnog ukopa riječ je o djetetu i odrasloj osobi. Dječji skelet nađen je u sektoru u zapadnom kvad-

Slika 52. Litički materijal koji se nalazio na desnoj strani umrloga (Tehnička dokumentacija Arheološkog muzeja Istre – Pula)

¹ Zahvaljujem se dr. sc. Simoni Petru koja mi je pomogla s pregledom litičkog materijala iz grobnog

ukopa Borik i utvrdila da se ovdje radi o kremenju za izradu upaljača za vatreno oružje iz 15. – 17. st.

rantu bloka 13 (vidi sl. 53). Dobro je očuvan, leži na lijevom boku u zgrčenome položaju u smjeru zapad–istok, dimenzije 80 x 100 cm na dubini od 1 m, približne starosti oko 6–7 godina. Lubanja skeleta okrenuta je prema sjeveroistoku, a njegova lijeva nadlaktica položena je usporedno s kosturom, dok je podlaktica okomita na njegovo tijelo tako da se njegovi prsti nalaze ispred koljena. Desna je podlaktica zavrtačena i paralelna s nadlakticom, a obje su položene ispred njegovih čeljusti. U grobu nema priloga (BATOVIĆ 1967: 264; 1979: 495).

Drugi je odrasli muškarac u južnome dijelu bloka 64 koji dijelom zalazi u blok 63 (vidi sl. 54). Skelet je dug 117 cm, noge i ruke su mu zgrčene. Kostu su slabo očuvane, polomljene, posebno grudni koš. Leži na desnome boku; nedostaje lubanja. Od lubanje je očuvana samo donja čeljust koja se nalazila u predjelu grudnog koša. Prema Mikiću (1981) ovaj skelet predstavlja mušku osobu staru oko 15 godina (MIKIĆ 1981: 75). Na udaljenosti od 1,50 m nalazi se ukop dijela lubanje i gornje čeljusti koja je prekrivena pločom. Prema Batoviću (1979) ta lubanja vjerojatno pripada pret-hodno navedenome skeletu odrasle osobe. Osim ovih primjera registrirani su ukopi još dviju lubanja odraslih osoba, dobi od 25 do 30 godina, nađenih u bloku 27 i 28 na različitim dubinama bez grobne arhitekture i pridataka, a pripadaju ranoneolitičkom sloju II (vidi sl. 55) (BATOVIĆ 1967: 272; 1979: 495, 513, 514; MIKIĆ 1981: 75).

53

54

55

Slika 53. Ranoneolitički skeletni dječji grobni ukop iz Smilčića u kvadrantu bloka 13. (BATOVIĆ 1967: T.I. sl.1)

Slika 54. Ranoneolitički grobni skeletni ukop odraslog muškarca iz Smilčića u kvadrantu blokova 63 i 64 (BATOVIĆ 1967: T.II. sl. 1)

Slika 55. Ranoneolitički sekundarni ukop odvojene lubanje iz Smilčića u bloku 27 (BATOVIĆ 1967: T. IV. sl.2)

Grobni ukopi iz srednjeg neolitičkog razdoblja na istočnoj jadranskoj obali: danilska kultura

U Dalmaciji grobni ukop iz srednjega neolitika poznat je u *Smilčiću* i *Danilu*.

Ukopi u *Smilčiću* predstavljeni su sa dva odrasla skeleta i osam izdvojenih lubanja. Dva odrasla skeleta nađena su na vrhu kulturnog sloja posljednje III. faze danilske kulture (blokovi 72, 56), leže na desnom boku u zgrčenome položaju (na prostoru vanjskog ruba srednjeg zaštitnog rova, bez

grobne konstrukcije). Dimenzije su oko 160–162 cm, starost prvoga je oko 18–25 godina, drugog 22–30 godina; oba su muškog spola (vidi sl. 56, 56a, 57). Oko skeleta iz bloka 72 (vidi sl. 56, 56a) nađeno je mnogo grobnih priloga: kremeni nož i trapezoidno strugalo, nož od opsidijana, 2 kremene strelice, narukvica od školjke *spondylus*. To su inače rijetki predmeti nađeni u cijelom naselju te su vjerojatno u neposrednoj vezi s pokojnicima kao osobni pribor ili znak zanimanja. Lubanje pripada ju odraslim muškarcima, osim jednog primjerka koji, možda, pripada ulomku dječje lubanje (BATOVIĆ 1979: 532–533; MIKIĆ 1981:75).

Prema analizi svi otkriveni skeleti muške su osobe, starosti 20–30 godina. Pripadaju mediteranskome tipu ljudi – gracilnih i skladnih proporcija, srednje visine. Na prostoru skeletnih ukopa i

Slika 56.–56a. Srednjoneolitički individualni skeletni grobni ukop u zgrčenome položaju iz Smilčića u bloku 72 (BATOVIĆ 1967: 269, sl.6, T. III. sl.2)

Slika 57. Srednjoneolitički skeletni grobni ukop muškarca iz Smilčića u bloku 56 (BATOVIĆ 1967: T.J II. sl. 2)

Slika 58. Srednjoneolitički dječji skeletni grobni ukop iz Danila u jami R (KOROŠEC 1959: IV. sl. 1)

mjestu ukopa lubanja nije uočena grobna konstrukcija. Skeletni ukopi imaju grobne priloge dok na mjestu lubanja nije uočen nikakav nalaz.

Podaci iz *Danila* govore o ukopu triju dječjih skeleta i dijela lubanje. Dva skeleta ukopana su pokraj jedne poluzemunične jame na južnome dijelu naselja ili iznad nje, a treći je skelet na dnu jedne jame na središnjem dijelu samoga naselja (KOROŠEC 1958–59: 25–26; MIKIĆ 1981: 75). Svi leže na boku u zgrčenome položaju, bez grobne konstrukcije i priloga. Starost je umrlih oko četiri godine. Nalazi iz *Danila* predstavljaju isključivo dječje ukope vezane za grobne jame (vidi sl. 58), blizu poluzemuničnih nastambi bez grobnih priloga (KOROŠEC 1958–59: 26; 1964: 20). Značajke ukopa u *Danilu* više odgovaraju razdoblju ranoga neolitika, nego srednjo- neolitičkom *Smilčiću*. *Batović* (1979) to objašnjava razlikama u običajima i obredima između ta dva lokaliteta kao i njihovom nedovoljnom istraženošću (*BATOVIĆ* 1979: 533).

Grobni ukopi iz kasnoneolitičkog razdoblja na istočnoj jadranskoj obali: hvarska kultura

Kasnoneolitičko je razdoblje (*hvarska kultura*) u Dalmaciji predstavljeno ukopima u *Smilčiću*, *Grapčevoj špilji*, *Pokriveniku* i *Veloj špilji*.

U *Smilčiću* se sa sigurnošću može datirati u ovo razdoblje samo dio lubanje – tjeme koje je nađeno na dubini od oko 60–70 cm, na prostoru bloka 52, starosti između 22 i 30 godine (*BATOVIĆ* 1979: 582).

Grapčeva špilja na otoku Hvaru daje nam preliminarno veliku količinu razbacanih ljudskih kostiju po kulturnome sloju bez ikakvoga reda i na različitim mjestima. Ukupno je pronađeno 90 ulomaka kostiju, i to: glave, čeljusti, zubi, kralješaka, grudnica, rebara, laktova, prstiju, zdjelica, bedara, goljenica i nogu. Najbrojnije su kosti glave ili lubanja oko 20 ulomaka (*NOVAK – SAKARŽ* 1955: vidi tab. 269–270, 272, 275, 276, 278–280). Nepoznat je ukupan broj, spol i starost osoba skeletnih ostataka registriranih na ovome lokalitetu. Prepoznati su samo ulomci triju dječjih donjih čeljusti – mandibula koji predstavljaju zasebne osobe. Prvi predstavlja donju čeljust djeteta starosti 6–8 godina, drugi je ulomak mandibula djeteta do tri godine starosti, a treći predstavlja donju mandibulu djeteta neodređene starosti. (*NOVAK* 1955: 266; *BATOVIĆ* 1979: 583; *MIKIĆ* 1981: 84). Nemoguće je utvrditi načine rituala jer su razbacani osteološki artefakti ali vjerojatno je to primjer sekundarnog ukopa razbacanih ljudskih kostiju. *Novak* (1955) tvrdi da je tu riječ prvenstveno o mjestu za kultne obrede odnosno, za sahranjivanje.

Špilja *Pokrivenik* na otoku Hvaru predstavlja ostatke ukopa dviju osoba; dijelove lubanje te nešto ostataka kostiju djeteta i kostiju odrasle osobe. Svi ostaci položeni su u posebnu pećinsku udubinu što nam govori o posebnome odnosu prema njima (*BATOVIĆ* 1979: 583; *MIKIĆ* 1981: 84).

Vela špilja i kraj neolitika zastupljeni su sa dva skeletna ukopa, nađena u prednjem dijelu špilje. Skeleti su razmaknuti jedan od drugoga oko 1,50 m; leže na boku u zgrčenome i obrnutome položaju. Grobovi su bez priloga, ali u bližoj okolici nalazi se poveći broj ulomaka keramičkih posuda koje pripadaju razdoblju *hvarske kulture*. Posmrtni ostaci pripadaju ženi staroj oko 35 godina te mlađoj muškoj osobi staroj oko 17 godina. Grobne su jame plitke, a okolno kamenje govori o minimalnoj mogućnosti postojanja grobne arhitekture (*ČEČUK – RADIĆ* 2000–01: 82). Prema prethodno navedenim autorima, ti ukopi predstavljaju inačicu kultnog ukopa, riječ je o ukopu na mjestu koje je predstavljao manji životni prostor tadašnje živuće populacije (uz štovanje predaka ili predstavnika njihove zajednice). To je prostor špilje koja predstavlja objedinjenu cjelinu zagrobnoga i duhovnoga te kontinuiranoga života, pa tako ne predstavlja samo stambeni objekt nego i mjesto štovanja nama slabo poznatih kultova u kojima su pokojnici zauzimali posebnu ulogu, s mogućnošću prinošenja ljudskih žrtava (*ČEČUK – RADIĆ* 2000–01: 82).

59

60

Slika 59. Kasnoneolitički dječji skeletni ukop iz špilje Pokrivenik na otoku Hvaru. Očuvana dječja lubanja (MIKIĆ 1981: 84. sl. 5)

Slika 60. Dva skeletna grobna ukopa starije žene i mlađeg muškarca – adolescenta u zgrčenome položaju iz Vele špilje na otoku Hvaru (ČEČUK – RADIĆ 2000–01: 83, sl.8)

Ranoneolitički grobni ukopi na prostoru BiH (prijelazna zona)

Na prostoru BiH registrirani su ranoneolitički grobni ukopi na lokacijama u Zelenoj pećini (?), Obrama I.

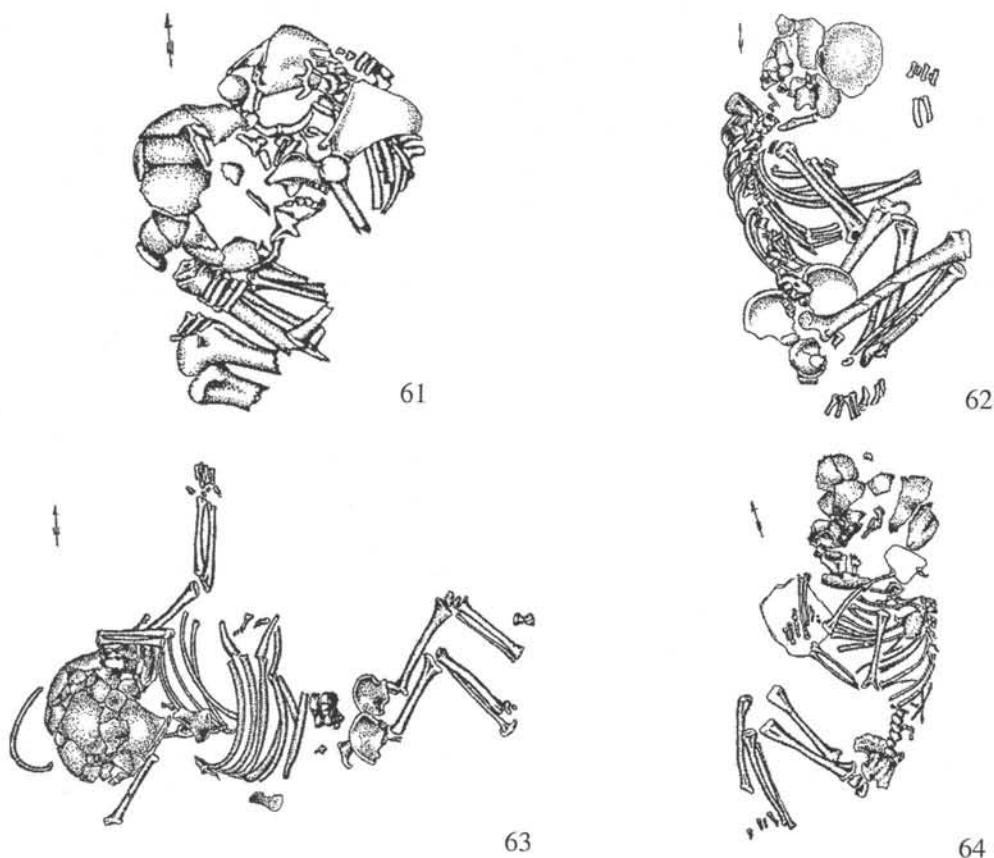
U *Zelenoj pećini* u neolitičkom kulturnom sloju III na dubini oko 0,60 m na rubu sonde C otkriveni su ostaci lubanje i prstiju djeteta, približne starosti oko pet godina a uz njih nema nikakvih nalaza obreda ili grobnih priloga (BENAC 1957: 65). Samo je kronološko datiranje ovog ukopa konfuzno, Batović (1979) ovaj dječji ukop uvrštava u razdoblje ranoga neolitika, prema Bencu (1962) on je datiran u period srednjeg neolitika, a prema Mikiću (1981) ovaj dječji ukop pripada u razdoblje mlađeg neolitika (BATOVIĆ 1979: 495; BENAC 1962: 6; 1971: 74; MIKIĆ 1981: 84).

U *Obrama I* u ranome neolitičkom sloju I. i II. stratuma nađeno je osam grobnih ukopa od kojih četiri predstavljaju: dječje grobove – grobove dojenčadi koja su pokopana u zgrčenome položaju (vidi sl. 61–64), dok ostala četiri predstavljaju razasute dječje kosti pomiješane sa životinjskim kostima i drugim predmetima (BENAC 1972–73: 23–35; MIKIĆ 1981: 74, 75). Što se tiče prva četiri ukopa, jedan je izravan ukop u plitku zemlju, drugi ima primitivnu grobnu arhitekturu – tijelo je umrloga okruženo poredanim kamenjem, treći i četvrti grob prekriveni su ilovačom. Orijentacija je svih grobova različita istok – zapad, sjever – jug, sjeveroistok – jugozapad (vidi sl. 61–64).

U grobovima nema grobnih priloga ni tragova posvećivanja pažnje pogrebnom ritusu. Kod grobova 5–8 ne postoji mogućnost rekonstrukcije skeletnih cjelina umrlih, već samo nađenih dijelova pojedinačnih kostiju trupa i lubanje (vidi sl. 65–67). Benac tvrdi da je ovdje riječ o kulturnom ritua-lu, odnosno selektivnom sekundarnom ukopu određenih dijelova ljudskog skeleta (BENAC 1972–73: 26). Uz ljudske kosti pronađene su i životinjske kosti, zatim pojedinačni komadi oruđa, keramike i nakita.

Prema Bencu, najveću pozornost treba usredotočiti na grobove 7 i 8 (vidi sl. 66, 67). Prvi predstavlja dječje truplo ukopano u sjedećem položaju, položeno na kamenu podlogu od kamenih oblutaka. Pretpostavlja se da je tijelo umrloga bilo obloženo većim uspravnim kamenim pločama.

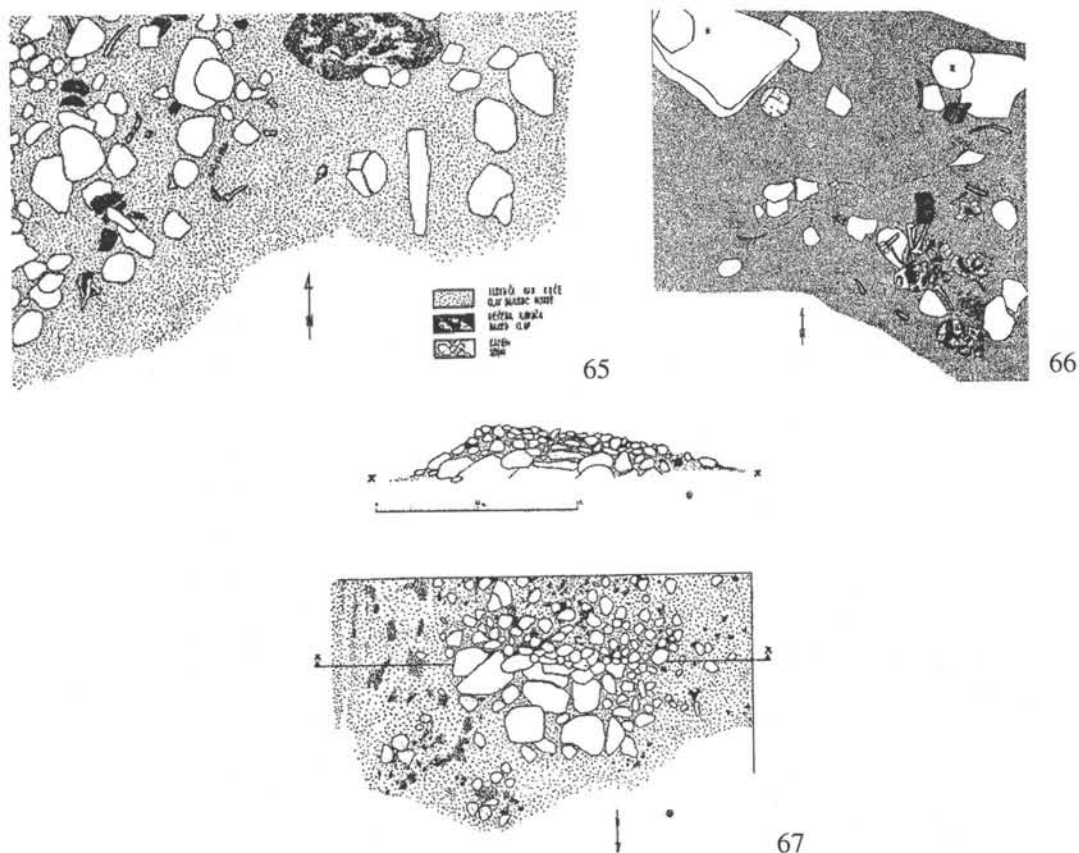

Slika 61–64. Ranoneolitički individualni skeletni grobni dječji ukopi u zgrčenom položaju iz Obra I, grobovi 1–4. (BENAC 1972–73: 24–27, sl. 10–13)

Oko ovog ukopa zabilježena je veća količina keramičkih ulomaka, sunčev disk od pečene zemlje i kameni disk (BENAC 1979:375–376).

Drugi, prema istom autoru, predstavlja najvažnije kultno mjesto na otkopanome prostoru naselja. Sastoji se od izgladene podnice od gline – zemlje na kojoj je trajnije ložena vatra. Kasnije je dio podnice prekriven kamenim pločama na kojima se nastavlja loženje. Naposljetku je cijeli prostor prekriven slojem kamenih oblutaka. Time je oblikovan pravi tumulus. U njegovomu okviru otkrivene su razbacane životinjske kosti, dio dječje lubanje, fino obrađena posuda *impresso*, jantarni nakit, gruba posuda ukopana u zemlju, 2 sjekire i jelenji rog. Zbog nađenih ljudskih kostiju ovaj objekt uvjetno je nazvan grobom.

Prema Bencu, taj je prostor zasut u vrijeme kada je na toj lokaciji izvršeno određeno ljudsko ili životinjsko žrtvovanje, a ukopane velike keramičke posude i registrirano oruđe predstavljaju dio kulturnih obreda. Grobovi 5–8 predstavljaju kronološki mlađi ukop od grobova 1–4 te pripadaju razdoblju kraja I. faze i početka II. faze *starčevačko-impresso kulture*. Grobovi ne predstavljaju neolitičku nekropolu jer nije uočen nikakav neprekidni ritualni pogrebni običaj niti kontinuitet pokapanja (na mjestu koje je odvojeno za takve vrste djelatnosti). Utvrđeno je da se ovi registrirani dječji ukopi nalaze u samome centru naselja, na mjestu gdje je dokumentirana najstarija faza naseljavanja. Ovdje možemo razlikovati dva načina ukopa:

Slika 65–66. Rani neolitički grobni ukopi (grobovi 5,6) s razbacanim ljudskim skeletnim ostacima iz Obrama I. (BENAC 1972–73: 29–30, sl. 15–16)

Slika 67. Ranoneolitički grobni ukop u obliku tumula (grob 8) iz Obrama I. (BENAC 1972–73: 31, sl. 17)

- ukop u zgrčenome položaju;
- ukop pojedinačnih razbacanih kostiju; objekti 7 i 8 predstavljaju mjesta predviđena za posebne kultne prostore, gdje su i registrirani bogati prilozi.

Oba tipa ukopa pripadaju prvome razdoblju, odnosno prijelazu u drugi stratum pa su vezani za najstariji oblik života naselja ranoga neolitika. Koncentracija ukopa u samome ranom neolitičkom središtu naselja govori da je to bio glavni kulturni centar stanovnika u razdoblju starčevačko-impresso faze naseljavanja.

Srednjoneolitički grobni ukopi na prostoru BiH (prijelazna zona)

Na području BiH srednjoneolitički ukop registriran je u *Obrama I* i *Ravlića pećini*.

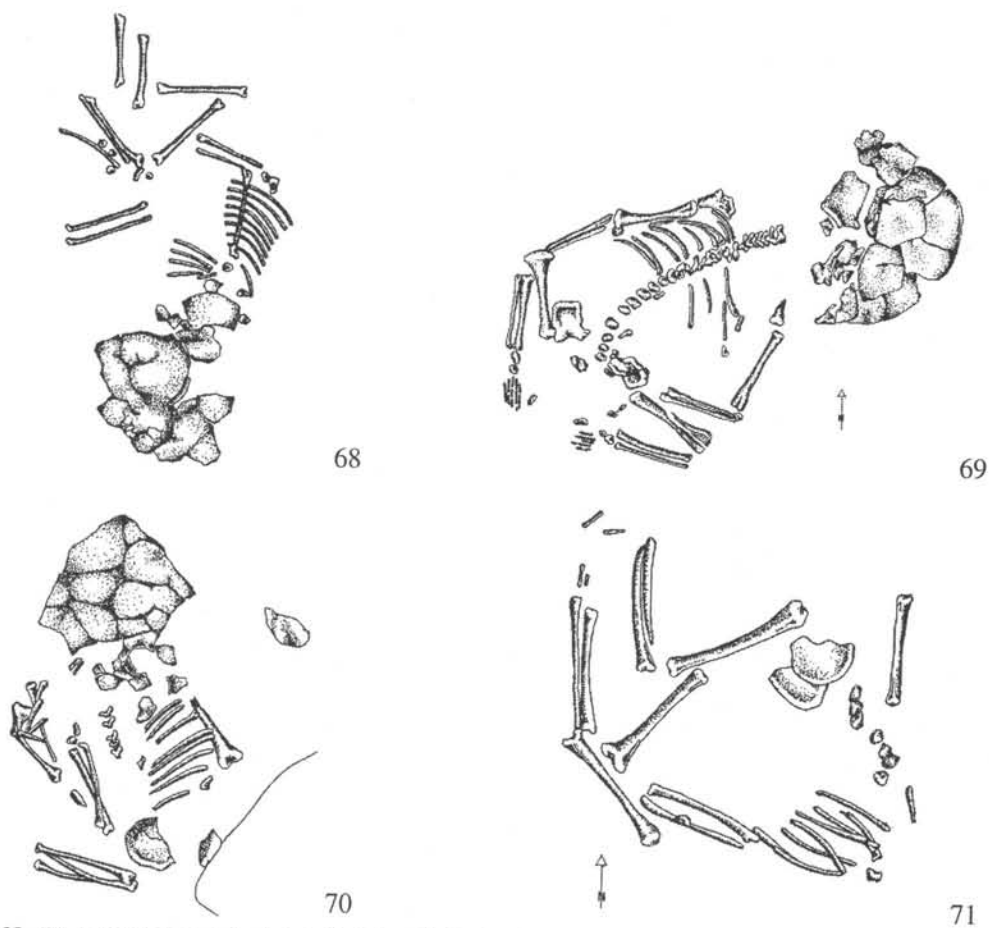
U *Obrama I* u kulturnome sloju protokakanjske faze nađeni su ostaci jedne lubanje koja pripada mlađoj osobi. Ostaci lubanje ne upućuju na nekakav određeni kult ili ukop mrtvih (BENAC 1979: 403).

U *Ravlića pećini* u kvadrantu XI kod točke 12 u početnim slojevima faze II (koja predstavlja dubinu od 3,50–2 m) registriran je skelet mlađeg djeteta ispod jedne godine starosti i jedini je nalaz na toj lokaciji. Zbog neujednačenoga položaja skeleta, tj. razbacanosti dijelova na različitim dubinama od 2,72 do 2,98 m bez ikakvoga jasnog položaja ili orijentacije, Marijanović tvrdi da je tu riječ o umrlome djetetu položeno u kulturni sloj, bez postojanja grobne konstrukcije ili grobne jame, grobnih priloga (MARIJANOVIĆ 1980–81: 12–13). Marijanović smatra da ovaj ukop pripada ranoj fazi *hvarske kulture* s veoma izraženim elementima ukopa kakve slijedimo na prostoru Danila, pa se ovaj ukop može datirati u razdoblje prijelaza iz srednjega neolitika (kraj *Danilo kulture*) u početno razdoblje kasnoga neolitika (*hvarska kultura*).

Kasnoneolitički grobni ukopi na prostoru BiH (prijelazna zona)

U BiH registrirani su kasnoneolitički grobni ukopi u *Obrama II* i *Lisičićima*.

U *Obrama II* otkriveno je oko jedanaest dječjih ukopa, od kojih osam pripada prvome stambenom sloju a preostala tri pripadaju drugome sloju, odnosno prema Bencu svi pripadaju 1. fazi butirske kulture. Koncentrirani su na slobodnom prostoru samoga naselja (između stambenih objekta-

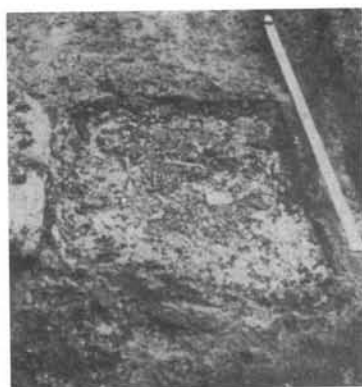

Slika 68–71. Individualni skeletni dječji grobni ukopi u zgrčenome položaju (grobni: 3, 6, 7, 8) iz *Obrama II* (BENAC 1971: 69–72, sl. 10–13)

ta) i služili su, vjerojatno, za ritualne potrebe (BENAC 1971: 68; 1979: 423, 424). Iz prvoga stambenog horizonta sedam je skeleta predstavljalo osteološke nalaze osoba mlade dječje dobi. Kod samo jedne manje individue u grobu 9 registriran je mliječni mali zub. Benac smatra da posrijedi ukop novorođenčadi (BENAC 1971: 70, 72; MIKIĆ 1981: 83). Prema položaju i orijentaciji skeletnih ostataka zamjetljivo je nepridržavanje pravila ili standarda. Pet dječjih skeleta bilo je usmjereno u pravcima sjever – jug a tri u smjeru istok – zapad (BENAC 1971: 72).

Većina dječjih kostura položena je na lijevi bok u zgrčenome položaju (vidi sl. 68, 72, 73, 73a). Iznimak je ukop jednog djeteta na desnom boku u grobu br. 8 (vidi sl. 71) i grobovima 6 i 7 (vidi sl. 69, 70) u kojima su dječji skeletni ostaci u ležećem položaju s raširenim nogama. Položaj glava umrle djece u svim je smjerovima no nikad nije usmjeren prema istoku. Dva dječja groba direktno su ukopana u plitke grobne jame br. 1 i 2 (vidi sl. 72). Ostali leže na poravnanom tlu, odnosno položeni su neposredno u kulturni sloj. Skelet iz groba br. 2 prekriven je ilovačom na kojoj su ulomci keramike i pepela, a u grobu 6 između dječjih kostiju nađena je i crveno pečena glina – zemlja. U grobu br. 3 iskopani su ulomci keramike koja je služila za prekrivanje poravnane površine.

U grobovima br. 9 i 10 glave i gornji dijelovi tijela umrlih pokriveni su većim dijelovima grubih keramičkih posuda. Posebno se ističu dva ukopa; grobovi br. 1 i 9 prekriveni su kamenom

72

73

73a

Slika 72. Kasnoneolitički individualni skeletni dječji grobni ukop u zgrčenome položaju (grob 1), iz Obra II, (BENAC 1971: T. IX. sl. 2)

Slika 73–73a. Kasnoneolitički individualni dječji skeletni grobni ukop u zgrčenome položaju (grob 9) sa keramičkom posudom kao pokrovom (prije dizanja i poslije dizanja iste) (BENAC 1971: T. IX. sl. 5,6)

pločom (vidi sl. 72, 73, 73a). Grob br. 1 predstavlja kvadratni grobni ukop s dječjim skeletom u zgrčenome položaju prekriven kamenom pločom. Ovi ukopi ne sadrže grobne priloge. U grobovi- ma br. 2 i 6 registrirani su ostaci pepela i ulomci crveno pečene zemlje. Prema Bencu, oni su pokazatelj određenoga grobnog rituala (BENAC 1971: 68–76; 1979: 424).

U *Lisičićima* (blizu Konjica) je uz vatrište u zemunici (A–15) u naslagama pepela i kulturnog sloja otkrivena donja čeljust odrasle osobe. Tu nije opažen poseban način sahranjivanja niti su pronađeni nalazi grobnih priloga (BENAC 1958: 90; 1962: 7; BATOVIĆ 1979: 583, 584, 614; MIKIĆ 1981: 85)

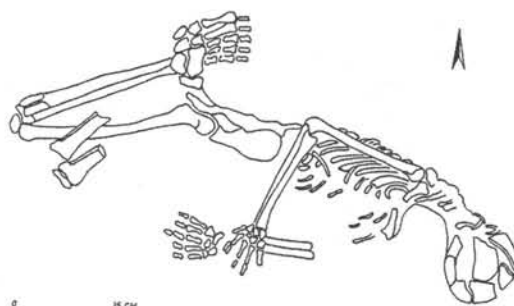
Ranoneolitički grobni ukopi na prostoru Albanije

Na prostoru Albanije otkriveni su ostaci ranih neolitičkih skeletnih ukopa: u Podgori I.

Na lokalitetu *Podgori I* u neolitičkim slojevima registrirana su tri grobna ukopa. Skeletni ostaci položeni su izravno u zemlju bez grobnih priloga. Umrli su u zgrčenome položaju. U kvadrantu IV na dubini 1,80 m registriran je grob 1 (vidi sl. 74). Riječ je o pravilnoj grobnoj jami koja nema posebnih osobitosti, s neposredno u zemlju položenim cijelim skeletom. Skeletni ostaci dobro su očuvani, osim lubanje koja je oštećena. Položaj glave umrloga usmjeren je na jugoistok dok je pogled bio usmjeren prema sjeveru. Starosna je dob umrloga oko 25 godina. Njegova jednoznačnost govori o ranoneolitičkom ukopu u prvotnoj fazi nastanka naselja. Druga dva groba u sektoru B predstavljaju umrle položene direktno u zemlju u zgrčenome položaju (PRENDI 1990: 414, 417; KORKUTI 1995: 34–36). Ovaj tip ukopa, prema Prendiju traje do brončanoga razdoblja preko srednjoneolitičke kulture Cakran.

74

75

Slika 74. Ranoneolitički individualni skeletni ukop muškarca u Podgori I (KORKUTI 1995: 35, Abb. 5)

Slika 75. Srednjoneolitički individualni grobni ukop muškarca u Cakranu I (KORKUTI 1995: 137, Abb. 20)

Prema Korkutiju (1995) pronađeni grobovi u neolitičkome naselju Podgori I predstavljaju ritualni – kultni ukop. Pretpostavlja su posrijedi moguće žrtvame, posvećene plodnosti – odnosno dugom kontinuiranom životu samoga naselja. Običaj da se djeca ili starije osobe polažu kao žrtve u naseljene prostore, kao kućne ili naseobinske žrtve, poznat je i u drugim kulturama na Balkanu.

Srednjoneolitički grobni ukopi na prostoru Albanije

U Albaniji srednjoneolitički grobni ukop poznat je na području naselja *Cakran I* u kojemu su otkrivena dva skeletna ukopa u zgrčenome položaju. Prvi ukop registriran je u rano srednjoneolitičkome kulturnom sloju samoga naselja u kvadrantu 5 sektora A, na dubini od 1,60 m (vidi sl. 75). Tijelo umrloga leži na lijevoj strani s goljenicama savijenim prema nazad. Jedna je ruka ispružena dok je druga položena uza zdjelicu. Orijehtacija skeleta, kao i sam grobni ukop, u smjeru je jug – zapad dok je glava mrtvog usmjerena na južnu stranu. Ostaci skeleta dosta su oštećeni. Vjerojatno je riječ o mlađoj osobi muškog spola neodređene starosti. U grobu nema priloga ni grobne konstrukcije. Ukop br. 2 otkriven je na najsjevernijem dijelu prostora kvadranta IV, na 1,60 m dubine. Velika oštećenost skeletnih ostataka umrloga zadavala je poteškoće kod rekonstrukcije njegova položaja. Prema Korkutiju ovdje je, kao i kod prvog ukopa, riječ o sličnom zgrčenome položaju umrloga (KORKUTI 1995: 137, 138). Oba skeletna ukopa predstavljaju jednostavne grobne jame bez ikakve konstrukcije, bez grobnih priloga pa tako pripadaju najstarijem kulturnom sloju nalazišta, odnosno kronološki datiraju se u sam početak ovoga srednjoneolitičkog naselja. Podrijetlo ovakvog tipa ukopa, prema Korkutiju (1995) i Prendiju (1990) poznat je bio još iz razdoblja ranoga neolitika u naselju Podgori I a primjenjivan je do kraja brončanoga doba na području lokaliteta Maliq, u razdoblju faze Iia, u kojoj je lociran jedan skeletni zgrčeni grobni ukop (KORKUTI 1995: 216).

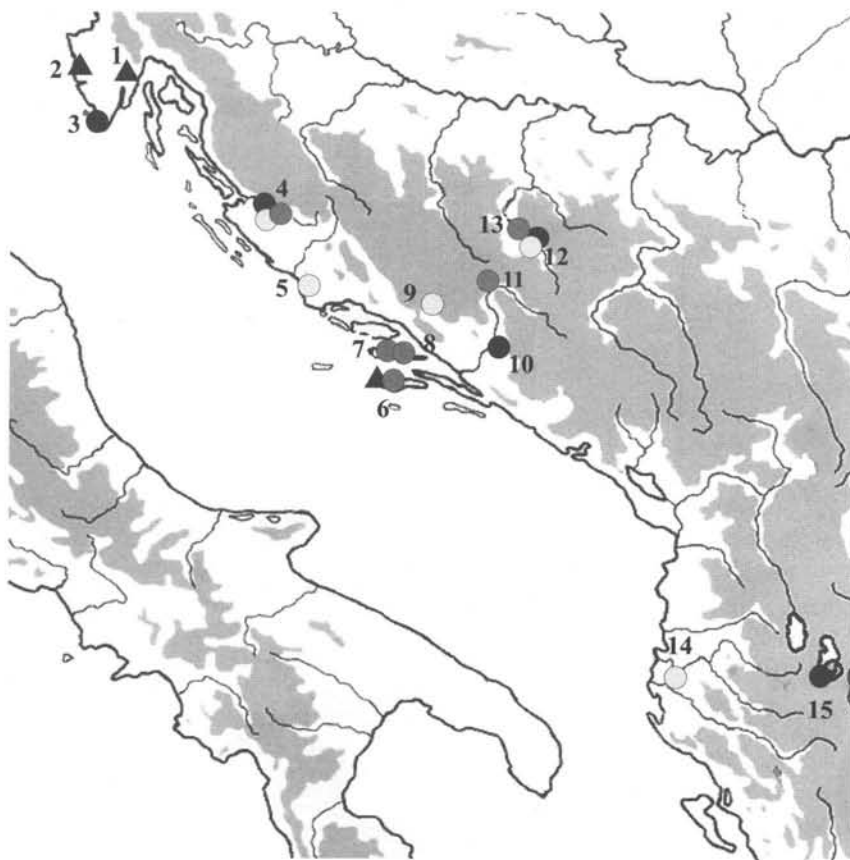
TIPOLOŠKO – STATISTIČKA OBRADA NEOLITIČKIH GROBNIH UKOPA NA ISTOČNOJADRANSKOM PODRUČJU I NJEGOVOME ŠIREM ZALEĐU

Na istočnojadranskom području i njegovu dubljem zaleđu neolitički ukop pratimo kroz sve tri kronološke faze razvoja neolitičkih kultura (vidi sl. 76). Tu grobni ukop predstavlja individualni tip s tijelom umrloga položenoga na bok u zgrčenome položaju. Na pojedinim lokalitetima, kao što su: Smilčić, Danilo i Obre I/ II, Podgorie I, grobni ukop pojavljuje se na površinama unutar ili blizu naselja s više individualnih grobova, od 3 do 4 pa i do 8 ukopa. Iscrpne podatke o tom načinu ukopa i fizičkom antropološkom stanju skeleta na našem jadranskom prostoru dali su Batović (1967; 1979), Benac (1962; 1971; 1979), Mikić (1981), Marijanović (1994) i Korkuti (1995).

U ovo poglavlje tipološko-statističke analize neću uvrstiti skeletni grobni ukop Borik – Medulin koji pripada novovjekovnom razdoblju, i to prvenstveno zbog registriranoga grobnog nalaza kremenja koje je služilo za izradu upaljača za vatreno oružje i za način ukopa umrloga.

Prema prikupljenim podacima neolitičkih ukopa tih područja prepoznatljiva su dva osnovna tipa:

- individualni bočni ukop u zgrčenom položaju (primarni) koji je primjenjivan na svim do sada poznatim neolitičkim lokalitetima u kojima su registrirani ukopi od ranoga do kraja kasnoga neolitika (u pećinama i na području naselja na otvorenom) (vidi sl. 77–81);
- sekundarni ukop jedne ili više osoba uočen samo na pojedinim lokalitetima u Dalmaciji i BiH, prepoznati kao razbacani skeletni ljudski ostaci u pećinama ili ukopani dijelovi ljudskoga skeleta lubanje ili dijela čeljusti unutar naselja na otvorenom (vidi sl. 77–81).

Legenda: Karta mezolitičkih i neolitičkih lokaliteta na kojima su utvrđene različite forme grobnog ukopavanja.

- ▲ Pećinska mezolitička nalazišta s registriranim primarnim, sekundarnim individualnim grobnim ukopavanjem, sekundarnim ukopavanjem razbacanih kostiju ili odvojenih dijelova lubanje.
- Ranoneolitička nalazišta s individualnim skeletnim grobnim ukopavanjem ili sekundarnim ukopavanjem razbacanih kostiju ili odvojenih dijelova lubanje.
- Srednjoneolitička nalazišta s individualnim skeletnim grobnim ukopavanjem, sekundarnim ukopavanjem razbacanih kostiju i sekundarnim ukopavanjem odvojenih skeletnih dijelova lubanje.
- Kasnoneolitička nalazišta s individualnim skeletnim grobnim ukopom, sekundarnim ukopom razbacanih dijelova kostiju, sekundarnim ukopom odvojenih skeletnih dijelova lubanje ili čeljusti.

Slika 76. Karta mezolitičkih, ranoneolitičkih, srednjoneolitičkih i kasnoneolitičkih nalazišta gdje je utvrđeno grobno ukopavanje (Prema: BATTAGLIA 1959; KOROŠEC 1958, 1964; NOVAK 1955; MALEZ 1986, 1987; PETRIĆ 1976–77; BATOVIĆ 1967, 1979; BENAC 1962, 1971, 1972/ 73, 1979; MIKIĆ 1981; BUDJA 1993; MARIJANOVIĆ 1980–81, 1994; PRENDI 1990; KORKUTI 1995; ČEČUK – RADIĆ 2001)

Lokaliteti: 1) Oporovina (?); 2) Dančeva pećina (?); 3) Borik – Medulin (?); 4) Smilčić; 5) Danilo; 6) Vela špilja; 7) Grapčeva špilja; 8) Pokrivenik; 9) Ravlića pećina; 10) Zelena pećina (?); 11) Lisičići; 12) Obre I; 13) Obre II; 14) Cakran I; 15) Podgori I

Lokalizirani	Datacija	Br. ukopa	Grobna arhitektura	Forma grob. ukopa	Položaj i orijentacija tijela umrlog	Stariost	Spol	Grobni priloci
Vela špilja *	Mezol. period	3 Su	Primit. Arh: K	Prim. tip	Zp; Ro	D; 1 - 3 g.	Np	1 Gv:skelet, ostaci 1 ptice
Oporovina *		1 Su	Su, Zu	Prim. tip	Hop (?); Np	Np	OM	Privjesci iz jelenjih rogova
Smilčić		5 (2 Su; 3 Sek - L)	Nema, direktni ukop u kult. sloj; 4 Zu; 1Sek - L, Č< Kp	2 Prim. tipa 3 Sek - L, Č	2 Su, Zp (1 Ls, 1 Ds); Orijent. 1 (W - E) glava (NE); 1 (S - N); 3 Sek - L; Np	D; 6 - 7 g. M; 15 g.	Np Adol. M.	Nema
Zelen peč **	Rano neolit. period	1 Su	Nema, Zu	1 Sek - L, Prst.	Np	D; 5g.	Np	Nema
Obre I		8Su= 4Su; 4 Sek Su - RK	5 Zu; 2 Primit. Arh K - Kp; 1 Tu	4Prim. Tip; 4Sek Su - RK(?)	4Zp (2 Ls, 1 Ds, 1 Np) 1 Sp; 4 Sek Su - Rk (Np); Orijent. Ro(NE - SW, N - S, E - W; Orijent. L(W, N, NE, NW)	D; Np	Np	Nema
Podgori I		3 Su	Nema, Zu	3 Prim. tip	3 Su; Zp (1 Ds, 2 Np) Orijent: 1 (S - E); 2 Np; Orijent. L 1 (S); 2 Np	M; 25 g; 2 Np	OM	Nema
Smilčić		10 (2 Su; 8 Sek - L)	Nema, direktni ukop u kult. sloj (2 Su Ks/ Zu; 8 Sek - L (Ks/ Zu)	2 Prim. tip (Su Ks/ Zu); 8 Sek - L (Ks/ Zu)	2 su, Zp(2 Ds); Orijent: 1(S - N), 1(NE - SW); 8 Sek - L, Np	M; 18 - 25 g. M; 22 - 30 g. 8 Se - L; M; 22 - 30 g.	Adol. M, OM	grob u Kv. Bl. 56. (1 nož, trap, strug, opsid. nož, 2 krem. strjel., 1 narukv. iz Spontylusa)
Damilo	Sred. neolit. period	3Su; 1Sek - L	Nema, direktni ukop u kult. sloj (3 Su Ks/ Zu); 1 Sek - L (Ks/ Zu)	3 Prim. Tip (Su Ks/ Zu); 1 Sek - L (Ks/ Zu)	3 Su; 2 Zp, 1 Np (1 Ds, 2 Np); Orijent: (2 S - N, 1 NW - SE); 1 Sek - L; Np	3 D; 4 g. 1Sek - L; Np	D; M (?)	Nema
Obre I		1 Sek - L	Nema, direktni ukop u kult. sloj 1 Sek - L (Ks/ Zu)	1 Sek - L	1 Sek - L; Np	D (?) Np	D; M (?)	Nema
Ravična peč.		1 Su - Rk	Nema, direktni ukop u kult. sloj, 1 Su - Rk	Prim. tip (?)	1 Su - Rk, Np	D; do 1 g.	D; M (?)	Nema
Cakran I		2 Su; Zu	Nema, Zu	2 Prim. tip.	2 Su; Zu; Zp (2 Ls); Orijent: (S - W), glava prema (S)	M; Np	Adol M; OM (?)	Nema
Vela špilja		2 Su; Zu	2 Su; Zu; Primit. Arh: K	2 Prim. tip	2 Su; Zu; Zp; Orijent: Ro	M; 17 g; OŽ; 35 g.	Adol M; OŽ	Nema
Obre II	Kaani neolit. period	11 Su	2 Su; Zu; 7 Direktni ukop u kulturni sloj (7 Ks / Zu); 2 primit. Arh. K - Kp	11 Prim. tip	9 Su; Zp (1 Ds, 8 Ls), 2 Su Hop + Rsn; Orijent: 5 (E - W), 4 (S - N), 2 Np	D; do 1 g.	D; M (?)	Grobovi 9 i 10, keramičke posude kao pokrovi
Smilčić		1 Sek - L	Nema	1 Sek - L	Np	M; 22 - 30 g.	OM (?)	Nema
Grapč. špilja		1Sek Su - RK	Nema	Sek Su - RK više osoba	Np	3 D; 3 - 8 g.	3 D	Nema
Pokrivenik		1Sek Su - RK	Nema, korištenje prirodnih udubina	Sek Su - RK; Sek - L	Np	D; Np; OM ?	D; OM (?)	Nema
Lisčići		1 Sek - Č	Nema	1 Sek - Č	Np	Adol. M; Np	Adol. M (?)	Nema

Slika 77. Tabla osnovne podjele grobnih ukopa tijekom neolitičkih razdoblja

Legenda: * Grobni skeletni ukopi datirani u predneolitičko razdoblje (prema: ČEČUK – RADIĆ 2000/ 2001; BUDJA 1993, 2001; MALEZ 1986; PETRIĆ 1976/ 1977; MIKIĆ 1981) ** Problematična kronološka datacija grobnog ukopa iz Zelene pećine (prema: BATOVIĆ 1979; BENAC 1962; MIKIĆ 1981)

Do danas poznato je više lokacija s registriranim pogrebnim ritualom na nalazištima u obalnom pojasu i na području zaleđa (prijelazna zona). Neolitički pogrebni običaji našega prostora nisu još dovoljno razjašnjeni, iako postoji dovoljan broj nalazišta i ukopa. U fazi ranoga neolitika na području Dalmacije, dijela BiH, Albanije (vidi sl. 76) registrirano je 18 ukopa kojima pripadaju: individualni skeletni bočni ukopi u zgrčenome položaju, nalazi ukopanih odvojenih lubanja koje predstavljaju selektivni ukop, i to na lokalitetima: Smilčić (dva skeletna ukopa i tri odvojene lubanje), Zelena pećina (?) (ukop djeteta), Obre I (četiri dječja skeletna ukopa i četiri dječja s elementima selektivnog ukopa, odnosno razbacanih kostiju) i Podgori I (tri skeletna ukopa) (vidi sl. 77).

U srednjem je neolitiku 17 ukopa na lokalitetima Dalmacije, dijela BiH, Albanije: Smilčić (dva skeletna ukopa i osam ukopa odvojenih lubanja), Danilo (tri dječja skeletna ukopa i jedan dio lubanje), Obre I (ukop odvojene lubanje), Ravličeva pećina (skeletni dječji ukop) i Cakran I (dva skeletna ukopa) (vidi sl.77).

Su = skeletni ukop; *Zu* = običan zemljani ukop; *Ks/ Zu* = zemljani ukop u kulturnom sloju; *Sek - L* = sekundarni ukop odvojenih lubanja; *Sek - Č* = sekundarni ukop odvojenih čeljusti; *Su - Rk* = skeletni ukop razbacanih kostiju; *Primit. Arh: K* = primitivna grobna arhitektonika od kamena; *Primit. Arh: K - Kp* = primitivna grobna arhitektonika od kamena i kamenih ploča; *Prim. tip* = primarni tip; *Sek - L, Č* = sekundarni tip ukopa odvojenih lubanja i čeljusti; *Sek - L, Č < K* = sekundarni ukop odvojenih čeljusti pod kamenom pločom – škriljom; *Zp* = zgrčeni položaj; *Su; Zp* = skeletni ukop u zgrčenome položaju; *Hop* = horizontalni položaj; *Ds* = desna strana; *Ls* = lijeva strana; *Su Hop + Rsn* = skeletni ukop u horizontalnom položaju s raširenim nogama; *Np* = nepoznato; *Orijent.* = orijentacija skeleta; *S*=jug; *E*= istok; *W* = zapad; *N*= sjever; *NE*= sjeveroistok; *NW* = sjeverozapad; *SE* = jugoistok; *Ro* = različita orijentacija; *D* = djeca; *M* = muškog spola; *Ž* = ženskog spola; *OM* = odrasli muškarci; *OŽ* = odrasle žene; *Adol. M* = adolescenti muškog spola; *GV* = granitni valutak; *skelet. ostaci ptice*; *Trap. strug* = trapezoidno strugalo; *Opsid. nož* = opsidijanski nož; *Krem. strj.* = kremene strelice.

Nalazišta.	Karakteristika ili forma grobnog ukopavanja			Broj ukopa	% Individual. ukopa	% Sekund. ukopa - Rk	% Sek ukop više osoba
	Individualni ukop	Ind. sekund. ukopi - Rk	Sekund. ukopi više osoba				
Smilčić	2	3	0	5	22,22	37,5	0
Zelen peć	0	1	0	1	0	12,5	0
Obre I	4	4	0	8	44,44	50	0
Podgori I	3	0	0	3	33,33	0	0
Ukupno:	9	8	0	17	29,03	40	0
Smilčić	2	8	0	10	25	80	0
Danilo	3	1	0	4	37,5	10	0
Obre I	0	1	0	1	0	10	0
Ravličeva peć.	1	0	0	1	12,5	0	0
Cakran I	2	0	0	2	25	0	0
Ukupno:	8	10	0	18	25,8	50	0
Vela špilja	2	0	0	2	14,28	0	0
Obre II							
	11	0	0	11	78,57	0	0
Smilčić	0	1	0	1	0	50	0
Grapč. špilja	0	0	1	1	0	0	50
Pokrivenik	1	0	1(?)	2	7,14	0	50
Lisičići	0	1	0	1	0	50	0
Ukupno:	14	2	2	18	45,16	10	100
Sveukupno:	31	20	2	53	58,49	37,73	3,77

Slika 78. Tabela podjele neolitičkoga grobnog ukopa prema karakteristikama ili obliku ukopavanja tijekom neolitičkih razdoblja

Legenda: Individ. ukop = individualni grobni ukop; Individ. sekund. ukopi - Rk = individualni sekundarni ukopi razbacanih kostiju; Sekund. ukopi više osoba = sekundarni ukopi više osoba

Slika 79. Grafikon podjele neolitičkoga grobnog ukopavanja prema karakteristici i formi tijekom neolitičkih razdoblja

Nalazišta.	Karakteristika ili forma grobnog ukopavanja			Broj ukopa	% Primarnih ukopa	% Sekundarnih ukopa
	Primarni tip	Sekundarni tip	Nepoznato			
Smilčić	2	3	0	5	22,22	37,5
Zelen peč	0	1	0	1	0	12,5
Obre I	4	4	0	8	44,44	50
Podgori I	3	0	0	3	33,33	0
Ukupno:	9	8	0	17	29,03	36,36
Smilčić	2	8	0	10	25	80
Danilo	3	1	0	4	37,5	10
Obre I	0	1	0	1	0	10
Ravlića peč.	1	0	0	1	12,5	0
Čakran I	2	0	0	2	25	0
Ukupno:	8	10	0	18	25,8	45,45
Vela špilja	2	0	0	2	14,28	0
Obre II	11	0	0	11	78,57	0
Smilčić	0	1	0	1	0	25
Grapč. špilja	0	1	0	1	0	25
Pokrivenik	1	1	0	2	7,14	25
Lisičići	0	1	0	1	0	25
Ukupno:	14	4	0	18	45,16	18,18
Sveukupno:	31	22	0	53	58,49	41,5

Slika 80. Tabela podjele neolitičkih grobnih ukopa prema tipovima ukopavanja tijekom neolitičkih razdoblja

Razdoblje kasnoga neolitika na lokalitetima Dalmacije i BiH obuhvaća jedanaest potvrđenih grobnih ukopa u Veloj špilji (skeletalni ukop dviju osoba: žene 35 god. i mladića 17 god. starosti), Obriima II (jedanaest dječjih ukopa) te sedam nepotvrđenih ukopa koji, vjerojatno, uz primjere cijelih lubanja i čeljusti predstavljaju sekundarne ukope. Naime, riječ je o razbacanim kostima više osoba u Smilčiću (jedan manji ulomak lubanje), Grapčevoj špilji (razbacano 20 kostiju lubanje od kojih su sa sigurnošću indentificirane tri dječje individue starosti do šest godina), Pokriveniku (dvije osobe: prva predstavlja ukop lubanje, druga razbacane koštane ostatke odrasle muške osobe) i u Lisičićima (selektivni ukop čeljusti odrasle osobe), (vidi sl. 77).

Slika 81. Grafikon podjele neolitičkih grobnih ukopa prema karakteristici ili formi grobnog ukopavanja

Neolitička grobna arhitektura

Glavni elementi tipološke i statističke analize neolitičkoga grobnog ukopavanja svakako su tip i vrsta arhitektonike. Promatrajući tehnološki način izvedbe grobnih ukopa, vidimo opću standardizaciju, odnosno ne zamjećujemo veće improvizacije. Kroz cijelo je neolitičko razdoblje uočljiva pojava različitih oblika ili formi grobne arhitektonike koju statistički možemo podijeliti u tri grupe, i to:

- prvu grupu – I slijedimo u kudikamo najvećem postotku, oko 84,9%, predstavlja obični zemljani tip grobnog ukopavanja (umrli se ukopava plitko u zemlju ili polaže izravno u kulturni sloj), (vidi sl. 77, 82, 83, 84);
- drugu grupu – II predstavljena je sa 13,2%, a zastupljena je s nekoliko grobnih primjera koji imaju uočljivu primitivnu grobnu arhitektoniku, izvedenu od povećih kamenih blokova, postavljenih horizontalno (dno groba), i vertikalnih kamenih ploča – škrlja koje imaju funkciju obložnica groba; u ovu skupinu ubrajamo dva groba iz Obra II s pokrovom od kamenih ploča – škrlja (vidi sl. 77, 82, 83, 84);
- treću grupu – III sa 1,88% predstavlja jedan kulturni grobni ukop oblika tumulusa iz Obra I (vidi sl. 77, 82, 83, 84).

Slika 82. Grafikon podjele neolitičkoga grobnog ukopa prema grupama i tipovima grobne arhitekture

Tipovi grobne arhitekture prema grupama	Ukupan broj	%
grupa I	45	84,9
grupa II	7	13,2
grupa III	1	1,88
Sveukupno:	53	100

Tipovi grobne arhitekture prema grupama

Slika 83 Tabela i grafikon podjele neolitičkih grobnih ukopa prema grupama i osnovnim tipovima grobne arhitekture

Nalazišta	Datacija	Tip grobne arhitekture	Broj grobnih ukopa	Broj grobnih ukopa	%	Broj osoba	%
Smilčić Zelen peč * Obre I	Rano neolit. razdoblje	Nema; 4Su; Ks/ Zu; 1Sek- L < Kp	2 Su; 3 Sek - L	5	29,41	4	25
		Nema; Zu (?)	1 Sek - L + prst	1	5,88	1	6,25
		5 Zu; 2 Primit. Arh K - Kp; 1 Tu	8 Su = 4 Su; 4 Sek Su - Rk	8	47,05	8	50
Podgori I		Nema; 3 Su; Zu	3 Su	3	17,64	3	18,75
Sveukupno:		4 Su; Ks/ Zu; 9 Su; Zu; 1 Sek - L < Kp; 2 Primit. Arh: K - Kp; 1 Tu	17 Su (4 Su; Ks/ Zu; 9 Su Zu; 1 Sek - L < Kp; 2 Primit Arh: K - Kp; 1 Tu	17	32,07	16	29,09
Smilčić Danilo Obre I Ravliča peč. Čakran I	Sred. neolit. razdoblje	Nema; Su; Ks/ Zu (2 Su; Ks/ Zu, 8 Sek - L (Ks/ Zu)	10 Su; Ks/ Zu; 8 Sek - L; Ks/ Zu	10	55,55	10	55,55
		Nema; 3Su; Ks/ Zu; 1Sek- L; Ks/ Zu	4Su (3Su Ks/ Zu); 1Sek - L; Ks/ Zu	4	22,22	4	22,22
		1 Sek - L; Ks/ Zu	1 Sek - L Ks/ Zu	1	5,55	1	5,55
		Nema; 1 Su - Rk	1 Sek - Rk	1	5,55	1	5,55
		Nema; 2 Su; Zu	2 Su; Zu	2	11,11	2	11,11
Sveukupno:		5 Su; Ks/ Zu; 2 Su; Zu; 1 Su - Rk; 9 Sek - L; Ks/ Zu	5 Su; Ks/ Zu; 2 Su; Zu; 1 Su - Rk; 9 Sek - L; Ks/ Zu	18	33,96	18	32,72
Vela špilja Obre II	Kasno neolit. razdoblje	2 Su; Zu; Primit. Arh: K	2 Su; Zu	2	11,11	2	9,52
		2 Su; Zu; 7Su; Ks/ Zu; 2 Primit Arh: K - Kp	11Su (2Su; Zu; 7Su; Ks/ Zu; 2 Primit. Arh: K - Kp	11	61,11	11	52,38
Smilčić Grapč špilja Pokrivenik		Nema; 1 Sek - L	1 Sek - L	1	5,55	1	4,76
		Nema; 1 Sek - Rk	1 Sek - Rk (više osoba)	1	5,55	3	14,28
Lisičići		Nema; prirodne udubine; 1 Su - Rk, 1 Sek - L	2 Su (1 Su - Rk; 1 Sek - L	2	11,11	2	9,52
		Nema; 1 Sek - L	1 Sek - L	1	5,55	1	4,76
Sveukupno		2Su; Zu; 2Su; Primit. Arh: K; 7Su; Ks/ Zu; 2Su - Rk; 2 Primit. Arh: K - Kp; 3 Sek L	18 Su (2Su; Zu; 7 Su; Ks/ Zu; 2 Su; Primit. Arh: K; 2 Su - Rk; 2 Primit. Arh: K - Kp 3 Sek - L	18	33,96	21	38,18
				53	100	55	100

Slika 84. Tabela podjele grobnih ukopa prema tipovima arhitekture tijekom neolitičkih razdoblja

Legenda: Su = skeletni ukop; Zu = običan zemljani ukop; Ks/ Zu = zemljani ukop u kulturnome sloju; Sek - L = sekundarni ukop odvojenih lubanja; Sek - Č = sekundarni ukop odvojenih čeljusti; Sek - L + prst. = sekundarni ukop lubanje i prstiju; Sek - L < K = sekundarni ukop odvojene lubanje pod kamenom pločom – škriljom; Sek Su - Rk = sekundarni skeletni ukop razbacanih kostiju; Su - Rk = skeletni ukop razbacanih kostiju; Primit. Arh: K = primitivna grobna arhitektonika od kamenja; Primit. Arh: K - Kp = primitivna grobna arhitektonika od kamenja i kamenih ploča; Prim. tip = primarni tip; Sek - L, Č = sekundarni tip ukopa odvojenih lubanja i čeljusti.

Pogrebni običaji

Za registrirane grobne ukope našeg istočnojadranskog područja i njegova zaleđa glavni je karakteristični oblik individualni skeletni ukop ili inhumacija. Ova prevladavajuća forma grobnog ukopa predstavlja statističko-tipološki prvu skupinu A (vidi sl. 87). Kod ove skupine, osim uočena standardnog tipa skeletnoga grobnog ukopavanja, zamjećujemo, uglavnom, manje nepravilnosti i odstupanja, najčešće određene prema položaju ostataka pokojnika i njihovoj orijentaciji. Postoje grobovi s registriranim skeletnim ostacima pokojnika položeni na desni ili lijevi bok u zgrčenome položaju (vidi sl. 77, 84, 85, 86). Uz njih pojavljuju se ukopi umrlih u ispruženom, odnosno horizontalnom položaju s raširenim nogama. U Obrama II u pojedinim grobovima 3, 9 i 10 nad dječjim skeletima nalaze se keramičke posude koje su služile kao pokrov nad pojedinim dječjim skeletnim dijelovima ili su pokrivala poravnane površine (vidi sl. 77). To su skeletni ukopi, no zbog nalaza keramičkih posuda, koje su služile kao pokrov, uvrstio sam ih u istu grupu A (vidi sl. 87).

Drugu skupinu B predstavljaju sekundarni grupni grobni ukopi (vidi sl. 87). Kod njih je zamjetljivo ukopavanje razbacanih kostiju jedne ili više osoba, bez ikakvog položaja ili orijentacije umrlih. Ovoj skupini kao podskupinu I B možemo pridružiti zabilježene pojave kulturnog ukopavanja odvojenih dijelova ljudskih kostiju, npr. lubanja, čeljusti, prstiju itd. (vidi tab. sl. 77, 84, 85, 86).

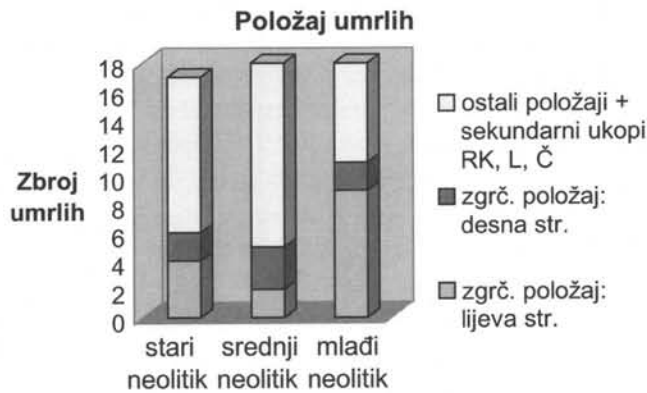
Svi tipovi ukopa registrirani u Dalmaciji i Hercegovini prezentirani su nam pomoću osteoloških nalaza tridesetak skeletnih ostataka individua. U najvećem broju zastupljena su djeca, zatim muške osobe adolescentske dobi te odrasli muškarci (BATOVIĆ 1970: 71; MARIJANOVIĆ 1994: 2, 3). Zanimljivo je značaja pojava ženskoga grobnog ukopa iz Vele špilje (vidi sl. 77, 88) (ČEČUK – RADIĆ 2000–2001: 82, 83, sl.8). Na području dijela središnje Bosne kod Kaknja – Arnautovići i Butmir (neolitička nalazišta Obre I i II) nalazimo 23 ukopane osoba, a u Albaniji na neolitičkim nalazištima locirano je pet primjera ukopavanja. Na svim prehodno navedenim područjima registrirano je oko 55 ukopanih osoba (vidi sl. 77, 84, 88). Analizom podataka ovih skeletnih grobnih ukopa vizualna percepcija u spolnoj i dobnoj strukturi ukopanih bitno ne odstupa od one regis-

Nalazišta.	Položaj tijela umrlih			% umrlih na lijevoj str.	% umrlih na desnoj str.	% ostalih
	Zgrč. položaj: lijeva str.	Zgrč. položaj: desna str.	Ostali položaji + sek. ukopi - Rk, L, Č			
Smilčić	1	1	3	25	50	27,27
Zelen peč	0	0	1	0	0	9,09
Obre I	2	1	5	50	50	45,45
Podgori I	1	0	2	25	0	11,18
Ukupno:	4	2	11	26,66	28,57	35,48
Smilčić	0	2	8	0	66,66	61,53
Danilo	0	1	3	0	33,33	23,07
Obre I	0	0	1	0	0	7,69
Ravlića peč.	0	0	1	0	0	7,69
Cakran I	2	0	0	100	0	0
Ukupno:	2	3	13	13,33	42,85	41,93
Vela špilja	1	1	0	11,11	50	0
Obre II	8	1	2	88,88	50	28,57
Smilčić	0	0	1	0	0	14,28
Grapč. špilja	0	0	1	0	0	14,28
Pokrivenik	0	0	2	0	0	28,57
Lisičići	0	0	1	0	0	14,28
Ukupno:	9	2	7	60	28,57	22,58
Sveukupno:	15	7	31	27,27	12,72	56,36

Slika 85. Tabela podjele grobnih ukopa prema načinu polaganja tijela umrlih tijekom neolitičkih razdoblja

trirane na području Dalmacije. Prema načinu ukopa najveći broj predstavljaju grobni ukopi u zgrčenoj položaju na lijevom boku sa 27,27% a na desnom boku sa 12,72%, ostali su zastupljeni sa 56,36%; najmanje je zastupljen ukop u horizontalnom položaju s raširenim nogama, sa 1,88%, registriran u Obrima (vidi sl. 85, 86).

U većem broju zastupljeni su sekundarni ukopi odvojenih dijelova ljudskih kostiju lubanja i čeljusti u Smilčiću, Danilu i Obrama I, Lisičićima, Pokriveniku i Grapčevoj špilji sa 32,07% od svih ukopa (vidi sl. 77, 84, 85, 86). Postotak sekundarnih skeletnih grobnih ukopa razbacanih ljudskih

Slika 86. Grafikon podjele grobnih ukopa prema načinu polaganja tijela umrlih tijekom neolitičkih razdoblja

Podjela umrlih prema spolu i starosnoj dobi	Broj umrlih	% umrlih
Djeca i adolescenti	31	56,36
Mlađe i odrasle muške individue	20	36,36
Odrasle ženske osobe	1	1,81
Nepoznato:	2	3,63
sveukupno:	55	100

Slika 87. Tabela i grafikon podjele neolitičkih grobova prema grupama po formi ili karakteristikama grobnog ukopavanja

Podjela umrlih prema spolu i starosnoj dobi	Broj umrlih	% umrlih
Djeca i adolescenti	31	56,36
Mlađe i odrasle muške individue	20	36,36
Odrasle ženske osobe	1	1,81
Nepoznato:	2	3,63
sveukupno:	55	100

Slika 88 Tabela i grafikon podjele umrlih prema spolu i starosnoj dobi

koštanih ostataka u Obrama I, Zelenoj pećini, Ravlića pećini, Grapčevoj špilji i Pokrovniku, u odnosu na zbroj svih ukopa, iznosi oko 13,24%, dok su sekundarno-selektivni ukopi odvojenih dijelova ljudskog skeleta zastupljeni sa 30,18% (vidi sl. 77, 84, 85, 86). Orijentacija grobnih ukopa u većini slučajeva prikazana je različitim položajima skeleta i grobova (vidi sl. 77, 84, 85).

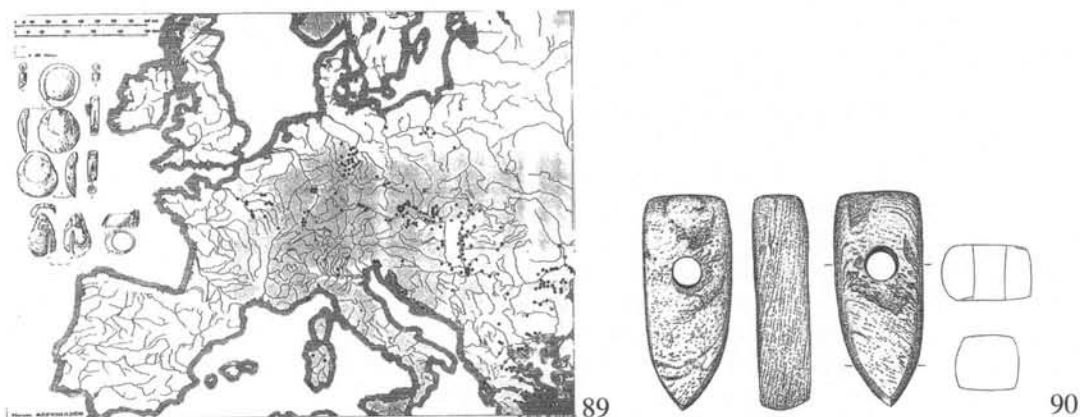
Analiza grobnih nalaza

Do sada je u 53 grobna ukopa (od toga 18 predstavlja sekundarne ukope odvojenih lubanja, čeljusti, prstiju ili razbacanih kostiju više osoba) registrirano približno 55 ukopanih osoba, s pojedinih nađenim grobnim priložima, kao npr. u srednjoneolitičkom Smilčiću i na ranoneolitičkom lokalitetu Obre I (vidi sl. 77, 80, 81). Ovi nalazi grobnih darovanja otkrivenih u Smilčiću u obliku litičkog oruđa i oružja (opsidijanski nož, 2 kremene strelice i narukvica od školjke *spondylus*), vjerojatno su u nekoj vezi sa statusom umrloga, i to kao osobno oruđe, oružje ili upućuju na njegovo zanimanje obrtnika. Većina litičkog oruđa u grobovima vjerojatno je proizvod lokalnog karaktera ili provinijencije, dok nož od opsidijana predstavlja importirani materijal udaljenih regija.

U Obrama I, u grobovima 7 i 8, koji prema Bencu predstavljaju poseban kulturni prostor naselelja, uz položene i razbacane dječje skeletne ostatke, otkrivene su veće količine ulomaka keramike. Uz vertikalno postavljene grobne kamene ploče otkriven je keramički predmet koji predstavlja sunčani disk u blizini kojega je ležala kamena pločica, a vjerojatno predstavlja dvojnika prvog diska. Benac ove nalaze povezuje s kultom sunca čije paralele nalazi u Obrama II i Danilu u Dalmaciji (BENAC 1972–73: 27–34; 1979: 375). Najzanimljiviji grobni darovni materijal pronađen je na prostoru uvjetno nazvanim grob 8, gdje je unutar ovog tumula, na njegovoj sjevernoj strani, osim sekundarno razbacanih kostiju jednog djeteta, otkriveno više arheološkoga pokretnog materijala, i to keramike: fina keramička posuda s ornamentom *impresso*, gruba keramička posuda ukopana u zemlju s barbotinskim ukrašavanjem. Pored ove ukopane posude otkriven je nakit od jantara, dvije kamene sjekire te šiljato koštano oruđe od jelenskih rogova (BENAC 1972–73: 30, 31–33). Uz gomilu registrirane su još dvije strukture okomito postavljenih kamenih ploča koje su sadržavale skeletne ostatke. U prvoj je komorici otkriven nakit od školjke *spondylus*, u drugoj ulomci ukopane neukrašene keramičke posude *in situ* te nalazi 3 sjekira. BENAC smatra da je ovdje prvenstveno riječ o ritualnim obredima žrtvovanja čovjeka – djece i životinja, na što sugeriraju otkrivena već prije navedena kamena oruđa i velike keramičke posude (BENAC 1972–73: 29–34; 1979: 375).

U neolitičkome su naselju Obre II u grobnim ukopima 3, 9 i 10 nad dječjim skeletima nađeni veći dijelovi keramičkih posuda koje su djelomično služile kao pokrov poravnanih površina ili kao pokrov pojedinih dijelova dječjih skeleta, te upućuje na brižljiv odnos prema umrloj djeci. Možemo reći da je tu riječ o kulturnom žrtvenom ukopu. Kod registriranih grobnih priloga noža od opsidijana, nakita od školjke *spondylus* u Smilčiću i Obrama I zamjećujemo postojanje sličnih analogija i u drugim regijama npr. srednje Europe: Aiterhofen – Ödmühle s grobovima 32, 41, 68; Vedrovicama – Moravska, gdje je registrirana bogata produkcija nakita *spondylus* (narukvica i ogrlica) te na području Slovenije: Ajdovska jama (NIESZERY 1995: 175–178, 188, Abb. 97, 98, 100; KOROŠEC 1975: 182, 184). Ti darovani grobni predmeti predstavljali su elemente prestiža i upućuju na distribuciju ili razmjenu pojedinih predmeta na duge razdaljine od mediteranske obale (područje Egejskog i Jadranskog mora) prema europskoj kontinentalnoj unutrašnjosti (vidi sl. 89). Na to, uz školjke, litičko oruđe, osobito upućuju alatke od opsidijana čija su nalazišta poznata na Sardiniji, Palmaroli, Pantelleri i Liparskim otocima (Italija) i na otoku Melosu (Egejsko more – Grčka) dok na primjeru ukrasnih predmeta – nakita od jantara koji su otkriveni u Obrama I, njihovo izvorno podrijetlo moramo potražiti na području južne Skandinavije-Jutland (Danska) u kasnome mezolitičkom i ranome neolitičkom razdoblju (BENAC 1972–73: 29–34; TILLEY 1996: 76, 83, 104–105).

Za oruđa od opsidijana s Melosa možemo reći da je njegova najdalja distribucija registrirana na području južne Italije – Tavoliere u srednjem i kasnoneolitičkom naselju Passo di Corvo, dok za obsidijanske predmete s Liparskog, Sardinijanskog i Palmarolskog otočja najdalju analogiju nalazimo na sjevernome Apeninskom poluotoku na prostorima Ligurije i Veneto – Friuli na nalazištima Arena Candida i Sammardenchia (PERLÈS 1992: 146; WHITTLE 1985: 275, fig. 7.6; Ammerman – Polglase 1997: 573–592; PESSINA 1999: 287–290; BUDJA 1999: 127–128). Za točnu interpretaciju opsidijanskog oruđa iz Smilčića potrebno je izvršiti mikroskopsku analizu.

Slika 89. Karta rasprostranjenosti i distribucije školjaka spondylus u neolitičkom razdoblju Europe (SÉFÉRIADÈS 1993: 252, sl.14)

Slika 90. Podunavski tip sjekire registriran u kasnomezolitichkoj kulturi Ertebølle u naselju Store Amose, zapadni Zealand – Danko (TILLEY 1996: 51, Fig. 1.28)

Ovakva široka distribucija školjki *spondylus* (vidi sl. 89), litičkog materijala te drugih predmeta uočena je i na područjima Italije, Francuske, Grčke i srednje Europe (SÉFÉRIADÈS 1993: 233–237; DEMOULE – PERLÈS 1993: 377–384, 393–396; PERLÈS 1992: 122–155; PERLÈS 2001: 200–226, 227–254). Na području južne Skandinavije u kasnome mezolitičkom razdoblju ovakva je razmjena povezana s pojavom tipova neolitičkih kamenih sjekira podrijetlom iz Podunavlja (vidi sl 90), pojavom tzv. tipa kuće mrtvih. Prema arhitektonskom obliku slični običnim stambenim objektima neolitičkih zajednica u središnjoj Europi (TILLEY 1996: 50, 51, Fig 1.28, 1.30).

Problem distribucije keramike na velike razdaljine u neolitičkome razdoblju Europe bio je različit od regije do regije. U većini primjera neolitička keramika slijedi putove široke razmjene ili trgovine od mediteranske obale (*impresso*, *monokromna*, *impresso cardium* keramika), kontinentalnog zaleđa (*monokromna*, *impresso*, *slikana*, *barbotinska* keramika Starčevo-Körös kulture), Bosne (keramika Starčevo-*impresso* kulture), *kakanjska kultura* (daniloidna keramika), Srednje Europe (LTK keramika), Skandinavije – keramika u mezolitičkom kontekstu (vidi sl. 9) (DIMITRIJEVIĆ 1974: 59–93; BENAC 1966; 1979: 379–383, 387–390, 397–400, 405–412; BATOVIĆ 1969: 8–9; 1973: 71–72; 1979: 486, 517–518, 524, 563–568; MÜLLER 1991: 316–319, 321, Abb. 8, 324–327; 1994: 75–149; PRENDI 1990: 400–425; KORKUTI 1995; BUDJA 2001: 27–42; KALICZ 1993: 92–135; TILLEY 1996: 30, 31, Fig. 1.14).

Na području Grčke u ranoneolitičkome razdoblju, monokromna, protosesklo, prasesklo keramička produkcija predstavljena je lokalnom proizvodnjom mnogobrojnih neolitičkih naselja koja

u usporedbi sa širokom distribucijom litičkog materijala ima minornu ulogu, odnosno lokalni značaj. Uz ovu keramiku lokalnoga karaktera, tijekom ranog neolitika, registrirana je pojava keramike s *impresso* (otiskivanje noktom, prstima, alatima) i *barbotinskim* ukrašavanjem – elementima importa ili kulturnih dodira s drugim područjima na kojim je dominirala *starčevačka kultura* ili *impresso kultura* odnosno njezini supstrati u Makedoniji (Azanbegovo – Vršnik I – Ib, Veluško – Pordinska grupa I) i Albaniji – Devoll *impresso* kultura (gdje se osim *devoll – impresso* ukrašene keramike pojavljuju monokromna keramika, keramičke posude ukrašene jadranskom *impresso* ornamentikom te *impresso*, barbotinska, slikana keramika i žrtvenici *starčevačke kulture*) na nalazištima: Vlushu I, Vasthëmiu I, Podgori I, Chetusu I, Blazu II, Kolshu I. (DEMOULE – PERLÈS 1993: 377–384; SIMOSKA – SANEV 1975: 51, Tab. IV. sl. 1–3, Tab. V. 1–5; KORKUTI 1995: 32, 39–40, Taf. 8. Abb. A, 1–6, 50–52, Taf. 27, Abb. 3, 5, 7, Taf. 26. Abb. 2, Taf. 19. Abb. 2).

Sličnu situaciju u distribuciji tesalske keramike koja je pretežno lokalnoga karaktera, slijedimo i u razdoblju srednjega neolitika – *sesklo kulture*. Ipak, možemo reći da se u ranoneolitičkom razdoblju na području Albanije pored prisutne dominirajuće barbotinske, keramike urezanih motiva, plastičnih aplikacija, keramike *impresso devoll*, *impresso* jadranske i starčevačke grupe, pojavljuju elementi grčke ranoneolitičke keramičke produkcije proto-sesklo slikane keramike, u naseljima Podgori I, Vasthëmi I. U srednjem neolitičkom razdoblju u naseljima Dunavec I/II, Kolsh II i Podgori II registrirani su ulomci keramike koji odgovaraju grčkoj ranoneolitičkoj keramičkoj antropomorfnoj posudi kakva je nađena na području Nea Nikomedije (PERLÈS 2001: 265, 266, Fig. 12.3; KORKUTI 1995: 112, 113, Taf. 41. Abb. 10–12, 160, Taf. 59. Abb. 17–18, 169, Taf. 66. Abb. 14).

Tek u razdoblju kasnoga neolitika Grčke ili Dimini kulture I/II nestali su mnogobrojni do tada postojeći centri lokalne keramičke proizvodnje, a preostali su pripali široj tesalskoj keramičkoj produkciji slikane keramike koja je u većim količinama distribuirana i šireći se i na susjedna albanska područja na prostoru naselja Dunavec I/II, Cakran I (DEMOULE – PERLÈS 1993: 387, 391–396; 1992 133, 134, 137, 138; KORKUTI 1995: 106, 107, Taf. XXXIV, Abb. 1–7, Taf. 32, Abb. 1–3, Taf. 33, Abb. 4, 124, 125, Taf. XLIV, Abb. 14–16, 17–23, 145, Taf. LIX. 1–7).

ZAKLJUČAK

Prema primjerima neolitičkih ukapanja na istočnome jadranskom prostoru i njegovome dubljem zaleđu uočavamo skromnu razinu saznanja o pogrebnim običajima. Načine pokapanja, pogrebne rituale ili običaje te štovanja umrlih danas uglavnom percipiramo pomoću arheoloških grobnih materijalnih ostataka i nalaza koje komparativno, djelomično uspoređujemo na etnografskoj razini s primjerima pogrebnih rituala i običaja današnjih živućih primitivnih zajednica na području Amazonije, Nove Gvineje, Australije i Afrike.

Neolitički su žitelji istočnoga jadranskog prostora i njegova zaleđa imali razrađen duhovni odnos prema umrlima, djelomično sličan drugim europskim područjima. Nisu znali za sistem nekropola niti kremirani način ukopavanja, što ne znači da ga možda ipak nisu poznavali. Glavni tip ukopa predstavljen je primarno-individualnim skeletnim ukopom sa skeletnim ostacima umrloga u zgrčenome položaju na desnom ili lijevom boku, tj. s direktnim polaganjem trupla umrloga u kulturni sloj ili u plitku zemljanu jamu. Zatim slijedi selektivno-sekundarni ili parcijalni ukop s odvojenim dijelovima ljudskih kostiju: lubanje, čeljusti, i sekundarnim ukopima razbacanih ljudskih koštanih ostataka. Ovakva naknadna sekundarna djelovanja na skeletne ostatke uglavnom predstavljaju opčinjenost umrlim i strah ili vjerovanja u škodljivosti umrloga prema njegovim živim srođnicima ili zajednici. Svi gore navedeni oblici grobnog ukopa registrirani su u nešto manjem broju u pećinskim prostorima, a najčešće su vršeni blizu samih naselja, na otvorenom, do 150 m udaljenosti

ili unutar samih prostora naseljavanja, u neposrednoj blizini stambenih objekata-kuća ili u podovima stambenih objekata.

Prema načinu grobnog ukopa, spolu i dobi umrlih te zbog nepostojanja većih nekropola uočavamo da je u većini riječ, vjerojatno radi o kulturnom ili ritualnom ukopavanju. Veći dio registriranih mladih osoba muškoga spola, djece i adolescenata, vjerojatno je bio žrtvovan radi zazivanja dobrih sila te pridobivanja plodnosti zemlje ili blagostanja, zdravlja i kontinuiteta života neolitičke stočarsko-zemljoradničke populacije koja je obitavala u tim pećinama ili naseljima. Žrtvovanja su najčešće izvođena ubijanjem djece te njihovim ukopom na posebno određenim prostorima unutar naselja (bez ikakvog reda) ili u podovima stambenih objekata. Slična ritualna ukapanja uobičajeno, osim na našem prostoru, slijedimo na cijelom Balkanskom poluotoku: Makedoniji, Albaniji i Grčkoj. Prirodno umrle osobe, djeca ili odrasli, vjerojatno su se pokapali oko stambenih objekata ili ispod njih, u neposrednoj blizini naselja a osobe koje su, po ondašnjem vrednovanju, nečasno umrle od različitih bolesti – žene koje su umrle pri porođanju te stranci poslije smrti bile su opasnost za zajednicu pa su zbog toga pokopane izvan naselja. Ovakve analogije najbolje nalazimo u etnografsko – antropološkim primjerima kod suvremenih primitivnih plemena Afrike i Oceanije.

Tipološkom usporedbom primjera grobnog ukopavanja na našem području s prostorima Grčke, južne Skandinavije i Apeninskog poluotoka, te Srbije, uočavamo da je u mezolitičkome razdoblju način grobnog ukopa bio indentičan. Naime, na području južne Švedske i sjeverne Danske riječ je najčešće o površinski velikim nekropolama s registriranim većim brojem ukopanih osoba, pokopanih na više načina pravilnim redosljedom. Najvažniji je ukop individualni skeletni ukop pokojnika u ispruženom te sjedećem položaju, a uz njih prvi se puta pojavljuje kremirani ukop na nekropoli Skateholm. U Grčkoj na području Peloponeza i Tesalije u pećinskim nalazištima Franchthi i Theopetra pojavljuje se individualni skeletni ukop u zgrčenome položaju te, slično kao u južnoj Skandinaviji, prvi put kremiranje. Na području Apeninskoga poluotoka, u pećinskim lokalitetima: Arene Candide, Riparo di Vatte, Grotta di Molara i Grotta di Uzzo, registrirani su skeletni ukopi umrlih u horizontalnom i zgrčenom položaju u grobnj jami ili u kulturnome sloju, kasnije pokrivenom manjom nakupinom kamenja.

U Srbiji, na području kulture Lepenskog vira, nalazimo grobove sa skeletnim ukopom u podovima kuća (poluzemunica ili običnih nadzemnih okruglih ili pravokutnih objekata). Položaj, orijentacija skeletnih ostataka umrlih te tip ukopa, slijedi sličan obrazac kao na području Skandinavije. Naime, ovdje pratimo pojavu ukopa skeleta u zgrčenom, sjedećem položaju, sekundarnog ukopa odvojenih dijelova skeleta (lubanje, čeljusti), a koji opet mogu biti primarnoga, sekundarnoga načina ukopavanja ili kremiranja.

Na lokacijama u Oporovini (?), Dančevoj pećini (?) te Veloj špilji registrirani su ukopi skeletnih ostataka uglavnom u horizontalnom i zgrčenome položaju. Iznimka je nalaz lubanje iz Dančeve pećine. Vela špilja jedini je, za sada, sigurno kronološki datiran predneolitički lokalitet. Primjer lubanje iz Dančeve pećine kronološki i lokacijski nije pouzdan, kao ni primjer grobnog skeletnog ukopa iz Oporovine. U Oporovini imamo, prema pojedinim autorima, konfuzno kronološko datiranje, a ni opis skeletnih ostataka umrloga nije siguran. Najbolju analogiju interpretacije mezolitičkoga grobnog ukopavanja, premda ne i cjelovitu, susrećemo na području Apeninskoga poluotoka. Djelomičnu sličnost s našim prostorom uočavamo kod mezolitičkih kultura na području Grčke. Razliku s Grčkom možemo objasniti pojavom kremacije, nepoznatom na našem prostoru. To također možemo reći za evidentne razlike u načinu i vrstama grobnog ukopa koje su bogate i uočene u sjevernome području Balkana – Lepenskog vira i južne Skandinavije (*kultura Ertebølle*). Djelomična sličnost našeg područja s kulturama Lepenskog Vira i južne Skandinavije postoji u odnosu prema životinjama i njihovom pokapanju. Ovdje moramo biti oprezni jer je u primjeru iz Vele špilje riječ o ukopu ulovljene ptice dok su na nalazištima Vlasac i Lepenski Vir (*kultura Lepenskog vira*), i

južne Skandinavije (Skateholm II) posrijedi samostalni ukopi dekapiranih domaćih pasa ili njihovim selektivni skeletni ostaci čeljusti te ostaci lubanja ili zubi goveda. U Oporovini od grobnih priloga zabilježeni su nalazi pločica – ukrasni nakit izrađen od jelenskih rogova koji su prema karakteristikama samo djelomično slični grobnim priložima u mezolitičkim grobovima na skandinavskim nekropolama i u grčkim pećinskim lokalitetima na kojima su registrirane veće količine litičkog, koštanog oruđa, različitog nakita od životinjskih zubi, školjaka te položenih jelenskih rogova. Uočljiva je razlika u upotrebi crvenog okera u skandinavskim i apeninskim mezolitičkim grobnim ukopima te na području nekropola *kulture Lepenskog vira*. Naš prostor za sada ne poznaje ovakvo kultno ili ritualno ukrašavanje unutrašnjosti groba i skeletnih ostataka.

Dosadašnjim arheološkim iskopavanjima neolitičkih grobnih ukopa na području istočne Jadranske obale te njezina dubljeg zaleđa, kojem pripadaju prostori Dalmacije, Hercegovine, centralne Bosne i Albanije, registrirana su 53 ukopa s utvrđenim ukopanim skeletnim ostacima 54 ili 55 pojedinaca. Među njima najviše je djece do sedam godina i mlađih muških osoba adoloscenske dobi dok su odrasle osobe uglavnom zastupljene muškim spolom. Najslabije su zastupljeni skeletni ostaci odraslih osoba ženskog spola. Na određenom broju skeletnih ostataka, zbog većih oštećenja, nije utvrđen spol umrlih osoba.

Prema načinu grobnog ukopa u razdoblju od ranog do kraja kasnog neolitika zamjećujemo sličnost i razlike našeg područja s prostorom jugoistočnog Balkana i Apeninskog poluotoka. Najveću razliku u analogijama uočavamo na području južne Skandinavije, gdje postoji više tipova ili oblika ukopavanja, od kojih su našim oblicima slični samo obični zemljani grobni ukopi (obični zemljani ukop te ukop s primitivnom arhitektonikom). U ostalim primjerima ranoneolitičkih zemljanih ukopa, grobnih humaka s drvenom grobnom komorom – kućama smrti, srednjoneolitičkih i kasno-neolitičkih tipova megalitskih grobnica, zamjećujemo potpuno nepostojanje bilo kakve analogije s našim područjem.

Većina neolitičkih grobnih ukopa našega područja obuhvaća plitke zemljane ukope ili polaganje mrtvih direktno u kulturni sloj bez grobne jame i arhitekture (Smilčić, Obre I, Podgori I, Danilo, Cakran I i Obre II). Manji dio grobova ima primitivnu arhitekturu, a među njima ističe se grob u obliku tumulusa u Obrama I. Najveći broj umrlih individualno je ukopan u zgrčenom-fetalnom položaju na desnom ili – najzastupljenijem – lijevom boku u Smilčiću, Obrama I, Podgori I, Danilu, Cakranu I, Obrama II dok u Zelenoj pećini položaj djeteta nije utvrđen. Uz ove ukope slijede sekundarni zemljani ukopi s razbacanim ljudskim skeletnim ostacima jedne ili više osoba (Ravličeva pećina, Grapčeva špilja, Pokrivenik), zatim sekundarni selektivni ukopi odvojenih skeletnih dijelova lubanje (Smilčić, Danilo, Obre I, Pokrivenik) i čeljusti (Lisičići). Većina ovih grobnih ukopa izvedena je unutar samih mjesta naseljavanja u pećinama ili u središnjim dijelovima naselja oko stambenih objekata te manjim dijelom u neposrednoj blizini naselja u otpadnim jamama ili rovovima. Kod većine grobova nisu utvrđeni grobni prilozci, osim kod manjeg broja grobova s pronađenim grobnim priložima: litičko oruđe i oružje: strelice, sjekire i opsidijanski nož, keramičke posude s *impresso* te *barbotinskim* ukrašavanjem, neukrašene grube posude, kameni i keramički diskovi, nakit od školjke *spondylus* (Smilčić i Obre I / II).

Veoma je važno napomenuti problematiku kronološke datacije lokaliteta Zelene pećine koja je prema različitim autorima datirana u različita razdoblja; od ranog, srednjeg do kasnog neolitika. Prema mome mišljenju, ovaj lokalitet treba uvrstiti u rani neolitik, iako je najlogičnije Benčevo datiranje toga lokaliteta u razdoblje početka srednjeg neolitika. Sličan primjer je i za tzv. ranoneolitički grobni lokalitet Borik – Medulin, koji prema otkrivenome kremenom materijalu te načinu ukopa ne pripada razdoblju ranog neolitika već recentnim novovjekovnim razdobljima od 15. do 17. stoljeća.

Kod tipoloških analiza i analogija našega područja sa susjednim regionalnim područjima, uočavamo sličnosti i manje razlike u samome načinu neolitičkoga grobnog ukapanja. Najvažniji je način ili oblik neolitičkoga grobnog ukopa skeletni individualni ukop u zgrčenome položaju na desnom ili lijevom boku. Ovakav tip ukopa slijedimo na cijelom balkanskom području, od istočne Hrvatske, Vojvodine, Srbije (*Starčevačka kultura*), Makedonije (Azanbegovo-Vršnik), do Grčke i južne Italije (Sicilije i Apulije). Veliku sličnost u ranome neolitičkom razdoblju s centralnim Balkanom i *starčevačkom kulturom* uočavamo na području središnje Bosne na nalazištu Obre I. Ovu sličnost povezujemo s tradicijama neolitičkog stanovništva iz Obre I koje pripadaju starčevačkom kulturnom kompleksu, iako u II. fazi počinje miješanje s elementima ranoneolitske *impresso* jadranske kulture.

Sličnosti i veće razlike uočavamo na području Grčke, prvenstveno u načinu pokopa, gdje se, osim skeletnog ukopa u zgrčenome položaju (Agios Petros, Prodromos, Kephalovryso, Argissa, Sesklo, Soufli Magoula i Nea Nikomedija) koji je značajan kroz cijelo neolitičko razdoblje, pojavljuju ranoneolitički ukopi s kremacijom u Soufli Magouli a slijedimo ih kroz srednje neolitičko razdoblje na području Peloponeza u Prosymni i u kasnome neolitičkom razdoblju u Agia Soufliju i Plateia Magoula Zorkou. U grčkim neolitičkim grobovima često su otkriveni grobni darovi u obliku litičkog oruđa, a u grobovima s kremacijom monohromna keramika (rani neolitik) i slikana keramika s mat smeđim motivom na smeđoj podlozi (kasni neolitik). Sekundarni način ukopa razbacanih kostiju jedne osobe (Franchthi) ili odvojenih dijelova skeleta lubanje i čeljusti u podovima kuća (Prodromos, Agios Petros) sličan je našim oblicima. U ovom primjeru sekundarnog parcijalnog ukopavanja uočavamo razlike u odnosu na Grčku, i to da su kod nas parcijalno odijeljeni ljudski osteološki nalazi registrirani u pećinama (Lisičići, Grapčeva špilja, Pokrivenik) te na otvorenom unutar naselja, no nikako u podovima stambenih objekata (Smilčić, Danilo, Obre I).

I na području Apeninskog poluotoka, tijekom neolitičkog razdoblja, slijedimo sličnosti i veće razlike. Tako u južnoj Italiji, konkretnije na Siciliji (Stentinello, Matrensi, Megara i Streto) registrirani su primarni individualni skeletni ukopi sa sekundarnim djelovanjem na samu grobnu okolicu. U ovim najstarijim grobovima nisu uočeni grobni darovi. Na ostalom području Italije od ranog razdoblja srednjeg neolitika u funkciji su plitki skeletni zemljani ukopi bez arhitekture, plitki zemljani ukopi oko kojih je složeno kamenje srednje veličine – primitivna arhitektonika. Prvi put pojavljuju se primjeri tzv. grobova-cista koji sadrže vertikalno postavljene kamene ploče te horizontalni kameni pokrov. Ovakav način ukopa na Apeninskome poluotoku potrajao je i u kasnoj fazi neolitika. Poznata su dva načina pokopavanja: skeletno ukapanje u zgrčenome položaju s izravnim polaganjem umrloga u kulturni sloj ili već prije rečeni tip tzv. groba-ciste. Najslabije su zastupljeni ukopi s kremacijom, a to se također može reći i za sekundarno-selektivne ukope lubanja i razbacanih kostiju te za grupne ukope. U većem broju grobova registrirani su grobni prilozci u obliku keramike, litičkog oruđa. Veoma je važno napomenuti da arhitektura grobova-cista, u obličju vertikalno položenih kamenih ploča-škrilja, na području Dalmacije, Hercegovine i Albanije nije uočena. Tu nalazimo samo neke grobne primjere primitivne arhitekture, glede oblaganja groba kamenjem, koji sliče neolitičkim primjerima iz Italije. Na području centralne Bosne u Obrama I susrećemo primjere grobne arhitekture koja se sastoji od horizontalno postavljenih kamenih ploča možda škrilja ili primjer groba 7 u kojem su oko skeletnog ostatka umrloga postavljene vertikalne kamene ploče koje mogu samo djelomično sličiti tzv. grobu-cisti na Apeninskom poluotoku. Sličnost našem grobnom ukopu i ukopu Italije i Grčke uočavamo na području na kojem se ukop izvodio u pećinama uz naselja ili u samim naseljima. Jednako tako, kroz cijelo neolitičko razdoblje na našem području uočena je nepromijenjena tradicija kulturnog ili ritualnog ukapanja s nepostojanjem grobnih nekropola, dok se na području Italije očituje pojava groblja ili nekropola u Ripoliju, Pulo di Molfeti, Soli del Tonno, Masseria Bellavisti, Serra d'Altu, Chiozzi, Scandianu, La vela di Trentu i Quinzanu.

Gledajući omjer skeletnog fundusa pokopanih, najvećem broju pripadaju skeletni ostaci djece, mlađih adolescenata. U nešto manjem broju pojavljuju se ostaci odraslih muških osoba dok posljednje mjesto pripada odraslim ženama. Daljnjom usporedbom sa sjevernim i južnim balkanskim područjem uočavamo nešto različitiije naglašene oblike ukapanja prema spolu i starosnoj dobi. Na balkanskome porostoru uočen je velik broj skeletnih ukopa koji pripadaju djeci i ženskim osobama, dok se u manjem broju pojavljuju muške osobe. U nešto većem broju uočeno je grupno ukopavanje žene i djece. Naše područje zastupano je sa dva takva tipa ukopa (Vela špilja i, možda, Pokrivenik).

Sumirajući podatke kroz materijalne ostatke pogrebnih rituala našega prostora i usporedbom s ostalim regijama Europe i Bliskog Istoka uočavamo određene sličnosti i razlike u razumijevanju duhovnoga života neolitičkih zajednica. Ovakve specifičnosti upućuju na to da se sustav percipiranja naših neolitičkih zajednica razlikuje od onih iz drugih dijelova Europe (srednja Europa i južna Skandinavija) i Bliskog istoka (Anatolija), a prvenstveno se iskazuje vjerovanjima u duhovni zagrobni svijet koji predodređuje postupke ili aktivnosti prema umrlim. Velike sličnosti, a manje razlike kod grobnog ukopa u ranom, srednjem i kasnom neolitiku uočavaju se s područjima Slovenije, Hrvatske, Srbije, Vojvodine, Grčke i Italije. No nalazi kulturnih posuda: ritona, stiliziranih zvonastih antropomorfnih figurina (falusa) na cijelom području od Tršćanskog krasa, Istre, Dalmacije, centralne Bosne, Crne Gore, Albanije i Grčke te dijelom registrirane antropomorfne figurine u Grčkoj, Albaniji, i manjim dijelom u Dalmaciji upućuju na moguće povezivanje zajedničkog ili sličnog duhovnoga i religijskoga života na tim prostorima, a očituje se jednim dijelom i kroz grobne rituse i ukope.

ZAHVALA

Zahvaljujem na pomoći, savjetima u korekciji teksta mentoru stručnog rada, ravnatelju Arheološkog muzeja Zagreb, prof. Anti Rendiću-Miočeviću; mentoru poslijediplomskog studija na Odsjeku za arheologiju Sveučilišta u Ljubljani, izv. prof. dr. sc. Mihaelu Budji; predavaču na Odsjeku za arheologiju Sveučilišta u Ljubljani, dr. sc. Simoni Petru; ravnateljici Arheološkog muzeja Istre Pula, dr. sc. Kristini Mihovilić i prijatelju na Fakultetu ekonomije i turizma »Dr. Mijo Mirković« – Pula, dr. sc. Alenu Bellulu.

BIBLIOGRAFIJA

- AMMERMAN, A. – C. POLGLASE 1997. Analyses and descriptions of the obsidian collections from Arene Candide. Arene Candide: a functional and environmental assessment of the holocene sequence (excavations Bernabó Brea – Cardini 1940–50). Istituto di Paleontologia Umana. Ed. R. MAGGI. Roma, 1997: 573–593.
- BAGOLINI, B. 1986. Neolitico. *Il Quadro Culturale. Il Veneto nell'antichità, preistoria e protostoria quadro Culturale*. Verona, 1986: 323–443.
- BROGLIO, A. 1986. Il Mesolitico, Paleolitico e Mesolitico. *Il Quadro Culturale. Il Veneto nell'antichità, preistoria e protostoria quadro Culturale*. Verona, 1986: 281–311.
- BATTAGLIA, R. 1958–59. Preistoria del Veneto e della Venezia Giulia. *Bullettino di Paleontologia Italiana, Museo Preistorico Etnografico »L. Pigorini«* Vol. 67–68, Roma.
- BATOVIĆ, Š.
 – 1967– Pokapanje pokojnika u Smilčiću i kult mrtvih u neolitu Dalmacije. *AradRaspr*: 263–299.
 – 1969 – Odnosi Grčke i Dalmacije u neolitu. *RadFilZad*, 1964–1965): 5–36.

- 1973 – Odnos Jadranskog primorja prema području jugoistočnih Alpa. *AVes*, 24/1973: 62–128.
- 1979 – Jadranska zona. *PJZ*, II. Sarajevo, 1979: 473–635.

BENAC, A.

- 1957 – Zelena pećina – L'Abri Vert. *GZM*, N.S., 12/1956: 61–92.
- 1962 – Tragovi kulturnog sahranjivanja u neolitu Jadranske oblasti. *Diadora*, 2/1962, 2: 5–11.
- 1966 – Širenje neolitskih kultura dolinom Neretve. *VAHD*, 68/1966: 34–44.
- 1971 – Obre II. Neolitsko naselje Butmirske grupe na Gornjem polju. *GZM*, N.S., 26/1971: 5–300.
- 1972 – 73 – Obre I – Neolitsko naselje starčevačko – impresso i kakanjske kult – ure na Raskršću. *GZM*, N.S., 27–28/1972–73: 5–171.
- 1979 – Prelazna zona. *PJZ*, II. Sarajevo, 1979: 363–473.

BENNIKE, P. – R. EBBESEN – B. JØRGENSEN 1996. Early Neolithic Skeletons from Bolkide Bog, Denmark. *Antiquity*, 60/1996: 199–209.

BÖKÖNYI, S. 1969. Kičmenjaci (prethodni izvještaj). *Lepenski Vir: Nova praistorijska kultura u Podunavlju*. Beograd, 1969: 224–228.

BORGOGNINI, S. T. – A. CANICI – M. PIPERNO – E. REPETTO 1993. Dati archeologici e antropologici sulle sepolture mesolitiche della Grotta dell'Uzzo (Trapani). *Bullettino di Paleontologia Italiana*, Museo Nazionale Preistorico Etnografico »L. Pigorini« Vol. 84, Nuova serie II: 85–181.

BORIĆ, D. 1996. Social Dimensions of Mortuary Practices in the Neolithic: A Case Study, *Starinar*, 47/1996: 67–83.

BORIĆ, D. 1999. Places that Created Time in the Danube Georges and Beyond, c. 9000–5500 BC. *Documents Poročilo*, 26/1999: 41–70.

BRINCH PETERSEN, E. 1988. Ein mesolithisches Grab mit acht Personen von Strøby Egde Seeland. *ArchKorr*, 18/1988: 121–125.

BRODAR, S. 1953. Ajdovska jama. *Razprave*, 3/1953: 7–45.

BUDJA, M.

- 1993 – Neolitizacija Evrope. Slovenska perspektiva. *Poročilo*, 21/1993: 163–193.
- 1999 – The transition to farming in Mediterranean Europe – An Indigenous Rensponse. *Documents Poročilo*, 27/1999: 119–141.
- 2001 – The transition to farming in Southeast Europe: perspectives from pottery. *Documents Poročilo*, 28/2001 (*8th Neolithic Studies*): 27–49.

CANICI A. 1998. Lesioni del cranio in resti scheletrici umani di epoca neolitica rinvenuti presso l'Arma dell'Aquila (Finale Ligure, Savona). *Bullettino di Paleontologia Italiana*, Museo Nazionale Preistorico Etnografico »L. Pigorini« Vol. 89, Nuova serie VII, Roma: 85–92.

CANICI, A. – S. MINOZZI – S.M. BORGOGNINI–TARLI 1999. Resti scheletrici umani, Il Neolitico nella Caverna delle Arene Candide (scavi 1972–1977) a cura di Santo Tiné, Istituto Internazionale Studi Liguri – Bordighera, Collezione di Monografie Preistoriche ed Archeologiche- X, Bordighera: 304–313.

CLEMENTS, C. 2001. Franchthi Cave, web education: http://emuseum.mnsu.edu/archaeology/sites/europe/franchthi_cave. Html, page 1–3.

CORRAIN, C. – M. CAPITANIO 1991. La necropoli di Ajdovska jama (Slovenia). *Poročilo*, 19/1991: 207–247.

- CREMONESI, G. R. – A.M. RADMILLI 2000–2001. La grotta Patrizi al Sasso di Furbara (Cerveteri, Roma). *Bullettino di Paleontologia Italiana*, Museo Nazionale Preistorico Etnografico »L. Pigorini« Vol. 91–92, Nuova serie IX–X, Roma, : 63–111.
- ČEČUK, B. – D. RADIĆ 2001. Vela špilja – preliminarni rezultati dosadašnjih istraživanja. Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova (znanstveni skup Vela Luka i Korčula, travanj 1991). *IzdHAD*, 20, 2001: 75–119.
- DEMOULE, J. P. – C. PERLÈS 1993. The Greek Neolithic: A New Review. *JWP*, 7/1993, 4: 115–164.
- DEVLAB. DARTMOUTH. EDU. 2001. The sequence at Franchthi, Lesson 1: The Southern Greek Palaeolithic, Mesolithic, and Neolithic Sequence at Franchthi, [http:// devlab.adrtmouth.Edu/ history/bronze_age/lessons/1.html](http://devlab.adrtmouth.Edu/history/bronze_age/lessons/1.html), 1–7.
- DEVLAB. DARTMOUTH. EDU. 2001a. The Neolithic Cultures of Thessaly, Crete, and Cyclades, Lesson 2: The Neolithic Cultures of Thessaly, Crete, and Cyclades, [http:// devlab.adrtmouth.Edu/ history/bronze_age/lessons/1.html](http://devlab.adrtmouth.Edu/history/bronze_age/lessons/1.html), 1–9.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1974. Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rešavanju ovih problema. *Materijali SADJ*, 10, 1972: 59–93.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979. Sjeverna zona. *PJZ*, II. Sarajevo, 1979: 229–363.
- DURKHEIM, E. 1982. *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd, 1982.
- FACCHINI, F. 1996. *Stazama evolucije čovječanstva*. Zagreb, 1996.
- FASANI, L. 1964. Le tombe a cista di M. Loffa e le attuali conoscenze sulle sepolture neolitiche a cista del territorio collinare e montano del Veronese (31, maggio 1965), *Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona*, Museo Civico di Storia Naturale di Verona, Vol. XII, Verona, : 309–323.
- FORMICOLA, V. 1997. The Neolithic transition in Western Liguria: the current status of the anthropological research, Arene Candide: a functional and environmental assessment of the holocene sequence (excavations Bernabò Brea–Cardini 1940–50). Istituto di Paleontologia Umana, Edited by Roberto Maggi, Roma, : 599–605.
- FORMICOLA, V. 1999. Una sepoltura infantile del Neolitico Medio. Il Neolitico nella Caverna delle Arene Candide (scavi 1972–1977) a cura di Santo Tiné. Istituto Internazionale Studi Liguri – Bordighera, Collezione di Monografie Preistoriche ed Archeologiche- X, Bordighera, : 313–318.
- GARAŠANIN, M. 1979. Centralnobalkanska zona. *PJZ*, II. Sarajevo, 1979: 363–473.
- GUERRESCHI, A. – P. LEONARDI 1986. La fine del Paleolitico superiore (Epigravettiano Finale), Paleolitico e Mesolitico. Il Quadro Culturale. *Il Veneto nell' antichità, preistoria e protostoria quadro Culturale*. Verona, 243–281.
- HORVAT, M. 1986. Ajdovska jama pri Nemški vasi – desni hodnik, *Poročilo*, 14/1986: 77–88.
- INDIANA EDU. 2001. The Neolithic Cultures of Thessaly, Crete, and the Cyclades, , 1–9.
- JACOBSEN, T.W – T. CULLEN 1981. A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: burials from Franchthi Cave. Mortality and Imortality the anthropology and archaeology of death. *Proceedings of a meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subject held at the Institute of Archaeology, London, University in June 1980, Department of Anthropology and History, University College London*. Ed. S.C. Humphreys – H. King. London, 1981: 79–103.

- JAMNIK, P. 1993. Kamenodobno orodje ali novodobni kresilnici z gorenjskih njiv. *Poročilo*, 21/1993: 25–44.
- JANIČIJEVIĆ, J. 1986. *U znaku Moloha, antropološki ogled o žrtvovanju, Vajat*. Beograd, 1986.
- KALICZ, N. 1993. The Early Phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubija). Zgodnje neolitske faze v Zahodni Madžarski (Transdanubiji). *Poročilo*, 21/1993: 85–137.
- KORKUTI, M. 1995. Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien. *Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, Monographien Bd. IV*. Mainz 1995.
- KOROŠEC, J.
– 1953 – Kulturne ostaline v Ajdovski jami pri Nemški vasi. *Razprave*, 3/1952: 45–83.
– 1958 – Neolitska naseobina u Danilu Bitnju, Rezultati istraživanja u 1953. godini. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Odjel za Filozofiju i društvene nauke, Zagreb, Vol. 1–2.
– 1964 – Danilo in Danilska kultura. Univerza v Ljubljani, Arheološki Oddelek Filozofske fakultete. Ljubljana.
- KOROŠEC, P. 1975. Poročilo o raziskovanju v Ajdovski jami 1967. leta. *Poročilo*, 4/1975: 170–208.
- KOROŠEC, P. 1981–82. Kut mrtvih v luči najnovjših raziskav v Ajdovski jami pri Nemški vasi. *Poročilo*, 9–10/1981–82: 15–21.
- KYPARISSI–APOSTOLIKA, N. 2000. The Mesolithic/Neolithic Transition in Greece as Evidenced by the Data at Theopetra Cave in Thessaly. *Documents Poročilo*, 27/2000: 133–141.
- KYPARISSI–APOSTOLIKA, N. – E. STRAVOPODI – S. MANOLIS 1999. Palaeoanthropological findings from Theopetra cave in Thessaly: a preliminary report, The Palaeolithic archaeology of Greece and adjacent areas. Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September, 1994. *British School at Athens Studies* 3, London, Nottingham: 271–281.
- LARSSON, L.
– 1984 – The Skateholm project. A late Mesolithic settlement and cemetery complex at a southern Swedish bay. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*, N.S., 5/1984: 5–38.
– 1989 – Big dog and poor man. Mortuary practices in Mesolithic societies in Southern Sweden in: LARSSON – H. LUNDMARK (eds). *Approaches to Swedish Prehistory. BAR, International Series*, 500, 1989.
– 1990 – Dogs in Fraction, Symbols in Action. Vermeersch. in P. van PEER. *Contributions to the Mesolithic in Europe*. Leuven, 1990: 153–160.
- LEIGHTON, R. 1999. Sicily before History. *An Archaeological Survey from the Paleolithic to the Iron Age*. London, 1999.
- LEKOVIĆ, V. 1985. The Starčevo mortuary practices. New perspectives. Način sahranjivanja u starčevačkoj kulturi. *GCBi*, 13/1985: 157–173.
- LETICA, Z. 1974. Sahranjivanje i pogrebni rituali u kulturi Lepenskog Vira. *Materijali*, 10/1974: 51–54.
- LUCCHESI, A. 1997. The neolithic burials from Aree Candide: the Bernabo Brea – Cardini excavation, Aree Candide: a functional and environmental assessment of the holocene sequence (excavations Bernabó Brea – Cardini 1940–50), Istituto di Paleontologia Umana, Edited by Roberto Maggi, Roma, : 605–611.

- MAGGI, R. 1997. The excavation by Luigi Bernabó Brea and Luigi Cardini of the cave of Arene Candide within the historical context of the study of Prehistory in Italy. Arene Candide: a functional and environmental assessment of the holocene sequence (excavations Bernabó Brea – Cardini 1940–50). Istituto di Paleontologia Umana, Edited by Roberto Maggi, Roma, : 11–31.
- MALEZ, M. 1974. Istraživanja paleolitika i mezolitika na području Liburnije. *Liburnijske teme*, 1. Opatija, 1974: 19–48.
- MALEZ, M. 1987. Pregled paleolitičkih i mezolitičkih kultura na području Istre. Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju. *IzdHAD*, 11,1, 1987: 3–39.
- MANDIĆ, O. 1956. *Od kulta lubanje do kršćanstva*. Zagreb, 1956.
- MARIJANOVIĆ, B. 1981. Ravlića pećina (Peć Mlini). *GZM*, N.S., 35–36/1981: 1–97.
- MARIJANOVIĆ, B. 1994. Neki aspekti pokapanja u neolitiku Dalmacije. *RadFilZad*, 20/1994: 1–13.
- MELLAART, J. 1975. *Neolithic of Near East*. London, 1975.
- MIKIĆ, Ž. 1981. Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji. Praistorijski periodi. *PoslzdCBI*, 53,9, 1981.
- MINICHREITER, K. 2002. Ukopi stanovnika u naseljima Starčevačke kulture u Hrvatskoj. *HistAnt*, 8/2002: 63–73.
- MORIN E. 1981. *Čovjek i smrt*. Beograd, 1981.
- MÜLLER, J. 1991. Die ostadriatische Impresso- Kultur: Zeitliche Gliederung und kulturelle Einbindung. *Germania*, 69/1991, 2: 311–357.
- MÜLLER, J. 1994. Das ostadriatische Frühneolithikum. Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adriaumes. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 9. Berlin, 1994.
- NOVAK, G. et alii. 1955. *Prehistorijski Hvar – Grapčeva špilja*. Zagreb, 1955.
- NIESZERY, N. 1995. Linearbandkeramische Gräberfelder in Bayern. *Internationale Archäologie* 16. Espelkamp.
- ÖZDOĞAN, M. 1995. Neolithization of Europe: A View from Anatolia. *Poročilo*, 22/1995: 25–61.
- PERLÈS, C. 1992. Systems of Exchange and Organization of Production in Neolithic Greece, *Journal of Mediterranean Archaeology* 5/ 2, : 115–164.
- PERLÈS, C. 2001. *The Early Neolithic of Greece: the first farming communities in Europe*. Cambridge World Archaeology. Cambridge, 2001.
- PESSINA, A. 1999. Manufatti in ossidiana dal sito neolitico di Sammardenchia – Cûeis, Sammardenchia – Cûeis. Contributi per la conoscenza di una comunità del primo Neolitico, Museo Friulano di Storia Naturale, Udine, n. 41, : 287–290.
- PETRIĆ, N. 1976–77. Ljudski ostaci iz neolita u pećinama istočnog Jadrana. *Speleolog* (Zagreb), 1976–77: 15–17.
- PRENDI, F. 1991. Le Néolithique ancien en Albanie, *Germania*. Anzinger der Römisch – Germanischen kommission des Deutschen archäologischen Instituts, Jahrgang 68, Halbband 2, Frankfurt a. M., Mainz am Rhein, : 399–426.
- RADOVANOVIĆ, I.
– 1994 – A Review of Formal Disposal Areas in the Mesolithic of Europe. *Starinar*, 43–44/1992–93 (1994): 93–102.

- 1996 – Mesolithic/ Neolithic Contacts: A Case of the Iron Gates Region. *Poročilo*, 23, 1996: 39–48.
- 1996a – The Iron Gates Mesolithic. *International Monographs in Prehistory. Archaeological Series* (Michigan, USA), 11, 1996.
- 1999 – Neither Person nor Beast – Dogs in the Burial Practice of the Iron Gates Mesolithic. Documents *Poročilo*, 26/1999: 71–87.

- SÉFÉRIDÈS, M. L. 1995. *Spondylus gaederopus*: Najzgodnejši sistem menjave na dolge razdalje v Evropi. *Poročilo*, 22/1995: 233–256.
- SIMOSKA, D. – SANEV, V., 1975. Neolitska naselba Veluška tumba kaj Bitola. Izvještaj od zaštitnute iskopavanja vo 1971–1972 god. *MAA*, 1/1975: 25–39.
- SREJOVIĆ, D. 1969. *Lepenski Vir: Nova praistorijska kultura u Podunavlju*. Beograd, 1969.
- SREJOVIĆ, D. 1979. Protoneolit – kultura Lepenskog vira. *PJZ*, II. Sarajevo, 1979: 33–79.
- SREJOVIĆ, D. – Z. LETICA 1974. Epipaleolitska naselja na Vlascu. *Starinar*, 22/1974: 23–35.
- STARAC, R. 1990–91. Arheološka Terra Incognita. *Jurina i Franina* (Pula), 42, 1990–91.
- THOMAS, L. V. 1980. *Antropologija smrti*, I–II. Beograd, 1980.
- TILLEY, C. 1996. *An Ethnography of the Neolithic. Early Prehistoric Societies in Southern Scandinavia*. Cambridge University Press, 1996.
- TELBAN, B. 2001. *Andaypa. Eseji o smrti v novogvinejski skupnosti*. Maribor, 2001.
- WITHLLE, A. 1985. *Neolithic Europe a Survey. Cambridge World Archaeology*. London, 1985.
- WITHLLE A. 1996. *Europe in the Neolithic. The Creation of New Worlds. Cambridge World Archaeology*. London, 1996.
- YAKAR, J. 1994. Prehistoric Anatolia. The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period. *Monograph Series* (Tel Aviv), 9/ 9a.
- YAKAR, J. 1998. The Socio – economic structure of Prehistoric Communities in the Southern Levant, ca. 13000–8000 BP. *Poročilo* 25/1998: 53–64.

SUMMARY

NEOLITHIC INHUMATION IN THE EAST ADRIATIC REGION AND ITS HINTERLAND (TRANSITIONAL ZONE) TYPOLOGIC-STATISTIC ANALYSIS

Examples of neolithic inhumation in the east-Adriatic region and deeper in its hinterland, show scarce data of funeral rites. Today, the ways of inhumation, funeral rites and high respect for the dead are generally perceived according to the grave remains and finds, which, at the ethnographic level, may be partially compared with the examples of funeral rites of still living primitive communities located in Amazon, New Guinea, Australia and Africa.

The neolithic inhabitants of the east-Adriatic region and its hinterland had established their spiritual relation towards the dead, somehow similar to the other European regions. They did not know anything about necropolises or cremations, although it does not necessarily mean that these were quite unfamiliar to them. The main type of buryal refers to the primary-and-individual burials

with the skeleton remains flexed either on the right or left hip, i.e. the corpse was directly laid down on a cultural layer or into a shallow pit. There is also the selective-and-secondary or partial burial with the separated human bones: skulls and jaw-bones on one side and the secondary burials of the scattered bones on the other side. These later secondary impacts on the skeleton remains generally refer to the worship of the dead and fear or some belief in their harmfulness in the lives of their own relatives or communities. All the forms of burial mentioned above have not been found in a considerable number of caves, although it should be pointed out that they were frequently found either at 150-meter distance from the settlements in the open air or within their own localities, close to the housing facilities or below their floors.

Taking into consideration the way of burying, the sex of a dead person and his/her age, and the fact that bigger necropolises did not exist, we can see that, in most cases, it refers to the cult or ritual burying. A considerable number of the registered young males, children and adolescents was probably sacrificed for the invocation of good powers and fertile soil or for the achievement of well-being, good health and continuity of life among the neolithic herdsmen and land-tillers who used to live in the caves or settlements. These immolations were mostly performed by killing children and burying them in some specially designated places within their settlements (without any order) or below the floors of their housing facilities. Similar ritual burials can also be found throughout the Balkan Peninsula including Macedonia, Albania and Greece. Those who died of natural causes, either children or adults, were probably buried around or below the housing facilities in close vicinity to the settlements. Those who died disgracefully because their deaths were caused by various diseases (a common belief at that time), women who died in childbirth and foreigners who were considered a threat to their communities; they all were buried outside the settlements. Today, these analogies are best followed in the ethnographic-and-anthropological examples among the primitive tribes in Africa and Oceania.

The typological comparison between the burials found in our territory and those discovered in Greece, southern Scandinavia, the Italian Peninsula and Serbia supports the conclusion that the way of burying was identical in the Mesolithic period. Namely, in the south of Sweden and the north of Denmark, it is generally possible to identify big necropolises (in terms of the areas they cover) with a larger number of the dead registered in them, who were buried in several different ways and in regular order. The most significant burials refer to individual skeletons in a stretched out or in a sitting position. For the first time, these were followed by cremations in the Skateholm necropolis. Individual skeletons in a flexed position were found in the Franchthi and Theopetra caves in the Greek regions of Peloponesus and Thessaly as well as the first examples of cremation similar to those in the south of Scandinavia. As for the Italian Peninsula, namely in the caves of Arena Candida, Riparo di Vatte, Grotta di Molara and Grotta di Uzzo, archeologists identified skeletons in a horizontal and flexed position either in a pit or in a cultural layer, later covered with rocks.

Within the culture of Lepenski vir in Serbia, there are skeletons buried below the floors of houses (semi-sod houses or common above-ground circular or rectangular facilities). As for the position of skeleton remains, their orientation and the ways of burying, a pattern similar to the Scandinavian one is to be found here. It actually includes flexed and seated skeletons, the secondary burial of separated parts of skeletons (skulls, jaw-bones), which may also belong to the primary and secondary burials or cremations.

The skeleton remains mostly in a horizontal and flexed position were registered in the localities of Oporovina, the Dančeva pećina (?) and the Vela špilja- Kocula. The finding of a skull from the Dančeva pećina (cave of Dančevo) is the only exception here. Undoubtedly, the Vela špilja – Koričula is the only locality dating from the preneolithic period. There are still some doubts referring to the chronology and the location of the Dančeva pećina, which can also be said about the skeleton

buried in Oporovina. According to certain authors, the latter example reveals some unreliable chronological dating and the description of the remains is not quite certain either.

The best analogy of the interpretation referring to the Mesolithic burials, although not coherent, is to be found in the Italian Peninsula. Certain similarities with our territory are obvious in the Mesolithic cultures in Greece. However, one of the differences lies in cremation, unknown in our territory. Differences in the burial ways and types, so abundantly noticed in the north of the Balkan Peninsula – Lepenski vir and the south of Scandinavia (Ertebølle culture), are evident. Certain similarity between our territory and the two previously mentioned ones also includes the way in which they used to bury their animals. We must be very cautious in making our comparison here because the example taken from the cave called Vela špilja includes the burying of a hunted bird, whereas the finds in the localities of Vlasac and Lepenski Vir, the culture of Lepenski Vir, and the south of Scandinavia (Skateholm II) include the independent burying of decapitated domestic dogs or the selective remains of their jaw-bones or the remains of skulls and teeth of bovines. As for burial presents, Oporovina also includes the findings of plateles – ornaments made of antlers, somehow similar to the items found in the Mesolithic Scandinavian necropolises and the Greek caves, where a larger quantity of lithic, bone-tools, ornaments made of animals' teeth, shells and laid antlers were registered. The difference in the use of ochreous red between the Scandinavian and Apennine sepultures dated from the Mesolithic period and the one used in the necropolises belonging to the culture of Lepenski vir is obvious. There have been no findings of such cult or ritual ornaments within graves or on the skeleton remains in our territory.

The archeological excavations of the Neolithic burials in the east of the Adriatic coast as well as its deeper hinterland with Dalmatia, Herzegovina, central Bosnia and Albania have enabled the registration of 53 of them with the remains of 54 or 55 individuals buried there. The majority of them include children, not older than seven, and younger male adolescents, whereas adults are mainly represented by males. The remains of female adults are the least registered. However, it was not possible to determine the sex of the dead because of some more serious damages on a certain number of the skeleton remains.

According to the way of burying from the early to the late Neolithic period, it is possible to notice the similarities and the differences between our territory and the south-east of the Balkan Peninsula and the Italian Peninsula. The biggest difference in analogies is to be found in the south of Scandinavia where there are more types or forms of burying. Only the common burials (burying in the ground and burial with its primitive architecture) are similar to the ones noticed in our territory. However, it is impossible to observe any analogy between our examples and those early Neolithic burials, grave-mounds with a wooden chamber – houses of death, the middle-neolithic and the late-neolithic types of megalithic tombs.

The majority of the Neolithic burials in our territory include the shallow pit burials or the direct placing of the dead into the cultural layer without any pit or architecture (Smilčić, Obre I, Podgori I, Danilo, Cakran I and Obre II). A smaller number of graves is characterised by their primitive architecture and the one in the form of tumulus (Obre I) is outstanding. The largest number of the dead was individually buried in a fixed-foetal position, laid on the right but mostly on the left hip in Smilčić, Obre I, Podgori I, Danilo, Cakran I, Obre II. The position of the child in the Zelena pećina-Herzegovina has not been identified. Apart from these sepultures, there are also secondary burials into the ground with the scattered remains belonging to one or more persons (the caves of Ravlića, Grabčeva, Pokrivenik), then the secondary selective burials of the separated remains of skull (Smilčić, Danilo, Obre I, Pokrivenik), and finally those of jaw-bones (Lisičići). These burials were mostly identified within settlements, in their caves or central parts and around housing facilities, but a smaller number of them was registered in close vicinity to the settlements, in waste pits or ditches.

In the majority of graves, no additional items were found except for some of them with the findings of lithic tools and weapons such as little arrows, axes and an obsidian knife, pottery with impresso and barbotian ornaments, rough pots with no ornaments, stone and ceramic discs, ornaments made of *Spondylus* shell (Smilčić and Obre I / II).

It is very important to mention the issue of chronological dating of the locality called the Zelena pećina-Herzegovina, which has been dated by different authors – from the early and middle Neolithic period to the late one. In my opinion, this locality should be included in the early Neolithic although the dating proposed by Benac (the beginning of the middle-neolithic period) seems the most logical. A similar example can be found in case of the so-called early-neolithic grave locality of Borik-Medulin. According to the quartz material discovered and the way of burying, it does not belong to the early Neolithic period but the more recent period covering 15th to 17th century.

The typological analyses and analogies between our territory and the neighbouring regions indicate the similarities and slight differences in the way of burying in the Neolithic. Its most important way or form refers to the individual burial of skeleton remains in a fixed position either on the right or left hip. Such a type can be followed throughout the entire Balkan Peninsula from the east of Croatia, Voivodina, Serbia (the culture of Starčevo), Macedonia (Azanbegovo – Vršnik) to Greece and the south of Italy (Sicily and Apulia). It is possible to notice a great similarity between the central Balkan Peninsula and the culture of Starčevo in the early Neolithic period in Obre I, central Bosnia. Such a similarity is to be referred to the traditions of the Neolithic inhabitants of Obre I, which belong to the Starčevo cultural complex, although they started to interweave with the elements of the early-neolithic impresso Adriatic culture during the second stage.

Similarities and bigger differences are to be observed in Greece; these primarily refer to the ways of burying. Apart from the skeleton remains buried in their fixed positions (Agios Petros, Prodromos, Kephalyvryso, Argissa, Sesklo, Soufli Magoula and Nea Nikomedeia), which was very important during the whole Neolithic period, there are also the early-neolithic cremations in Soufli Magoula, then the middle-neolithic examples in Peloponesus and Prosymni, and the late-neolithic ones in Agia Soufli and Plateia Magoula Zorkou. It was quite common to find presents such as lithic tools in the Greek neolithic graves, whereas the graves with the cremated skeletons inside were decorated with monochrome ceramics (early Neolithic) and ceramics painted in opaque brown shades on a brown background (late Neolithic). The secondary burial with the scattered bones of one person (Franchthi) or the separated parts of skull-bones or jaw-bones below the floors of houses (Prodromos, Agios Petros) resemble our forms. This example of the secondary partial burial indicates the differences between this region and Greece – no human osteological remains, partially separated, were found below the floors of housing facilities in this region (Smilčić, Danilo, Obre I) but they were registered in caves such as Lisičići, Grapčeva špilja, Pokrivenik and in the open air in the settlements.

During the Neolithic period, some similarities and bigger differences are to be observed in the Italian Peninsula. In the south of Italy, namely in Sicily (Stentinello, Matrensi, Megara, Stretto), archeologists found the primitive burials of individual skeletons with their secondary impacts on the environment where a particular grave was situated. They did not find any presents in these graves, which were the oldest ones. Since the early period of the middle Neolithic, the rest of Italy was known for the shallow pit burials with no architecture but the medium-sized rocks laid around – primitive architecture. For the first time, they used the so-called graves-cysts with vertical stone plates and horizontal stone coverings. Such a burial in the Italian Peninsula was also known in the late Neolithic. There are two known ways of inhumation: the one with skeleton remains in their fixed positions, directly laid on the cultural layer, or the already mentioned type of the so-called grave-cyst. The least frequent burials included cremations and the secondary-and-selective burials of

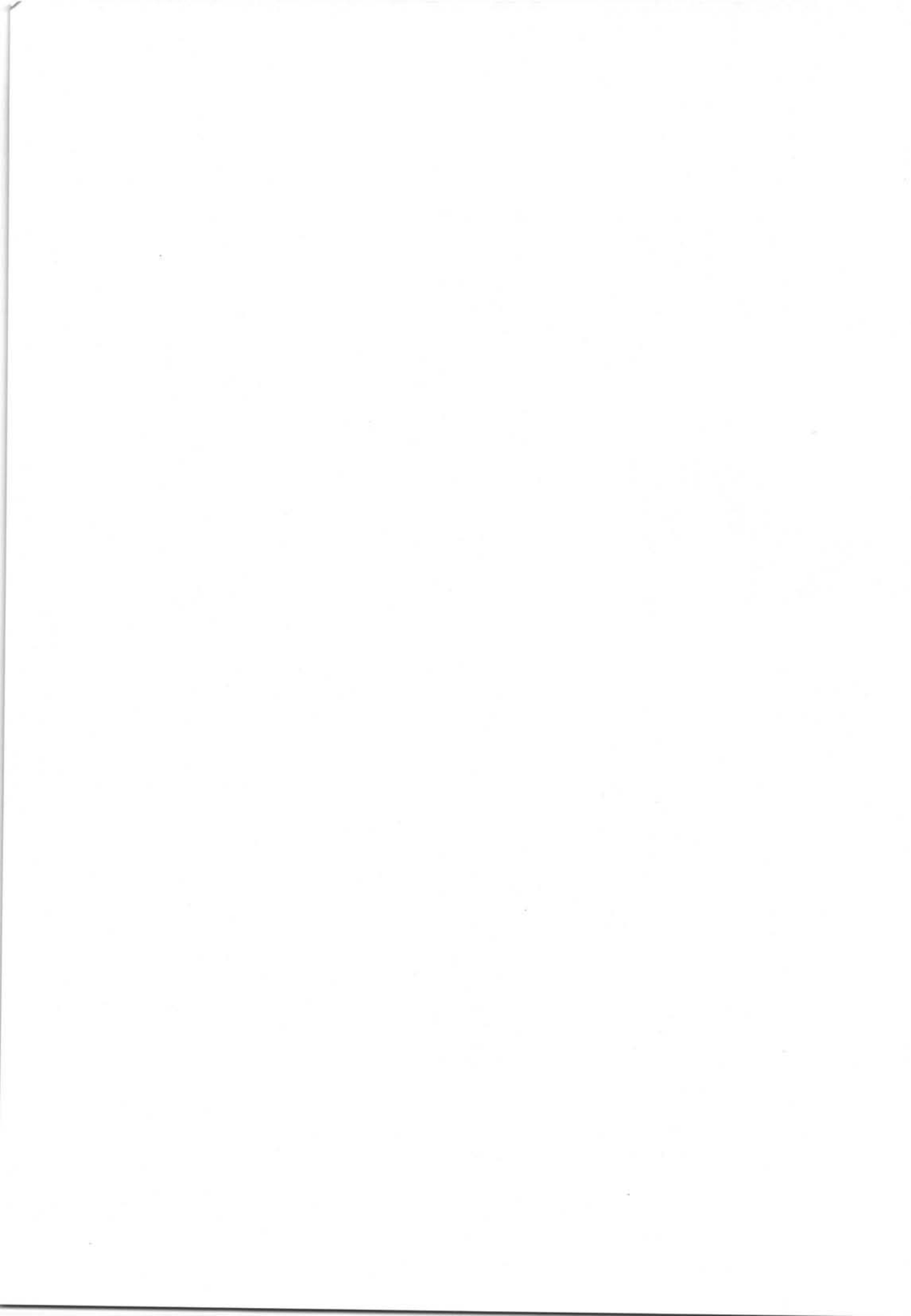
skulls and scattered bones as well as group ones. In a larger number of the graves, additional items such as pottery and lithic tools were found.

It is very important to point out that the architecture of graves-cysts in the form of vertical stone plates was not found in Dalmatia, Herzegovina and Albania, where there are just a few of the primitive architectural forms considering the graves lined with rocks, which is similar to the Neolithic examples from Italy. In Obre I in central Bosnia, it is possible to find some examples of burial architecture which comprise horizontally laid plates made of stone or lime perhaps or the example of grave 7 where the skeleton remains were surrounded by vertical stone plates that might resemble the so-called grave-cysts in the Italian Peninsula but only to a certain degree. The similarity between our burials and the Italian and Greek ones is obvious in the localities where burying was performed in the caves close to settlements or inside settlements. The unchanged tradition of cult or ritual burial, without any necropolises, was noticed in our territory during the entire Neolithic period, whereas in Italy graves or necropolises were found in Ripoli, Pulo di Molfeta, Soli del Tonno, Masseria Bellavista, Serra d'Alto, Chiozzia, Scandiano, La vela di Trento and Quinzano.

Taking the skeleton holdings into account, the majority of them belong to children, younger adolescents. These are followed by the remains of male adults and then by adult women. A further comparison between the northern and the southern parts of the Balkan Peninsula shows some more obviously different forms of burial, according to both sex and age. As for the Balkan Peninsula, a large number of burials of children and females has been registered, whereas the number of males is consequently smaller. Besides, the examples of group burials (women and children) are slightly more numerous. The two types of these burials have been identified in our territory (Vela špilja and Pokrovnik, perhaps).

According to the comparison based on the available data of burial rites in our region and the regions of Europe and the Near East, it is possible to notice certain similarities as well as differences in the understanding of spiritual life of the communities during the Neolithic. These specific features reveal that our Neolithic communities have been perceived somehow differently if compared to those in other parts of Europe (middle Europe and southern Scandinavia) and in the Near East (Anatolia). It primarily refers to the belief in the spiritual world beyond, which determines the actions or approaches towards the dead. Quite observable similarities but slight differences in burials during the early, middle and late Neolithic are to be found in Slovenia, Croatia, Serbia, Voivodina, Greece and Italy. However, the findings of cult-pots called *rhytons*, bell-shaped anthropomorphous figurines (phalus), in the entire territory from the Trieste Karst, Istria, Dalmatia, central Bosnia, Montenegro, Albania to Greece and the findings of anthropomorphous figurines partially registered in Greece, Albania and even less in Dalmatia have indicated a possible connection between the common or similar spiritual and religious life in these regions, which is somehow obvious in burial rites and inhumations, as well.

Rukopis primljen 27.III.2003.
Rukopis prihvaćen 15.IV.2003.

LJUBICA PERINIĆ MURATOVIĆ

*Odsjek za arheologiju
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Ante Kovačića 5, Zagreb
lperinic@hazu.hr*

VOJNIČKI KULTOVI U MURSI

UDK 904 : 726.12.6/.7 (36 : 497.5)
Izvorni znanstveni rad

U ovom radu obrađeni su vojnički zavjetni natpisi iz Osijeka - oni natpisi koji su sigurno vojnički zavjetni natpisi te natpisi koji su oštećeni tako da nije moguće sa sigurnošću ustvrditi da su to zavjetni natpisi. Pronađeno je 13 vojničkih zavjetnih natpisa prema kojima se može pretpostaviti postojanje vojnog logora u Osijeku.

VOJNI LOGOR U MURSI

Na području Osijeka (*Mursa*) utvrđenje kontinuitet naseljavanja od prapovijesti do danas. Zemljopisni položaj pokraj plovne Drave i nadomak prijelaza preko rijeke bio je odličan. Takav je položaj prepoznat i u vojno-strateškom pogledu. Vrlo je vjerojatno da su ga Rimljani zauzeli još prije panonsko-dalmatinskog ustanka, te da su prijelaz bili bar privremeno osigurali logorom sa zemljanim nasipima. Prometnu važnost lokalitet je zadobio izgradnjom novih i popravkom starih putova (PINTEROVIĆ 1956: 88). Na tom je mjestu izgrađen zidani logor, iz kojeg se kasnije razvila *Colonia Aelia Mursa*, koja je ležala na prostoru Donjega grada. Logor je vjerojatno bio pravokutnog oblika (PINTEROVIĆ 1956: 73). Matija Petar Katančić ubicirao je logor nasuprot gradu, s onu stranu Drave. Problematika vojnog logora u Mursi još nije riješena. Ipak, valja imati u vidu da na području Osijeka još nije provedeno sustavno istraživanje lokaliteta na kojem je bila utvrda ili se pak pretpostavlja da se tu nalazila utvrda. Legijski će logor u Osijeku najvjerojatnije ostati zauvijek neistražen, jer je na antičkom gradu izrastao suvremeni grad. Kroz Mursu su prolazila tri cestovna pravca prema jugoistoku do Sirmija. Prva je cesta od Akvinkuma išla uz limes na Dunavu, a zatim je, odvojkom u pravcu jugozapada i mostom preko Drave, dopirala do Murse. Most na Dravi čuvao je rimski logor u Mursi. Cesta uz limes nastavljala je prema Teutoburgiju i dalje uz Dunav. Druga cesta je iz središta grada vodila do Mursele, a ona se spajala sa cestom koja je uz Dravu išla prema Ptuj (PINTEROVIĆ 1956: 60). Treća je cesta, također iz grada, vodila prema Savariji (KLEMENC 1961: 18). Prema Z. Visvju, panonski limes je većim dijelom izgrađen za vrijeme Flavijeva i za Trajanova vladanja, a jedan manji dio izgrađen je još za vrijeme Klaudija. Posljednje utvrde izgrađene su potkraj Hadrijanove vladavine. Od tada pa do kraja 3. st. nije se bitno mijenjao broj i karakter jedinica, niti broj logora i utvrda. U Panoniji Superior i Inferior duž limesa, uglavnom na

desnoj obali Dunava, na potezu od Klosterneuburga do Novih Banovaca bile su smještene četiri legije, oko 10 ala i 20 kohorti (VISY 1994: 86).'

Na dijelu limesa koji je prolazio kroz Hrvatsku treba uzeti u obzir određeni stupanj razorenosti rimskih vojnih objekata, osobito u pogledu utvrde u Dalju, jer se na lokaciji za koju se pretpostavlja daje tu bila rimska vojna utvrda nalazi ciglana. Desetljećima se za potrebe ciglane vadila zemlja sa spomenutog lokaliteta, a bez sustavnog arheološkog istraživanja. K tome treba imati u vidu i snagu Dunava koji je rušio obale ili je tijekom stoljeća donekle promijenio i smjer toka. To opiraju Zmajevac koji se danas nalazi oko 4 km zračne linije od same obale. Dio limesa koji se proteže istočnom Slavonijom i Baranjom na tri mjesta odstupa od crte toka Dunava. Ta mjesta su sjeverno od Baranjske planine, južno od nje i na koljenu kod Erduta. Takvo odstupanje prouzročili su geomorfologija terena i meandriranje Dunava. Baranjska planina prostire se od jugozapada prema sjeveroistoku, a sjeverni su obronci strmiji nego oni južni. I sjeverno i južno prostiru se lesne terase koje se sjedinjuju kod Belog Manastira, a Dunav ih presijeca kod Batine (PINTEROVIĆ 1968: 55). Dunav od Vukovara do Iloka teče uz obronke Fruške gore i tu se limes i pripadajuća mu utvrđenja drže crte njegova toka. Prema trenutačnom stanju arheoloških istraživanja na rubu baranjske lesne terase, od Batine prema Kopačevu, nazire se pravilan lanac utvrda u razmacima od 4 do 6 km zračne linije. Tu bi osim Batine i Zmajevca još mogli ući i lokaliteti koji su nešto dalje od Dunava, a to su Dragojlov brijeg, Grabovac, Lug, Vardarac i Kopačevo. Na potezu uz Dunav do Iloka jednako se tako nižu lokaliteti koji su moguće bili vojne utvrde, a to su Aljmaš, Erdut, Dalj, Sotin i Ilok. Njihovaje međusobna udaljenost 10 km zračne linije (PINTEROVIĆ 1968: 63). Prema Danici Pinterović, na potezu od Aljmaša do Iloka jedino je *Teutoburgium* bio zasigurno rimska vojna utvrda, a vjerojatno i *Cornacum*, dok je u Aljmašu moguće bila beneficijarska postaja. Na ostalim su položajima bile vjerojatno signalne postaje ili promatračnice (PINTEROVIĆ 1968: 63-64).

Treba znati daje izgradnja na limesu imala i nekoliko faza. Prva faza pada u Domicijanovo doba, kada su građeni objekti od propadajućeg materijala, tj. drva, a drugaje faza Hadrijanovo vrijeme, kad se gradilo uglavnom opekam. U Severovo su vrijeme utvrde na limesu obnavljane, a ceste popravljane. Četvrta faza uslijedila je nakon Dioklecijanovih reformi, u vrijeme Konstantina, kadje na limesu podizan lanac burgova u kojima su graničari (*milites limitanei*) branili granicu i za nju se vezali nasljednom vojnom službom (PINTEROVIĆ 1968: 64).

Kada i koje su sve jedinice boravile u logoru u Mursi - teško je utvrditi. U Osijeku je nađen jedan nadgrobni spomenik konjanika Velagena kohorte *II Alpinorum*, a ta se kohorta spominje u Iiriku 60. godine poslije Kr., a zatim još 84. i 102. godine u Panoniji. Međutim, u Gornjoj Panoniji spominje se i kasnije: 133., 148., 149. i 154. godine. Velagenov bi se nadgrobni spomenik prema obliku, ornamentu i jezično-stilskim osobinama mogao datirati u 1. st. (HOFFILLER 1912: 2; KLEMENC 1961: 18). Najstariji natpis ove kohorte je onaj iz Čerevića u kojem se spominje delmatski vojnik (*CIL III 3261*). Ova je jedinica u Mursu došla vjerojatno za vrijeme Domicijanova dačkog i svebsko-sarmatskog rata, čije je poprište bilo upravo u blizini mjesta gdje se Drava ulijeva u Dunav, a tu su i Sarmati prodrli u rimsko područje (KLEMENC 1961: 18). *Ala II Hispanorum Aravacorum* se u Mursi nalazila vjerojatno i prije Klaudijeva vremena. Kasnije je premještena u *Teutoburgium* (Dalj) na Dunavu, gdje se spominje na dva nadgrobna spomenika. Ovu jedinicu spominju i diplome iz 80., 84. i 85. godine. Sudjelovala je u Domicijanovim ratovima protiv Dačana. Godine 99. spominje se u diplomi iz Donje Mezije. Osim nadgrobni spomenika pomoćnih jedinica u Mursi se nalazi i nekoliko spomenika vojnika legije *X Gemina* (npr. KLEMENC 1928: 271).

1 Međutim, više je utvrda (njih oko 43) nego što je izgleda bilo pomoćnih jedinica. Prema tome Visy smatra da ili ne

znamo za sve jedinice koje su boravile na limesu, ili su u nekim utverdama boravile veksilacije legija.

Nadgrobní spomenik Gaja Julija Verekunda nađen je u Donjem gradu i stilski bi se mogao datirati na kraj 1. st. ili na početak 2. st. *Legio X Gemina* boravila je u Panoniji za vrijeme carevanja Galbe, a u Karnuntumu je ostala vrlo kratko (od 63. do 68. godine, kad ju je Galba poslao natrag u Španjolsku). Na Donjoj Rajni nalazila se 101. i 102. godine. Ponovno je u Panoniju došla po završetku prvog Trajanova rata s Dačanima i ostala kratko u Akvinkumu, gdje je nađeno dosta opeka s njenim žigom. U Mursi je *legio X Gemina* boravila vjerojatno u vrijeme prije nego stoje Trajan osvojio Dakiju (KLEMENC 1961: 19). Tu je vjerojatno bila i *legio I Adiutrix*, koja se morala već oko 92. godine nalaziti u Panoniji. Ako je *legio I Adiutrix* otišla iz Mainza 85/86. godine, vjerojatno je već tada otišla u Sirmij, gdje je nalazimo i kasnije. Ova je legija bila u Panoniji i u vrijeme cara Nerve (RE XII 1925: 1389, 1682-1683). Kad je Trajan pokorenu Dakiju organizirao u rimsku provinciju i kad su se granice pomakle prema istoku, više nije bilo potrebe za većom vojnom posadom koja bi bila smještena u Mursi. Kada je iz Murse otišla glavnina vojne posade, Hadrijan ju je podigao na rang kolonije, *Colonia Aelia Mursa*, iz tribusa *Sergia*. Veći broj vojnika u Mursu će doći tek za Dioklecijanovih reformi.

VOJNIČKIKULTOVI

Prema Y. Le Bohecu, Rimljani su sebe smatrali najbogatijim narodom na svijetu, a upravo im je pobožnost i pomogla da su s lakoćom mogli osvojiti svijet. Religija je bila sastavni dio vojničkog života (LE BOHEC 1994: 236). Budući daje rimska vojska predstavljala rimski narod u ratu, legije su morale sobom prenositi i sve ono što im je bilo potrebno za štovanje kulta. Trebalo je dakle obožavati »pokretne« bogove, što bi opet bilo u suprotnosti sa samom biti rimske religije prema kojoj se kipovi bogova nisu smjeli ni podizati, a kamoli prenositi, bez minucioznih ceremonija. Stoga je legionarski kult ograničen na mali broj božanstava čiji su se kipovi mogli lako prenositi (Dictionnaire 1904: 1065). Može se reći daje religija u rimskoj vojsci zbroj mnogih utjecaja - političkih, socijalnih, psiholoških, estetskih, vjerskih i, dakako, vojnih. Sukladno tome, neki se oblici vojnog života mogu protumačiti na više načina. Budući da su se ratničke lekcije prenosile u priručnike vojne teorije, te tako postajale vojna znanost, na jednak su način evoluirale u rituale koji su zatim ulazili u složenu strukturu religije. Tome su bila pridodana i iskustva iz privatnog i javnog života ranog Rima i njegove okoline (HELGELAND 1978: 1472-1473).

Pronalazak vojnog religijskog kalendara (*Feriale*) augzilizame kohorte *XX Palmyrenorum* iz Dure Europos na Eufratu povlači pitanje je li vojni religijski kalendar, zapravo, bio pokušaj romanizacije vojske, jer sigurno je daje u vojsci postojao veliki broj barbara koji su dobivali i činove, tj. napredovali u vojnom pogledu. Pronađeni kalendar datira se u vrijeme Aleksandra Severa. Iznenađuje nepostojanje svetkovina u čast Kibebe, Izide i drugih božanstava, a osobito Apolona, Augusta-patrona (FINK - HOEY - SNYDER 1940: 32).² U njemu zabilježene svetkovine sežu do u doba kad vojska još nije bila profesionalna, tj. u doba Republike (FINK - HOEY - SNYDER 1940: 92; HELGELAND 1978: 1488). *Feriale* također sadrži i staroitalske ratarske svetkovine, iako im vojnici, vjerojatno, više nisu znali ni značenje. On je stalno podsjećao vojnike na odgovornost koju imaju prema Rimu, prošlosti, bogovima, te stalnom sjećanju na ljude, kao stoje to bio Germanik, Tiberijev nećak (HELGELAND 1978: 1489). Danas nema sumnje da kohorta *XX Palmyrenorum* u tom pogledu nije bila jedinstvena u rimskoj vojsci. Sličan je kalendar morala imati svaka jedinica rimske vojske. Službena rimska vojna religija je, u svjetlu pronalaska vojnog kalendara iz Dure Europos,

2 Npr. Izida je ušla u *fasti publici* još za vrijeme Kaligule, a vjerojatno su i još neki strani kultovi prihvaćeni nakon *Constitutio Antoniniana*. Ali, moguće je daje u kalendaru bila zapisana svetkovina posvećenja Apolonova hrama

na Palatinu 9. listopada; međutim, taj dio nije ostao sačuvan. Tako je svakako začuđujuće da svoju svetkovinu u službenom kalendaru nemaju ni Mitra ni Jupiter Dolihen, čiji su kultovi bio široko rasprostranjeni među vojnicima.

po svojoj biti identična državnoj religiji. Opće je prihvaćeno mišljenje daje August potaknuo stvaranje kalendara (HELGELAND 1978: 1487). U cjelini, kalendar odražava brigu Augusta za očuvanje religije i pobožnosti kroz cijelo carstvo. Tako se August, vjerojatno, pobrinuo kako bi se *mores Romani* proširili i na legije (GILLIAM 1956: 195).³ Njegov pokušaj i težnja za očuvanjem, ožvljavanjem, te proširivanjem rimske tradicije kroz cijelo Rimsko carstvo svakako je jedan od njegovih najvećih postignuća. Spomenuti kalendar rekonstruirali su Hoey, Fink i Snyder (1940).

Kad su pokoreni narodi prihvatili rimske načine i običaje, unovačeni mladići, vojnici, postajali su širitelji romanizacije. Ako su legionarima mogli postati jedino rimski građani, jasno je da su njihovi kultovi i popratni rituali vezani uz njih izražavali i očitovali ne samo rimske načine već i rimski svjetonazor i vjerovanja. Prema Richmondu (1962: 196), na taj su način legionari iskazivali svoju važnost i pokazivali značaj provincijalnim novacima. Rimskaje religija svakako morala biti znakom ponosa legionara, bez obzira na način kojim su se rimska vjerovanja usađivala u osvojenim krajevima (mirnim putem ili ratom). Ipak, više nego što je to bio znak ponosa legionara, to je bila carska politika, tj. usađivanje rimskog načina i vjerovanja, ukratko, tradicija rimskog svijeta, augzilijarnim odredima npr. Gala, Hispanaca, Dačana itd. Naime, ti su vojnici, nakon časnog otpusta (*honestia missio*) postajali rimskim građanima i tako stjecali status koji nisu mogli zaraditi ni na koji drugi način. Vojni vjerski kalendar je tako ne samo prave rimske građane već i one potencijalne učio odanosti rimskoj državi. Ako je funkcija vojnog kalendara tako bila i zamišljena, onda kalendar postaje mnogo širi i smjeliji instrument carske politike nego što se to u početku može činiti (RICHMOND 1962: 197). Drukčije od Richmonda razmišljaju Beard, North i Priče. Prema njima, rimska država nije imala namjeru izbrisati domorodačku vjersku tradiciju niti sustavno nametati svoju tradiciju na osvojenim područjima. K tome, javljale su se i posudbe ili razmjene na različitim razinama između rimskih kultova i religija u cijelom Carstvu. Rimski bogovi ili bar bogovi s rimskim imenima (uglavnom oni koji su ulazili u neslužbeni kult rimske vojske) široko su bili rasprostranjeni na carskom području. Međutim, takvo posuđivanje nije uvijek imalo jednaku ulogu. Na to su utjecala politička prava i privilegije, pa je tako religija zajednice s rimskim građanima izvan Rima bila mnogo bliže rimskoj religiji nego one zajednice u kojima nije bilo rimskih građana. Jednako tako bili su važni bogatstvo i položaj, jer je domorodačka elita pokazivala mnogo veći interes za rimska božanstva nego njihovi siromašniji sunarodnjaci. Prihvaćanje i prilagođavanje rimskih vjerskih običaja u domorodačkoj zajednici ovisilo je o mnogo više faktora, a ne samo o pravnom položaju: tu su još osobni interesi unutar same provincije, poimanje kulturnog i vjerskog identiteta, a i korist koja je proistjecala iz tog prihvaćanja. Ipak, vjerovanje pojedinca moglo je uvijek biti, kao uostalom i u samom Rimu, suprotno pravilima određenim za cijelu zajednicu (BEARD - NORTH - PRIČE 2000: 314-339).

Rimski vojnički kultovi, kao stoje već rečeno, dijele se na službene i neslužbene, a sama je religija u vojsci imala višestruku ulogu. Prvo, trebala je identificirati život svakog pojedinog vojnika sa sudbinom samoga Rima; drugo, kroz nju samu trebalo je održati »duh zajedništva« na visokoj razini; i treće, ona je stvarala društvenu strukturu života vojnika i osiguravala stegu, odanost, nagrade za određene zasluge ili kazne, te objašnjenja tradicije. Službena vojna religija može se opisati kao sustav koji je bio obvezan svakoj vojnoj jedinici, gdje god ona bila smještena, a razlikovala se od onoga koji su sami vojnici donijeli i njegovali u vojsci, a takav je sustav bio neslužbeni (HELGELAND 1978: 1473).

U službeni kult, osim carskog kulta i 5 velikih božanstava, tzv. *dei militares* ili *bellorum dei* (Jupiter, Junona i Minerva, bilo sami ili udruženi, te Viktorija i Mars) ulaze još i vojnička *signa*. U Mursi je pronađeno 6 vojničkih zavjetnih natpisa posvećenih Jupiteru (br. 1 - br. 6). Od šest natpisa,

3 Čini se nevjerovatnim da su se *feriae publicae* službeno propisivale i augzilijama, pod Augustom. Augzilija-

ri su dobivali građansko pravo i *conubium*, nakon otpusta, tek od vremena Klaudija.

pet su postavili visoki časnici, u ovom slučaju konzularni beneficijari, te jedan *cornicularius procuratoris Augusti*, a samo jedan natpis postavio je vojnik, u ovom slučaju *immunis*, vojnik izuzet od određenih dužnosti. I konzularni beneficijar i kornikular su vojnici izuzeti od redovnih dnevnih dužnosti u legiji, te kao takvi stavljeni na raspolaganje provincijskom namjesniku koji ih je onda zapošljavao tamo gdje je smatrao da su potrebni. Kako je ovdje riječ o Mursi, vrlo je vjerojatno da su bili zaposleni na prijelazu preko Drave, gdje su kontrolirali promet robā. Dva konzularna beneficijara (br. 2 i 6) u Osijek su stigla iz IV. legije (*Flavia Felix*). Tu je legiju stvorio Vespazijan od bivše legije *IVMacedonica* 70. godine. Oko 86-101/102. godine legija je bila smještena u Gornjoj Meziji u Singidunumu, a nakon invazije na Daciju premještena je na neko vrijeme u Sarmizegethusu (*Colonia Ulpia Traiana*). Od vremena Hadrijana stalno je bila smještena u Singidunumu u Meziji. Konzularni beneficijar *Censorinius Maximus* koji se spominje na natpisu br. 4 posvetio je spomenik Jupiteru u času kad je očito napuštao dužnost konzularnog beneficijara u Mursi.⁴ Poznato je daje podizanje žrtvenika posvećenih Geniju i velikim bogovima širokog kruga zaštitnog djelovanja, kao što su *dii militares*, često pri promaknuću u viši čin (SPEIDEL - DIMITROVA-MILČEVA 1978: 1553) ili opet, pri istupanju iz službe (DOMASZEWSKI 1895: 104). U ovom slučaju spomenik je posvećen samo Jupiteru kao jednom od *dii militares*. Jednako je zanimljiv natpisni spomenik br. 5 koji je podigao *Iulius Salutaris*, također konzularni beneficijar. *Iulius Salutaris* posvetio je spomenik samo Jupiteru jer je premjestio žrtvenike. Tu je, očigledno, konzularni beneficijar imao zadatak izmjestiti određene zavjetne spomenike. Nažalost, ne zna se da lije riječ o spomenicima koji su posvećeni Jupiteru ili su posvećeni i drugim božanstvima, niti se zna razlog zastoje to bilo učinjeno. Dakle, primjećuje se da su u najvećem broju slučajeva dedikanti na zavjetnim natpisima posvećenima Jupiteru visoki časnici. Razlog tome je vjerojatno i službeni oblik Jupiterova kulta. Vojnici su, kao i građani, bili duboko religiozni. S obzirom na opasnosti u njihovu životu, oni su potkatkad tražili posebnu zaštitu tako što su na zavjetnim spomenicima udruživali bogove i time ojačavali snagu svojih molitava (LE BOHEC 1994: 237). Razvidno je to i iz natpisa br. 7 koji nažalost nije sačuvan u cijelosti, tako da se ne može sa sigurnošću ustvrditi daje riječ o vojniku.⁵ Međutim, to je moguće, budući daje spomenik posvećen trima velikim vojnim božanstvima. Od 12 ovdje zabilježenih natpisa, jedan natpis (br. 8) nije iz samog Osijeka. Njega sam uvrstila poradi posvete izrazito vojničkom božanstvu, tj. Marsu, a potječe s lokaliteta vrlo blizu Osijeku. Ovdje je dana lekcija natpisa prema D. Pinterović, dok M. Bulat smatra daje natpis posvećen Nepobjedivom Marsu (*Marti Invicto*). Na Dragojlovu brijegu do sada je osim ovog natpisa otkriveno nekoliko rimskih skeletnih grobova građenih od opeka, željezno oruđe i oružje (PINTEROVIĆ 1968: 69), a u novije vrijeme pronađeni su još ulomci opeke i kamenja, te kasnorimski novac (BULAT 1968: 41) ijedna votivna pločica posvećena vojnom znakovlju što može poslužiti kao dokaz ubiciranja logora manje vojne jedinice (u ovom slučaju ale) na Dragojlovom brijegu. U 3. stoljeću u određenim dijelovima Carstva štovani su i Herkul, Fortuna, *Fortuna legionis*, *Honos*, *Virtus*, *Pietas*, *Bonus Eventus*, *Honor legionis*, *Lares Militares*, *Pietas legionis*, *Virtus legionis*, *Genius legionis* itd., te napokon *Disciplina Militaris*, bez koje vojska ne bi imala dostojanstva (PASSERINI 1942: 617). Sva ova božanstva su u logoru imala svoje kapele i oltare (Dictionnaire 1904: 1066; DOMASZEWSKI 1895: 4(M4)). Tako i u Osijeku imamo natpis br. 9 posvećen Fortuni *Causalis*, a spomenik je podigao Elije Balbin, *teserarius* — vojnik zadužen za lozinku.

S obzirom na to daje vojska svoju zakonitost naslijedila od careva, carski je kult s njom bio povezan posebnim ritualima (HELGELAND 1978: 1471). Kult cara na Istoku građenje na već postojećim institucijama, dok je on na Zapadu namjerno uveden. Carje, kao gospodar svijeta, bio pove-

4 Najvjerojatnije je u pitanju napuštanje dužnosti konzularnog beneficijara na određenom položaju u Osijeku,

jer daje riječ o časnom otpustu iz vojske, *Censorinius* bi to svakako naglasio.

5 Možda je u petom redu pisalo (*vetera*)nus.

zan s bogovima, a od bogova je bio i izabran. Svugdje je iznad cara postojala Sudbina i njezine odluke, a one su se zatim pokušavale promijeniti određenim formulama (C.A.H. 1956: 431). Kad je legija bila u pokretu, počast caru mogla se iskazati samo njegovom liku predstavljenom na medaljonu znaka ili je isti bio prišiven na *vexillum*, tj. *imago*. Međutim, u stalnom logoru bilo je nešto drukčije. Carevima su se podizale statue, kamene ili od plemenitih metala, u glavnom stožeru (*principium*) ili drugdje (Dictionnaire 1904: 1066). Svetkovine u logorima proslavljale su se ispred principija (NOCK 1952: 202).⁶ Posebnu ulogu u štovanju službene religije osim glavnog stožera logora sa svojim hramom (*aedes*) imalo je i paradno zemljište koje je služilo i kao vježbalište. Na tom su se zemljištu svake godine obnavljali zavjeti i posvete, dok bi se stari zavjetni žrtvenici odlagali na suprotnoj strani (sjevernoj) u grupi jama, kao stoje to dokazano u Maryportu (*Alauna*) u Velikoj Britaniji, gdje su bile smještene tri jedinice. Zavjeti su se ondje podnosili svake Nove godine za sigurnost i dobrobit rimske države. Tamo nađeni zavjeti bili su postavljeni u čast Jupitera Optima Maksima, Jupitera Optima Maksima Kapitolinskog, Viktoriji Augusti, Vojnom Marsu (*Mars Militaris*), te majkama božicama vježbališta (*Matres Campestris*) (RICHMOND 1962: 187-188). U Duri je na mjestu principija pronađen žrtvenik s natpisom *Genio domini nostri et signorum* (FINK - HOEY - SNYDER 1940: 76). Od carskog kulta u Osijeku je pronađen samo jedan natpis, onaj br. 10. Natpis je podigla legija // *Adiutrhc* u čast Hadrijana. Natpise carevima najčešće su postavljale čitave jedinice, stoje slučaj i ovdje. Nedostatak posvete božanstvu živog cara (*numeri*) ukazuje na službeni karakter shvaćanja carskog kulta (MEDINI 1976: 186). Izgleda daje carski kult u ovom slučaju vezan uz živućeg cara, i tako ujedno bio izraz odanosti i zahvalnosti, a manje iskrene religioznosti, premda postoje pojedinci koji su podizali spomenike o vlastitom trošku, bilo kao ispunjenje zavjeta, bilo u ime ili za zdravlje carske obitelji (*pm salute*). Dva su natpisa, br. 11 i br. 12, oštećeni tako da se ne može sa sigurnošću reći da lije riječ o zavjetnim natpisima; međutim, bez dvojbe su vojnički. Oni su u katalogu poradi statističkih podataka, te kao potpora pretpostavci daje *Mursa* bila vojni logor.

Za razliku od službenih kultova, oni neslužbeni uglavnom su iskaz osobnog izbora i tradicije iz koje je vojnik potekao, te kao takvi ne mogu poslužiti kao koristan kriterij u određivanju religijskih osjećaja rimske vojske. Prije nego su stupili u vojnu službu, vojnicima je bilo uobičajeno štovati druga božanstva, neprocjenjiva i njima i njihovim sunarodnjacima, mjestu odakle dolaze i njihovim obiteljima. Jednako tako, služeći u drugim zemljama, upoznavali su se i s lokalnim božanstvima koja su naučili poznavati i jednako tako i poštovati. Razumljivo je da su i tim božanstvima željeli odavati počast i prinositi im žrtve. Država se takvoj situaciji nije protivila, već ju je jednostavno ignorirala, dok god se kult nerimskih bogova održavao izvan zidova logora i zemljišta koje je logoru bilo pridruženo (Dictionnaire 1904: 1067). Neslužbeni kultovi u podunavskim provincijama su npr. kult Silvana, Apolona i Dijane. U Osijeku nije pronađen nijedan natpis posvećen nekom božanstvu koje bi ulazilo u kategoriju neslužbenih vojnih božanstava. Tako nema nijednog natpisa posvećenog npr. Mitri koji je bio osobito omiljen među vojnicima, a u Osijeku su, prema Bulatu, postojala dva Mitrina svetišta. Jedan mitrej najvjerojatnije je bio istočno od istočnih bedema Murse, na prostoru današnje »Saponije«, a funkcionirao je kroz 2., 3., a vjerojatno i 4. st. Drugi mitrej je na neodređenoj lokaciji »pod Dravom« (BULAT 1960: 9). Međutim, ne smije se zaboraviti da na razmatranom području još nije provedeno sustavno istraživanje lokaliteta na kojem je bila utvrda ili se pretpostavlja da se tu nalazila. Legijski logor u Osijeku najvjerojatnije će ostati zauvijek neistražen, jer je na antičkom gradu izrastao suvremeni grad.

6 Domaszewski navodi naziv *praetorium*; međutim, danas se smatra daje taj prostor (gdje su se čuvale *signa* jedinice, likovi careva, a u blizini je također bila i blagajna)

pravilnije nazvati principijem (*principium*), osobito nakon otkrića natpisa iz Reculverta u Britaniji 1961. na kojem se spominje *aedes principiorum* (BIRLEY 1978: 1539).

Slika 1.

4. Osijek. Čuva se u Muzeju Slavonije Osijek (si. 1).

I O M
 CENSORINIUS
 MAXIMVS
 BFCOS
 ACC MISSIONE   5
 V S L M

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Censorinius / Maximus / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) /^sacc(epta) missione / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literatura: EDH: HD011414, AE 1973, 0447; BULAT - PINTEROVIĆ 1971, br. 2.

Slika 2.

5. Osijek. Čuva se u Muzeju Slavonije Osijek (si. 2).

I O M

I V L S A L V T

T A R I S B F

C O S Q V O D

A R A S I N H V N C

5

L O C V M R E C O L L O C A

V E R I T

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) /lul(ius) Salut/taris (sic!) b(ene)f(iciarius) /co(n)s(ularis) quod^δ aras in hunc/locum recollocavit

Literatura: EDH: HD011420, AE 1973, 0049; BULAT - PINTEROVIĆ 1971, br. 3.

8. Kneževi Vinogradi (Dragojlov Brijeg). Čuva se u Muzeju Slavonije Osijek.

MAR
 VICTO
 PRO SAL
 AVG ////
 ////
 N/////

5

*Marfi Aug(usto et) /Victofriae sac(rum)] /pro salfute imp(eratoris)] /Aug(usti) [.....] /⁵[.....] /
 n[.....]*

Literatura: ŠAŠEL, A. i J. 1978, 1071; BULAT 1960: 14; PINTEROVIĆ 1968: 69.

9. Osijek. Čuva se u muzeju u Budimpešti.

FORTVNAe
 CASVALi
 AEL BALBINus
 TES//AR
 V S I M

5

Fortunafe] / Casualfi] /Ael(ius) Balbin[us] /tes[ser]ar[ius ?] / v(otum) s(olvit) [l(ibens)] m(erito)

Literatura: CIL III, 10265.

10. Osijek. Čuva se u Muzeju Slavonije Osijek.

IMP CAESAR Divi tra
 IANIPARTHICIFILDIVi nervae
 NEPOSTRAIANVSHadrianus
 AVG PONTIFEX MAXimus
 TRIBVNICIA POTESate 5
 XVII COS III per
 LEGI li adi

*Imp(erator) Caesar Di[viTra]/iani Parthici fil(ius) Divi [Nervae] / nepos Traianus [Hadrianus] /
 Aug(ustus) pontifex ma[ximus] /⁵ tribunicia potes[tate]/sedecimum co(n)s(ul) tertium[per(petuo)]
 / leg(io) I[I (secunda) Adiutrix]*

Datacija: 133. nakon Kr.

Literatura: CIL III, 3280.

11. Belje. Čuva se u Muzeju Slavonije Osijek.

//////

llllimllll

IABENIC
 IMOETIMP
 ONINO PI

5

////////////////

ASTIN LEGATO AUGG PRO PR

HIALP
EV

*[Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) Septimio Severo]/[Pio Pert]in[aci Aug(usto) Arabico]/
[Ad]iabenic[o Parthicoma]/[x]imoet Imp(eratori)[Caes(ari) M(arco) Aurel(io) An]/[t]onino Pifo
Felici Aug(usto) et]/[P(ublio) Sept(imio) Getae Caes(ari) et C(aio) Iul(io) Sept(imio)]/[C]astin[(o)
legato Aug(ustorum) propr(aetore)]/[co]h(ors) prima Alpfinorum eguitata]/[d]ev[ot]anum inieo-
rum]*

Datacija: 208. - 209. godina

Literatura: EDH: HD004756, AE 1978,0655. (B); CIL III, 10269; J. Fitz, Alba Regia 16, 1978, 371, br. 17.

Slika 4.

12. Osijek. Čuva se u Muzeju Slavonije Osijek (si. 4).

//////

NTIVS
NTONINVS
TRIB MIL LEG
I ET II ADI
PRAEF COHI
VLP TRACV
VSLM

5

7 - ili *Ulp(iae) Tra(ianae) c(ampestris) v(oluntariorum)*

[. . . . .]/[-Po?]ntius /[A]ntoninus /trib(unus) mil(itum) leg(ionis) /⁵primae et secundae Adi(utricium)/praef(ectus) coh(ortis) primae / Ulp(iae) Tra(ianae) Cu[g(ernorum)]/v(otum) s(olvit) l(ibe-ns) m(erito)

Literatura: ŠAŠEL, A. i J. 1978, 1064; PINTEROVIĆ 1967: 89, br 7.

13. Osijek. Čuva se u Muzeju Slavonije Osijek.

////

AN mil leg

II AD

CIS

REM

5

7/ an(norum?)[... mil(es) leg(ionis)]/secundae ad[iutri]/cis[...]/⁵rem[...]

Literatura: EDH: HD006048, AE 1980, 0720.

LITERATURA

BEARD, M. - J. NORTH - S. PRIČE 2000 - *Religions of Rome*, 1,1, vol. 2. Cambridge, 2000.

BIRLEY, E. 1978 - *The Religion of the Roman Army*. London, 1978.

BULAT, M. 1968 - Spomenici Mitrinog kulta iz Osijeka. *OZ*, 7/1960: 5-11.

BULAT, M. 1969 - Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji. Simpozij o istraživanju limesa u SFRJ održan u Osijeku 11. svibnja 1968. *OZ*, 12/1969: 39⁹.

BULAT, M. - D. PINTEROVIĆ 1971 - Novi rimski natpisi iz Osijeka i okolice. *OZ*, 11/1971: 101-119.

C. A. H. - *The Cambridge Ancient History, The Imperial crisis and recovery AD 193 - 324*, vol. XII. Cambridge, 1956 (first published in 1911).

CELESTIN, V. 1902 - Epigrafski prilozi iz Murse. *VHAD*, n.s., 6/1902: 99-102.

CIL III - *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III.

Dictionnaire - *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines sous la direction de Ch. Daremberg, Saglio et Pottier*, III, 2 (L - M). Paris, 1904.

DOMASZEWSKI, A. von 1895 - Die Religion des Römischen Heeres. *WestdZ*, 14/1895: 1-123.

FINK ROBERT, O. - S. HOEY ALLAN - F. SNYDER WALTER 1940 - The Feriale Duranum. *YCS*, 7/1940.

GILLIAM, J. F. 1956 - The Roman Military Feriale. *HTR*, 47/1956: 183-196.

HELGELAND, J. 1978 - Roman Army Religion. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II, 16, 2. Berlin - New York, 1978: 1470-1505.

HOFFILLER, V. 1912 - Novi rimski kameni spomenici u Osijeku. *VHAD*, n.s., 12/1912: 1-16.

HOFFILLER, V. - B. SARIA 1938 - *Antike Inschriften aus Jugoskmien*, 1. Zagreb, 1938.

KLEMENC, J. 1928 - Nov rimski vojnički natpis iz Murse. *VHAD*, n.s., 15/1928: 271-275.

- KLEMENC, J. 1961 - Limes u Donjoj Panoniji. *Limes u Jugoslaviji I. Zbornik radova sa simposiuma o limesu 1960. godine*. Beograd, 1961: 5-34.
- LE BOHEC, Y. 1994 - *The Imperial Roman Army*. London, 1994.
- NOCK, A. D. 1952 - The Roman Army and the Roman Religious Year. *HTR*, 45/1952: 186-251.
- PASSERINI, A. 1942 - s.v. legionis. *Dizionario epigrafico di antichità Romane di Ettore de Ruggiero*. Editore Angelo Signorelli, vol. IV, Fasc. 1. Roma, 1942.
- PINTEROVIĆ, D.
 1956 - Prilog topografiji Murse. *OZ*, 5/1956: 55-94.
 1967 - Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature. [Summary:] Mursa in the Spotlight of new Sources and New Literature. *OZ*, 11/1967: 23-65.
 1968 - Limesstudien in der Baranja und in Slawonien. *AJug*, 9/1968: 55-82.
 1969 - Problemi u istraživanju Limesa na sektoru Batina Skela - Ilok. Simpozij o istraživanju limesa u SFRJ održan u Osijeku 1968. *OZ*, 12/1969: 53-71.
- RICHMOND, I. A. 1962 - The Roman Army and Roman Religion. *BJRL*, 45/1962: 185-197.
- RITTERLING, E. - *Pauly's Real-Enzyklopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Begonnen von G. Wissowa, Herausgegeben W. Kroll, XXIV Halbband, XII Band, Legio-Libanon. Stuttgart, 1925: 1329-1842.
- SPEIDEL, M. - A. DIMITROVA-MILČEVA 1978 - The cult of the Genii in the Roman army and a new military deity. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, I, 16, 2. Berlin-New York, 1978: 1542-1556.
- ŠAŠEL, A. i J. 1978 - Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. *Situla*, 19/1978.
- ŠAŠEL, A. i J. 1986 - Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. *Situla*, 25/1986.
- VISY, Z. 1994 - Some notes on the defence system of Pannonia in the 2nd and 3rd centuries AD. Atti del convegno internazionale, 'La Pannonia e l'Impero Romano' 1994., a cura di Gábor Hajnóczy. *Annuario dell'Accademia d'Ungheria*. Roma, 1994: 85-95.

SUMMARY

MILITARY CULTS IN MURSA

This paper is based on 13 military votive inscriptions from Osijek (Roman *Mursa*), a supposed army camp. The geographical position of Osijek by the river Drava and in the vicinity of a crossing point is recognized also from a military-strategic point. Traffic importance of the site grew with building of new roads and repairing of old ones, as a supposed military camp secured the bridge over Drava. The Pannonian limes was mostly built during the reign of the Flavian dynasty and the emperor Traianus, while one smaller portion was built during the reign of Claudius. A certain degree of destruction of limes forts should be considered in the Croatian part, especially in Dalj, where the brickyard is located exactly at the site of a supposed Roman fort. It is very hard to establish exactly both which units were placed at the Mursa military camp and when this happened. One tombstone belonging to Velagenus, a horseman of cohort *II Alpinorum* (dated to the 1st century), was found in Osijek. This cohort is mentioned in Illyricum in AD 60, and then again in Pannonia in AD 84 and 102. *Ala II Hispanorum* was settled in Mursa probably even before the reign of Claudius. Later it

was transferred to *Teutoburgium* (Dalj) on the river Danube, where it is mentioned on two tombstones. This unit is also referred to in military diplomas from AD 80, 84 and 85. Besides tombstones of auxiliary units, there is a certain number of inscribed monuments belonging to army men from legion *X Gemina*. During the reign of Galba Legion *X Gemina* was stationed in Pannonia, in *Carnuntum*, where it stayed for a short while (63-68 AD, when Galba sent it to Spain). The legion came back to Pannonia at the end of the first Dacian war, and during that time it was stationed in *Aquincum*. The Tenth legion had probably been stationed at Mursa before Traianus conquered Dacia. Legion / *Adiutrix* was also in Pannonia as early as 85/86 AD, during which time it was stationed in *Sirmium*. When the conquered Dacia was organized as a Roman province, the borders shifted towards east, and the need for deployment of larger units in *Mursa* became unnecessary. When most of the army units left *Mursa*, Hadrian raised her to the status of colony, *Colonia Aelia Mursa*. A larger number of military units will come to *Mursa* again at the time of Diocletian.

Since the Roman army represented the Roman people at war, the legions had to carry with them all the necessary implements needed in practising cult worship. They were supposed to venerate 'mobile' gods, which was quite the opposite to the nature of Roman religion, since the gods couldn't be moved without meticulous ceremonies. For this reason the legionary (military) cult was limited to a small number of deities whose statues were easily transported. The finding of a military religious calendar of the auxiliary cohort *XX Palmyrenorum* in *Dura Europos* on the Euphrates generated the question whether military religious calendar attempted to romanise the army, since there were a growing number of barbarians rising and advancing through the ranks. The *Dura Europos* calendar, the *Feriale*, is dated to the time of Alexander Severus. It is surprising that it contains no festivals with which soldiers could honour Cybele, Isis, and especially Mithras or Jupiter Dolichenus, whose cults were widespread with army men. Today we know that cohort *XX Palmyrenorum* wasn't unique in possessing a calendar, and that every unit throughout the Empire had its own copy of the *Feriale*. The military religion distinguishes between official and unofficial cults. The official military religion was in its essence identical with the state religion. It can be described as a system obligatory to every military unit, and it differs from the unofficial religion, brought and venerated in the army by soldiers themselves. The official cult consisted of 5 major gods, *dei militares* or *bellorum dei* (Jupiter, Juno, Minerva, Mars and Victoria), and military standards. From Mursa there are 6 votive inscriptions dedicated to Jupiter (numbers 1-6). Most of them were dedicated by highly ranked officers, which can be explained by the official nature of the cult. In the light of dangerous military life it became customary to unite a number of deities on a votive inscription for a special protection and strengthening of soldiers' pleas, as is the case on inscription no. 7. The inscription is unfortunately damaged, in such a way we cannot be sure that the dedicator was a soldier in the first place. During the 3rd century in certain parts of the Empire soldiers worshiped Hercules, *Fortuna (legionis)*, *Honos*, *Virtus*, *Pietas*, *Bonus Eventus*, *Honor legionis*, *Lares Militares*, *Pietas legionis*, *Virtus legionis*, *Genius legionis* etc, and finally *Disciplina Militaris* which endowed the army with dignity. From Osijek comes an inscription dedicated to *Fortuna Causalis* (no. 8) by *tesserarius*, a soldier in charge of the watchword. The Emperor's cult was also highly worshiped in the army. In permanent camps emperors' statues were made of stone or precious metal and placed in the headquarters (*principium*). Besides headquarters, the camp's parade ground had a special role in the official religious worship and it also served as an exercise field. On the parade ground soldiers renewed their oaths and dedications every year, as is proved in *Alauna* (Maryport in Great Britain). The Emperors' cult in Osijek is represented by two inscriptions, nos 10 and 11. Inscription no. **10 was dedicated by legion II Adiutrix** and no. 11 by a prefect of cohort *I Alpinorum peditata*. Dedications to emperors were usually made by the entire unit, as is the case on the above mentioned inscriptions. The lack of dedications to a divinity of a living emperor (*numen*) points to the official character of the emperor's cult. Dedicating an inscription to an emperor was more an act of an appreciation and loyalty than of an honest

religious feeling. Two of the inscriptions, nos 12 and 13 are damaged in a way which prevents their final assessment as army votive. On the other hand, their votive nature is beyond doubt. They are enlisted in the catalogue for statistical purposes and as a support to a supposition that *Mursa* was a Roman army camp. Contrary to the official cults, unofficial cults were mostly the reflections of soldiers' personal beliefs, choices and tradition. Before a man was recruited he was accustomed to worship deities priceless to him and his fellow-countrymen. Also, when stationed in a foreign province, soldiers learned of new deities whom they possibly decided to venerate. The state ignored such a situation as long as foreign or unofficial cults were worshiped outside an army camp and its perimeter. In the Danubian provinces unofficial cults were that of Sylvanus, Apollo and Diana. Unofficial military cults are not confirmed in *Mursa*, not even that of Mithras, who was especially worshiped in the army, even though at least one Mithraeum existed in *Mursa*. Unfortunately, since modern Osijek grew over the ancient *Mursa*, there is a possibility that the question of the existence of a military camp there remains unanswered.

Rukopis primljen 9. XII. 2003.
Rukopis prihvaćen 15. XII. 2003.

IVAN RADMAN LIVAJA

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
10000ZAGREB

RIMSKA BRONČANA PLOČICA IZ BARANJE

UDK 73.023.3 (497.5) " 3 "

Izvorni znanstveni rad

Riječ je o votivnoj brončanoj pločici, posvećenoj bojnomoj znakovlju I. antoninijanske pješaačke kohorte Alpinaca od strane zapovjednika postrojbe. Inaae su nalazi ovog tipa dosta rijetki, a ova je pločica posebice zanimljiva i poradi nekoliko dosada nepoznatih podataka važnih za znanstvenu javnost. Osim što se na njoj nalazi i spomenjednog rimskog časnika, prvi put spominje se i počasni naziv postrojbe, »Antoniniana«, stečen za vladavine dinastije Severa. Ujedno je bitno napomenuti da mjesto nalaza ove pločice baca novo svjetlo na kretanje postrojbe, odnosno na smještaj njenoga garnizona, u prvim desetljećima 3. stoljeća poslije Krista. Zbog navedenih je činjenica ova pločica izniman povjesni i epigrafički dokument.

U Arheološki muzej u Zagrebu dospio je 2002. godine iznimno zanimljiv epigrafički spomenik, inače slučajni nalaz, pronađen u Baranji. Riječ je o votivnoj pločici posvećenoj bojnomoj znakovlju jedne pješaačke kohorte od strane zapovjednika postrojbe.

Nažalost, malo je vjerojatno da ćemo ikad pouzdano saznati gdje je točno pronađena i pod kakvim okolnostima jer je nalaznik danas pokojan, a prije nego stoji dospjela u muzej pločica je bila u posjedu barem triju osoba. To je svakako utjecalo na neslaganja o točnome mjestu nalaza. Iako se svi slažu da potječe iz Baranje, o nalazištu kolaju dvije različite priče. Prema jednoj verziji, pronađena je kod Dragojlova brijega južno od Kneževih Vinograda,¹ a prema drugoj verziji nađena je na nekoj njivi nadomak Branjinog vrha.

Pločica je brončana, a izvorno je bila pravokutnog oblika s probušenim izbojkom na sredini gornje strane, kroz koji je bio provučen klin, kojim je bila pričvršćena za zid, odnosno neku ravnu plohu. Pločica je široka 14,18 cm, a visina joj bez izbojka iznosi 7,94 cm, odnosno 10,65 cm sa izbojkom.

Premda su rubovi pločice znatno oštećeni, posebice gornji desni kut, uočljivo je daje polje natpisa uokvireno s tri strane, izuzev s gornje strane, dvjema paralelnim urezanim linijama. U polju je natpis koji ima 4 retka, potpuno je očuvan i glasi:

**SIGNIS • COHI
ALP • P • ANTONIN
ANEALLEXSVPE
RATVS PRAEF • DD**

Čini se daje u kalupu izlivena samo pločica s okvirom, dok su slova naknadno urezana. Iako su većinom pažljivo izvedena, zamjetljivo je da se postupno smanjuju kako se tekst primiče kraju, jer je autor na početku očito loše procijenio raspoloživi mu prostor.

Radi oznake razmaka među riječima i kraticama umetnuti su simboli *zapunctum distinguens* (križić u prvome retku te trokutići u zadnja tri retka).

Iako je natpis na pločici čitak, ipak se javljaju neke nedoumice pri pokušaju interpretacije. Stoga ću iznijeti više mogućnosti čitanja, kao i argumente za svaku pojedinu hipotezu.

**SIGNIS • COH(ORTIS) I
ALP(INORVM) • P(EDITATAE?) • ANTONIN<I>
AN<A>E • ALL(IVS?) EXSVPE
RATVS PRAEF(ECTVS) • D(EDIT) D(EDICAVIT)**

Prvi je redak posve jasan, kratica se lako nadopunjava i ne ostavlja mjesta nedoumici. Prva je riječ dativ množine imenice *signum*, koja se u ovom kontekstu može prevesti kao *bojno znakovlje*. Kratica *COH* označava imenicu *cohors*, ovdje u genitivu jednine *cohortis*. Brojčana oznaka / također nije sporna, te se čita kao redni broj jedan, ovdje u genitivu *primae*. Kratica *ALP* se nedvojbeno čita kao genitiv množine *Alpinorum*. Iz togajasnog proistječe daje natpis posvećen bojnom znakovlju prve kohorte Alpinaca; pitanje je samo kojoj od dvije kohorte tog naziva. Naime, postojale su dvije jedinice koje su nosile to isto ime i redni broj: jedna je bila *equitata*, iliti konjanička², a druga *peditata*, to jest pješaka. Nastavak natpisa ne omogućuje posve sigurno određenje. Naime, prva se poteškoća u čitanju teksta javlja pri čitanju kratice *P*. *Peditatae* je ponuđeno kao mogućnost, no kako nema pouzdanih analogija za takvo čitanje kratice *P* (pridjev *peditata* se uglavnom krati kao *PED*), ova interpretacija ostaje donekle dvojbena. Zastoje stoga ponuđena ta mogućnost? Iz brojnih natpisa na kojima se spominju ove dvije kohorte Alpinaca, prva pješaka odnosno prva konjanička, stječe se dojam da se težilo jasnom i cjelovitom označavanju pojedine postrojbe kako se ne bi izazvala zabuna. Stoga se uz konjaničku kohortu redovito navodi pridjev *equitata*, u raznim kraticama: *EQ* ili *EQVIT*, a u jednom slučaju *ikao EQV*. Daje kojim slučajem ova pločica bila posvećena znakovlju prve konjaničke kohorte Alpinaca, vrlo bi vjerojatno bila navedena i neka od kratice pridjeva *equitata*.

Jednako tako se na natpisima uz spomen pješake kohorte Alpinaca često navode i kratice *PED*, odnosno *PEDIT*.³

Natpisi na kojima nema tih pridjeva su mahom fragmentarni, pa nije isključeno da su izvorno navodili puni naziv postrojbe. Istina, ima i nekoliko slučajeva kad se i na cjelovitim natpisima ne navodi nijedan od ta dva pridjeva, pa se ti natpisi ne mogu sa sigurnošću pripisati nijednoj od te dvije postrojbe istog imena i rednog broja.

Kako se kod rimskih jedinica u Panoniji pridjev *pia* redovito pojavljuje uz pridjev *fidelis*, te s obzirom da ne postoji nijedan primjer daje neka postrojba nazvanap/a *antoniniana*, mogućnost da kratica *P* označava pridjev *pia* gotovo sigurno otpada u ovom slučaju.⁴ Zbog svega navedenog, čitanje kratice *P kao peditatae* čini se najuvjerljivijom mogućnošću. Možemo pretpostaviti daje autor

1 Okolnosti nalaza opisuje književnik D. Horkić u svojoj priči »*Vizitkarta Aleksandra Superata*«, objavljenoj u zbirci pripovjedaka »*Stakalca u vitraju*« (Slavonski Brod, 2002.).

2 Za razliku od ala, konjaničke kohorte nisu bile isključivo konjičke jedinice. Pridjevom *equitata* su se ozna-

čavale one kohorte koje su u svom sastavu imale uz pješake centurije i nekoliko konjičkih odreda, to jest turmi.

Riječ je dakle o mješovitoj pješako-konjičkoj postrojbi; WEBSTER 1985: 148-150; LE BOHEC 1998: 25-27

3 SPAUL 2000: 259-263; LŐRINCZ 2001:27-28

4 LORINCZ 2001- 146

natpisa svjesno naveo inače neuobičajenu kraticu kako bi uštedio nešto prostora za ispisivanje natpisa na relativno malenoj pločici.

U genitivu *antoniniana* izostavljena su slova / te A u diftongu *AE*. Ovo potonje nije neuobičajeno, počevši od drugog stoljeća, pa se stoga i ne mora nužno smatrati greškom. Iskazivanje počasti davanjem nazivu jedinice pridjev izveden od carskog imena kao običaj potječe još od Domicijana. Nakon Trajana, odnosno od Hadrijanova vremena, izgleda da se taj običaj počeo gubiti, dok ga Komod ponovno nije vratio u modu. Septimije Sever je većem broju jedinica podijelio pridjeve SEVERIANA, SEVERIANA ANTONINIANA te ANTONINIANA, dok su Karakala i Elagabal isključivo dijelili naziv ANTONINIANA, a Aleksandar Sever je ponovno vratio u uporabu pridjev SEVERIANA. Običaj davanja carskih pridjeva postrojbama u Panoniji zadržao se do u drugu polovinu 3. stoljeća.⁵

Druga velika dvojba vezana uz interpretaciju ovog natpisa tiče se imena dedikanta. U prvi mah činilo se da se ime u trećem, odnosno četvrtom retku može pročitati kao *AL{L}EX(ANDER)SVPERATVS*. Takva interpretacija otpada i tome je više razloga. Naime, i *Alexander* i *Superatus* su kognomeni (*cognomina*), pa bi takvo čitanje imena na ovoj pločici bilo premalo vjerojatno. Osim toga, u dostupnoj literaturi, među brojnim primjerima kognomena *Alexander*, bilo napisanoga u potpunosti, bilo skraćenog (uglavnom kao *ALEX*), nisam naišao ni na jedan primjer tog imena napisanoga sa dva slova L.⁶ I na kraju, malo pomnijim promatranjem natpisa, uočljiv je razmak između *ALL* i *EXSVPERATVS*, što me navodi da *EXSVPERATVS* čitam kao kognomen, dok bi *ALL* bila kratica od nomena. Moguće čitanje te kratice bilo bi *ALLIVS*. To se ime pojavljuje i kao nomen i kao kognomen, no češći su primjeri da se rabi kao nomen.⁷ Barem u jednom slučaju taj je nomen napisan kao kratica *ALL*.⁸ Ista kratica je registrirana u jednome natpisu kao kognomen,⁹ a u drugom kao nomen,¹⁰ no nije ponuđeno pouzdano čitanje.

Iako je donja hasta šestog slova u imenu *EXSVPERATVS* jedva naglašena, nema sumnje da je riječ o slovu E, jer ako bi se čitalo kao slovo F, cijela bi riječ izgubila svaki smisao. Ime *EXSVPERATVS* potvrđeno je i na jednome natpisu u Panoniji, zanimljivo - također vojničkog karaktera. Riječ je o žrtveniku posvećenom jednoj centuriji kohorte Hemešana, od strane centuriona, stanovitog Egzuperata (*Exsuperatus*).¹¹ Poput naše pločice, ni na tome natpisu ime nije kraćeno, i vjerojatno se može također interpretirati kao kognomen. To je ime vjerojatno srodno kognomenu *EXVPERATVS*, zabilježenom u Italiji, Panoniji i Dalmaciji.¹² Inače se običaj navođenja samo nomena i kognomena bez praenomina u natpisima može pratiti od druge polovine 2. stoljeća poslije Krista.

Interpretacija kratice *PRAEF* ne zadaje problem jer je riječ o standardnom skraćivanju imenice *praefectus*. Riječ je o vojnom činu, te se odnosi na dedikanta, Alija Egzuperata, koji je dakle bio zapovjednik kohorte.¹³

5 LŐRINCZ 1985: 177-18; LŐRINCZ 2001: 146-147

6 [^] *IANMM Dm n n r y 74-76*
LŐRINCZ-REDŐ 1994: 74-76

7 ALFÖLDY 1969: 57; LŐRINCZ-REDŐ 1994: 80-81

8 CIL II 500

9 HAE 2083

10 CIL III 14507

11 RIU 844; LŐRINCZ 2001: Kat. Nr. 319.; Treba napomenuti da postoji još jedan natpis, no ime se u literaturi

različito navodi. Riječ je o jednom žrtveniku, pronađenom u Akvinkumu, posvećenom Jupiteru i Junoni od strane dva beneficijara II legije *Adiutrix*, Marka Ulpija Ementia (*Marcus Ulpius Emeritus*) i Tiberija Klaudija Egzuperata (*Tiberius Claudius Exsuperatus ili Exuperatus*). Dok se u CIL-u ime potonjeg beneficijara navodi kao *Exuperatus*, von Domaszewski ga navodi kao *Exsuperatus*; CIL III 10429, von DOMASZEWSKI 1895: 99

12 ALFÖLDY 1969: 199

[^] V/EBSTER 1985: 149; LE BOHEC 1998: 27

Kratice D D se inače može interpretirati na razne načine, no budući daje ovdje riječ o natpisu votivnog karaktera, izbor je sužen na svega nekoliko mogućnosti: *dedit dedicavit*, *donum* (ili *dono*) *dedit* odnosno *dedicavit*. Neovisno koju interpretaciju odaberemo, nema bitnih razlika u značenju: »dao (i) posvetio«, »dao na poklon«, »posvetio poklon«.¹⁴

Ova pločica, osim interpretacije natpisa na njoj, povlači i neka druga važna pitanja. Već su spomenute nedoumice vezane uz određivanje postrojbe koja se spominje na natpisu te uz ime njezina zapovjednika, ujedno i dedikanta. Što se potonjeg tiče, ponuđena interpretacija, *Allius Exsuperatus*, čini se prihvatljivom, barem na temelju meni dostupne literature, no neko drukčije čitanje nije posve isključeno. Što se postrojbe tiče, kratice P ukazuje daje najvjerojatnije riječ o *cohors I Alpinorum peditata*. Tu hipotezu može dodatno potkrijepiti analiza raspoloživih podataka o garnizonima spomenute dvije kohorte Alpinaca, pješake i konjičke. Usporedimo li dosad poznate podatke o tim dvjema postrojbama s informacijama koje neposredno i posredno daje natpis na ovoj pločici, možemo doći do zanimljivih zaključaka, o čemu će više biti riječi u nastavku teksta. Ponajprije, nužno je navesti sadašnja saznanja o mjestima koja se dovode u vezu s ovom pločicom. Naime ni Branjin Vrh ni Dragojlov Brijeg nisu nepoznati lokaliteti u stručnoj literaturi.

U neposrednoj blizini Branjinog Vrh identifikiran je jedan arheološki lokalitet tijekom prokopavanja kanala 1971. godine. Zbog ograničenog opsega istraživanja nije moguće iznijeti definitivne zaključke o lokalitetu, no velika količina ulomaka antičke keramike nedvojbeno upućuje daje riječ o rimskome nalazištu.¹⁵ U nedostatku pouzdanih podataka ne možemo znati da li naša pločica potječe s tog položaja, ukoliko je uopće točna priča daje nađena u blizini Branjinog Vrh. Ipak, ako prihvatimo tu verziju, nameće se pomisao daje mjesto nalaza možda bliže jednom bolje istraženome rimskome lokalitetu, odnosno selu Popovac koje je udaljeno svega 4 kilometra zračne linije od Branjinog Vrh. To je selo već nekoliko stoljeća poznato kao rimski lokalitet: tamo su pronađeni brojni arheološki ostaci, npr. građevinski materijal, ulomci grube i fine rimske keramike, rimski brončani novac, te rimski grobovi i dva žrtvenika posvećena Liberu. Već se u 18. stoljeću pretpostavljalo postojanje rimskog naselja na tome mjestu, a u stručnoj literaturi postoji mišljenje daje riječ o naselju *Antiana*.¹⁶ Zanimljivojedasu autori 18. stoljeća to mjesto smještali kod Branjinog Vrh.¹⁷

Dragojlov brijeg je još bolje istražen: osim kasnoantičkih grobova, na tom su mjestu tijekom sondažnih istraživanja 80-tih godina 20. stoljeća nađeni tragovi rimske arhitekture, odnosno temelji zidova nekoliko prostorija s djelomično očuvanom podnicom te zidanom kanalizacijom. U jednom je temelju nađena i opeka sa žigom *c(ohortis) I Ulp(iae) Pan(noniorum)*.¹⁸ Još ranije je otkriven jedan kameni fragment s natpisom, vjerojatno dio baze kipa ili nekog žrtvenika što gaje Mirko Bulat interpretirao na slijedeći način: *Marfti etj | VictofriaeJ \ pro sal[ute] | Aug(usti) \ nfostrij*.¹⁹ Osim toga, lokalitet se vrlo vjerojatno nalazi na trasi rimske ceste koja je na ovom potezu bila pomaknuta prema zapadu, zbog aluvijalnih područja uz Dunav. Taj cestu spajala *AdNovas* (Zmajevac) s *Mursum*, odnosno *sAd Labores* (Nemetin), jer je kod Kopačeva vjerojatno postojalo raskrižje, odakle je

14 CAGNAT 1914: 252-253

15 MINICHREITER 1987: 111-112

16 BULAT 1969: 44; PINTEROVIĆ 1969: 57; -58; MINICHREITER 1987: 94, 131-133

17 PINTEROVIĆ 1969: 57

18 MINICHREITER 1987: 91, 120; MINICHREITER 1989: 102-103; MINICHREITER 1990: 147-148; Treba napomenuti da su opeke sa žigom te kohorte nađene na više lokaliteta u Donjoj Panoniji, te se smatra daje *cohors I*

Ulpia Pannoniorum bila neko vrijeme zadužena za izradu opeka, najvjerojatnije baš u doba dinastije Severa, odnosno za vladavine Septimija Severa i Karakale. Inače je veći dio 2. stoljeća bila stacionirana u Solvi (Esztergom), gdje je vrlo vjerojatno boravila i tijekom 3. stoljeća. Taj je logor inače bio u Gornjoj Panoniji, no nakon promjene granice između Gornje i Donje Panonije 214. godine, našao se na teritoriju Donje Panonije; LORINCZ 2001: 40-41, 100, 116-117, Kat. Nr. 408.

19 BULAT 1960: 14-15; PINTEROVIĆ 1960: 35

jedna cesta išla prema riječnom prelazu kod Nemetina dok je glavna cesta skretala zapadno prema Bilju, a od tamo na jug prema Osijeku.²⁰ Svi ti nalazi kao i položaj na trasi rimske ceste uz limes bili su razlogom da se pretpostavi postojanje nekakve rimske vojne postaje na tom mjestu.²¹ Novopronađena brončana pločica, ako uistinu potječe s Dragojlova brijega, dodatno osnažuje tu hipotezu. Naime, ona je posvećena bojnog znakovlju postrojbe što ovom nalazu daje posebno značenje.²²

Bojni znak ima ponajprije jednu posve praktičnu ulogu: služi kao znak prepoznavanja postrojbe, odnosno kao mjesto okupljanja vojnika u bitki jer im omogućuje da u metežu borbe znaju gdje im je mjesto u bojnome redu.²³ Baš zato što se identificira s postrojbom, bojni znak imao je i iznimno važno simboličko značenje, a njegov bi gubitak bacio tešku mrlju na čast postrojbe i vojske u cjelini.²⁴

U službenom kultu rimske carske vojske bojnog znakovlju pridavalo se jedno od središnjih mjesta, uz cara i njegovu obitelj²⁵ te glavna božanstva. Uz kapitolinsku trijadu posebno su štovani Mars, Viktorija i Fortuna, o čemu nam svjedoče brojni žrtvenici i votivni natpisi koje su ostavili časnici u ime svojih postrojbi.²⁶ Osim toga, slavljena su i brojna božanstva i duhovi, čije je štovanje bilo svojstveno isključivo vojsci, primjerice *numina castrorum*, ili *genii legionis, alae, cohortis, signorum*²⁷ te personifikacije nekih vrhova bitnih vojsci poput stege (*Disciplina*), časti (*Honos*), smjernosti (*Pietas*) i junaštva (*Virtus*).²⁸ U rimskom su kalendaru zabilježene brojne svečanosti, koje je također slavila i vojska, no ona je, kao specifična institucija, nekim svetkovinama poklanjala veću pažnju od civila te usto slavila i neke samo njoj svojstvene blagdane.²⁹ Svi datumi vezani uz carski kult te glavne državne svetkovine su naravno pažljivo obilježavani u vojsci, a posebnost vojničkog religioznog života je upravo kult namijenjen bojnog znakovlju, koje je imalo i svoje dane u vojničkom kalendaru, zvane *Rosalia signorum*, 10. i 31. svibnja, kada je bivalo iznošeno na paradu i kičeno cvijećem, tj. posipano ražinim laticama.³⁰

Znakovlje postrojbe čuvalo se u posebnoj prostoriji unutar principije (*principia*).³¹ Zanimljivo je da se unutar tog malog svetišta (*sacellum, aedes signorum, aedes principiorum*)³²; odnosno u podrumu ispod njega, čuvala i ušteđevina vojnika (*aerarium, depositum*)³³ za koju su uostalom bili zaduženi baš stjegonoše postrojbe (*signiferi*).³⁴

20 PINTEROVIĆ 1961: 44-45; PINTEROVIĆ 1968: 56-61, PINTEROVIĆ 1969: 56-59; SANADER 2003: 135-136

21 BULAT 1969: 41; PINTEROVIĆ 1961: 44; PINTEROVIĆ 1968: 69; PINTEROVIĆ 1969: 56, 61, 63; MINICHREITER 1987: 91, 120

22 Inače izraz *signum* označava stijeg centurije, odnosno manipula, no u ovom kontekstu izraz *signa* treba shvatiti u širem smislu, jer se pod njim podrazumijeva sve znakovlje postrojbe; KUBITSCHKEK 1923: 2335-2337; V/EBSTER 1985: 276; JUNKELMANN 1985: 213-214; CLAUSS 1999: 78

23 WEBSTER 1985: 133; ISAAC 1995: 28; LE BOHEC 1998: 50-51

24 JUNKELMANN 1985: 213; WEBSTER 1985: 133

25 von DOMASZEWSKI 1895: 68-95; LE BOHEC 1998: 264

26 von DOMASZEWSKI 1895: 22-30; WATSON 1969: 131; JUNKELMANN 1985: 147; V/EBSTER 1985: 278; LE BOHEC 1998: 261

27 von DOMASZEWSKI 1895: 14, 95-97; JUNKELMANN 1985: 147; LE BOHEC 1998: 261-262

28 von DOMASZEWSKI 1895: 40-45; V/ATSON 1969: 131; JUNKELMANN 1985: 147; LE BOHEC 1998: 261

29 Najbolje je svjedočanstvo za to sačuvani kalendar iz Dura Europosa, tzv. *Feriale Duranum*; FINK R. O., HOEY A. S., SNYDER W. F., *The Feriale Duranum*, Yale Classical Studies VII, Yale University Press 1940.

30 KUBITSCHKEK 1923: 2343-2344; WATSON 1969: 127-130; JUNKELMANN 1985: 146-147; V/EBSTER 1985: 276-277; MILIČEVIĆ 1990: 77; LE BOHEC 1998: 258-259, 262

31 von DOMASZEWSKI 1895: 9-20; KUBITSCHKEK 1923: 2342; V/EBSTER 1985: 194, 277-278; JOHNSON 1987: 131-133; LE BOHEC 1998: 262

32 CLAUSS 1999: 10,76

33 CLAUSS 1999: 10,38,

34 von DOMASZEWSKI 1895: 15; V/ATSON 1969: 131; V/EBSTER 1985: 194; JOHNSON 1987: 133-137; LE BOHEC 1998: 51

Budući da se bojno znakovlje štovalo u sklopu službenog vojničkog kulta, pronalazak ove pločice u Baranji vrlo je znakovit jer je mjesto čuvanja bojnog znakovlja bilo neodvojivo od vojnog logora.

Iza postavljanja većine rimskih votivnih spomenika stoje pojedinci, odnosno riječ je o privatnim spomenicima, posvećenima od strane vjernika koji su tim činom ispunjavali zadani zavjet ili jednostavno iskazivali počast božanstvima. Stoga spomenici koje su posvetili vojnici ne impliciraju nužno i uvijek prisustvo određene vojne postrojbe na mjestu nalaza. Razumljivo je da brojne votivne spomenike posvećene od strane ljudi u vojnoj službi nalazimo u blizini vojnih garnizona, no nije uopće rijetkost naći ih daleko od bilo kakve vojne postaje, primjerice u raznim svetištima. Ipak, kad su dedikanti vojnici, uglavnom se iz samog natpisa može razlučiti je li riječ o osobnoj posveti ili o ispunjavanju službene dužnosti, odnosno o kolektivnom votivnom spomeniku koji podiže časnik u ime cijele postrojbe.

U našem slučaju teško da može biti riječ o zavjetnom natpisu osobnog karaktera. Ponajprije, bojno znakovlje ne pripada skupini uobičajenih božanstava i duhova kojima pojedinci podižu zavjetne spomenike. Tekst je vrlo sažet i sadrži samo najosnovnije podatke, dedikant je zapovjednik postrojbe čijem se bojnom znakovlju natpis posvećuje pa je više nego vjerojatno daje natpis vezan uz izvršavanje jedne od redovnih zapovjednikovih dužnosti, odnosno uz iskazivanje počasti znakovlju u ime cijele postrojbe. Spomenici posvećeni bojnom znakovlju se, posve razumljivo, mahom pronalaze unutar vojnih utvrda, gdje su izvorno i stajali, pa se stoga može s popriličnom sigurnošću pretpostaviti da se i ova pločica nalazila u svetištu u sklopu principije, gdje ju je zapovjednik postrojbe mogao postaviti primjerice prigodom izgradnje ili obnove te prostorije.³⁵

Postojanje ovog natpisa očito potvrđuje daje u blizini mjesta nalaza moralo postojati neko rimsko utvrđenje. Osim toga, ovaj se natpis također može dosta precizno datirati zahvaljujući počasnom nazivu spomenute postrojbe. Pridjev *Antoniniana* se veže uz razdoblje dinastije Severa, te se može smjestiti u jasan kronološki okvir. Iako postoji mišljenje da se pridjev *Antoninana* nije dodjeljivao prije Karakaline vladavine, B. Lőrincz smatra da se, iako rjeđe, pojavljuje već za vladavine Septimija Severa. Prva pješачka kohorta Alpinaca je stoga taj počasni pridjev mogla steći otprilike u vremenu od 198. do 222. godine, odnosno Elagabalove smrti.³⁶ Malo je vjerojatno da bi ga isticala u nazivu i za trajanja vladavine Aleksandra Severa, no nakon ubojstva tog posljednjeg predstavnika dinastije te dolaskom Maksimina na vlast 235. godine, pridjev *Antoniniana* se sigurno više nije javljao u počasnom nazivlju. Ova se pločica dakle može okvirno datirati u prva dva desetljeća 3. stoljeća.

Sad se vraćamo na pitanje veze između I. kohorte Alpinaca i Dragojlova brijega, odnosno Branjinog Vrha. Inače je povijest postrojbi koje su nosile to ime i taj redni broj puna nepoznanica i nedoumica,³⁷ no zbog ograničenih okvira ovog rada dovoljno je iznijeti raspoložive podatke o prvoj pješачkoj kohorti Alpinaca tijekom vladavine dinastije Severa, odnosno u vremenu iz kojeg potječe ova pločica.

Dosadašnje su spoznaje bile vrlo manjkave te se točan smještaj te postrojbe krajem 2. te tijekom 3. stoljeća samo mogao nagađati na temelju posrednih indicija.

Posljednji precizno datiran spomenik na kojem se nedvojbeno spominje *cohors I Alpinorum peditataje baza*. kipa cara Marka Aurelija iz 163. godine.³⁸ Otkrivenje u mjestu Bölcske nedaleko od Dunakömlöda, gdje se nalazio auxilijarni logor *Lussonium*. To ujedno i nije jedini argument za

35 von DOMASZEWSKI 1895: 14, 19-20, 27

36 LŐRINCZ 1985: 186-187; LŐRINCZ 2001: 146-147

37 CICHORIUS 1901: 237-239; WAGNER 1938: 80-

84; SPAUL 2000: 257, 259-263; LORINCZ 2001: 27-28

38 CIL III 3318 = RIU 1016; LŐRINCZ 2001: Kat. Nr. 249.

smještanje I. pješачke kohorte Alpinaca u *Lussonium*, jer analiza donjopanonskih vojničkih diploma, na kojima je prepoznato poštivanje tzv. topografskog principa prilikom određivanja redosljeda postrojbi navedenih u tekstu diplome,³⁹ također bi upućivala na to daje *cohors I Alpinorum peditata* tijekom većeg dijela 2. stoljeća boravila upravo u tome logoru.⁴⁰

Ipak, u stručnoj literaturi postoje brojna neslaganja i različite interpretacije o njezinoj daljnjoj sudbini. Te su dileme prvenstveno vezane uz različite interpretacije natpisa, mahom fragmentarnih, na kojima uz ime *cohors I Alpinorum* nedostaje pridjev *equitata* ili *peditata*. S obzirom na postojanje četiriju nadgrobnih spomenika, od kojih su tri noviji nalazi, pronađenih u blizini logora *Matrica* (Százhalombatta), na kojima se spominje *cohors I Alpinorum*, u dva slučaja s pridjevom *equitata*⁴¹, okvirno datiranih u prvu polovinu i sredinu 2. stoljeća, čini se daje *cohors I Alpinorum equitata* boravila u Matrici otprilike istovremeno kad je *cohors I Alpinorum peditata* bila stacionirana u Lusoniju.⁴² Potkraj 2. stoljeća, vjerojatno nakon završetka Markomanskih i Sarmatskih ratova, premještene su te dvije postrojbe. Već odavno postoji mišljenje daje *cohors I Alpinorum equitata* zamijenila *cohors I Alpinorum peditata* u Lusoniju, na temelju jednog žrtvenika posvećenog Fortuni, datiranog u 202. ili 203. godinu,⁴³ na kojem se izričito spominje *COHIALP EQ*.⁴⁴ U Lusoniju su pronađene i dvije brončane votivne pločice, posvećene Jupiteru Dolihenskom, datirane u prvu polovinu 3. stoljeća, i to vjerojatno u prva desetljeća, posvećene od strane jednog centuriona prve kohorte Alpinaca.⁴⁵ Problem je u činjenici što postoji neslaganje oko interpretacije kratice koja slijedi nakon imena postrojbe, odnosno u čitanju jednog slova, koje se interpretira kao *D* ili *Q*, ovisno o autorima. Csallány ju je interpretirao kao *Al(pinorum) ped(itatae)*, no Cichorius i Wagner su smatrali da je riječ o *Alp(inorum) eq(uitatae)*.⁴⁶ Malo kasnije je opet prevladalo mišljenje daje riječ o *Al(pinorum) ped(itatae)*,⁴⁷ dok se u novijoj literaturi autori ponovno priklanjaju čitanju *Alp(inorum) eq(uitatae)*.⁴⁸ Taj je interpretacija ujedno i vjerojatnija: *Alpinorum* se ipak krati kao *ALP* a ne kao *AL*. U svjetlu drugih nalaza iz Lusonija, poput već spomenutog Fortuninog žrtvenika iz 202. godine te baze kipa Trebonijanova sina Volusijana, razumljivo datirane između 251. i 253. godine, na čijem se natpisu, iako fragmentarnom, jasno čita *ALP EQ*⁴⁹ može se s dosta sigurnosti pretpostaviti daje *cohors I Alpinorum equitata* prvu polovinu 3. stoljeća provela u Lusoniju.

39 Prije dugo vremena uočeno je da se na panonskim diplomama otprilike od vremena vladavine Antonina Pija mijenja redosljed navođenja jedinica. Do tada su se navodile po rednim brojevima unutar svojih skupina (prvo se spominju ale, pa kohorte, te flote), no iako se i u novoj shemi ale navode prije kohorti, redni brojevi jedinica nemaju više nužno veze s redosljedom postrojbi na diplomama. Opetovano navođenje istog ili sličnog redosljeda na više donjopanonskih diploma izdanih na različite datume ukazuje na poštivanje određene logike. Zaključak je bio da se redosljed imena jedinica poklapa s geografskim smještajem njihovih utvrda, u Donjoj Panoniji gledano od sjevera prema jugu. Taj takozvani topografski princip je više nego vjerojatan, no zbog određenih je nepodudarnosti te činjenice da se sve postrojbe ne navode na svakoj diplomama, redosljed postrojbi na diplomama samo koristan pokazatelj no ne i uvijek pouzdan dokaz za točno utvrđivanje garnizona pojedinih postrojbi; RADNÓTI-BARKÓCZI 1951: 191-226; FITZ 1959: 438-442; DUŠANIĆ 1968: 94; LŐRINCZ 2001: 79-80, 84-85, 87-89

40 WAGNER 1938: 84; RADNÓTI-BARKÓCZI 1951: 212; NAGY 1956: 65; FITZ 1962: 61-62; SPAUL 2000: 262; LŐRINCZ 2001: 28; VISY 2003a: 93, 148

41 TOPÁL 1981: 75; KOVÁCS 1995: 254-255; LŐRINCZ 2001: Kat. Nr. 224-227; CIL III 10371

42 TOPÁL 1981a: 98-99; SPAUL 2000: 260; LŐRINCZ 2001: 27; VISY 2003a: 147; u starijoj literaturi pretpostavljalo se daje sredinom 2. stoljeća mogla biti stacionirana u Intercisi, dok su Radnóti i Barkóczy čak mislili daje uništena tijekom Markomanskih ratova; RADNÓTI-BARKÓCZI 1951: 210-211; FITZ 1959: 434, 339; FITZ 1962:60,62

43 *duobus Augg(ustis) dd(ominis) nnfostris) co(n)s(ulibus)*

44 CIL 3315 = RIU 1019; LŐRINCZ 2001: Kat. Nr. 230.

45 CIL 3316-3317; LŐRINCZ 2001: Kat. Nr. 231.

46 CICHORIUS 1901: 238; CSALLÁNY 1910: 182; WAGNER 1938: 82

47 RADNÓTI-BARKÓCZI 1951: 212; NAGY 1956: 65; FITZ 1962:61-62

48 VISY 1989: 394; SPAUL 2000: 259; LŐRINCZ 2001:27, Kat. Nr. 231

49 VISY 1989: 385-397; LŐRINCZ 2001: Kat. Nr. 233.

Upravo je različito čitanje votivnih pločica iz Lusonija pridonijelo i veoma različitim pretpostavkama o potencijalnim garnizonima ove dvije kohorte Alpinaca potkraj 2. i početkom 3. stoljeća. Interpretacija jednog natpisa bitnoga za naš nalaz je posredno ovisila o čitanju spomenutih votivnih pločica. Riječ je o fragmentu jednog većeg natpisa posvećenoga caru Septimiju Severu te Karakali i Geti, koji je podigao zapovjednik I. kohorte Alpinaca.⁵⁰ Nažalost, među inim, nedostaje pridjev *ecjuitata* ili *peditata*. Natpis se datira između 198. i 209. godine, odnosno 211. godine. Autori koji su votivne pločice Jupitera Dolihenskog pripisivali centurionu I. pješačke kohorte Alpinaca, razumljivo su ovaj osječki natpis doveli u vezu s I. konjičkom kohortom Alpinaca. Prema njima je *cohors I Alpinorum peditata* provela prvu polovinu 3. stoljeća u Lusoniju, a Fortunin žrtvenik datiran u 202. godinu jedan je od posljednjih tragova I. konjičke kohorte Alpinaca u Lusoniju prije nego što ju je tamo zamijenila I. pješačka kohorta Alpinaca. Istovremeno ne spore daje pješačka kohorta već tijekom 2. stoljeća boravila u Lusoniju, pa bi se činilo da su se te dvije postrojbe vrlo česte premještale ili čak dijelile logor, stoje posve nevjerovatno.⁵¹

Po svemu sudeći, ta teorija nije valjana, jer nalazi ipak upućuju da je *cohors I Alpinorum ecjuitata* bila stacionirana tijekom cijele prve polovine 3. stoljeća u Lusoniju, te bi se natpis iz Murse trebao pripisati I. pješačkoj kohorti Alpinaca, kao što su pravilno pretpostavili još W. Wagner i D. Pinterović.⁵² Na temelju svega iznesenoga, čini se točnom pretpostavka daje I. pješačka kohorta Alpinaca potkraj 2. stoljeća napustila Lusonij, gdje ju je zamijenila I. konjička kohorta Alpinaca.⁵³ Međutim, ostaje otvoreno pitanje gdje je premještena *cohors I Alpinorum peditata*. Naime, izuzev spomenutog natpisa iz Murse, dosad nije bilo drugih epigrafičkih spomenika koji bi upućivali na garnizon I. pješačke kohorte Alpinaca potkraj 2. i 3. stoljeću. Iako su još Brunšmid i Wagner pretpostavljali na temelju tog natpisa daje kohorta u to vrijeme mogla biti stacionirana u samoj Mursi, ta hipoteza nije stekla puno pristaša, iako se spominje i u novijoj literaturi.⁵⁴ D. Pinterović je pak pretpostavila kratkotrajan boravak postrojbe u Mursi poradi radova vezanih uz posjet cara i njegovih sinova Mursi.⁵⁵ Većina se autora stoga slaže da je I. pješačka kohorta Alpinaca premještena južnije od Lusonija te daje bila stacionirana u blizini Murse, ako već ne i u samom gradu.⁵⁶ Postoji mišljenje daje *Altinum*, današnji Kolked u blizini mađarsko-hrvatske granice najbliži logor u kojem je mogla biti smještena. To se mišljenje prvenstveno temelji na proučavanju donjopanonskih vojničkih diploma, odnosno redosljeda postrojbi na njima.⁵⁷ Taje hipoteza, iako ne i nemoguća, teško dokaziva jer nema nikakvih epigrafičkih spomenika koji bi joj nedvojbeno išli u prilog. Dvije vojničke diplome na kojima je B. Lőrincz temeljio svoje mišljenje su fragmentarne, i samo se na jednoj sigurno spominje *Alpin(orum) pedit(ata)*.⁵⁸ Nedavno su otkrivene dvije bolje očuvane donjopanonske

50 Natpis je nađen ugrađen u zid gospodarske zgrade šumske uprave u Bilju, gdje je navodno bio donesen iz Osijeka; CIL III 10269; BRUNŠMID 1900: 25; PINTEROVIĆ 1960: 29-30; PINTEROVIĆ 1968: 66; LŐRINCZ 2001: Kat. Nr. 250

51 Nagy je alternativno pretpostavljao daje I. pješačka kohorta Alpinaca mogla biti stacionirana i u Bölske-u što bi podrazumijevalo istovremeno postojanje dva logora u neposrednoj blizini, za što pak nema dokaza; NAGY 1956: 65; FITZ 1962:62-63; Fitz na temelju vojničke diplome iz 189. godine, iz Adony-a, (CIL XVI 132) vjeruje daje *cohors I Alpinorum peditata* bila stacionirana u Alisci od kraja Markomanskih ratova do 203. ili 208. godine, kada se ponovno vratila u Lusonij. Ipak, i on se ograđuje s primjedbom daje hipoteza o boravku pješačke kohorte u Lusoniju tijekom 3. stoljeća valjana samo u slučaju da natpis na votivnim pločicama stvarno glasi *ped(itatae)*.

52 WAGNER 1938: 84; PINTEROVIĆ 1960: 30 (iako i ona prihvaća Fitzovo mišljenje da se između 203. i 209. vratila u Lusonij)

53 VISY 1988: 114; LŐRINCZ 2001: 27-28; VISY 2003 a: 93, 148

54 BRUNŠMID 1900: 25; WAGNER 1938: 84; SPÄUL 2000: 262

55 PINTEROVIĆ 1968: 66

56 VISY 1989: 395

57 U skladu sa svojom teorijom J. Fitz u to vrijeme smješta I. konjičku kohortu Alpinaca u Altinum; FITZ 1962: 62; LŐRINCZ 2001: 28; VISY 2003 a: 148

58 fragment CIL XVI 131, datiran oko 200. godine, nepoznato nalazište; fragment CIL XVI 132 iz Adony-a, datirao se nakon 185. godine, no novi nalazi omogućili su dati-

ske diplome, datirane u 192. godinu,⁵⁹ no iako se na njima nedvojbeno spominju obje kohorte Alpinaca, redosljed potpuno odudara od onog uobičajenog na diplomama iz prethodnih desetljeća, mada je i dalje riječ o istim postrojbama. U nedostatku sigurnih pokazatelja, teško je uopće biti siguran da se na tim dvijema diplomama dosljedno poštuje topografski princip, tim više što se na njima *cohors I Alpinorum peditata* navodi neposredno prije *cohors I Alpinorum eguitata*, što bi, po toj teoriji, značilo daje u trenutku izdavanja diplome I. pješaka kohorta Alpinaca bila najbliža postrojba stacionirana sjeverno od I. konjaničke kohorte Alpinaca. Sadašnje stanje istraživanje ne ide u prilog tome, jer je konjička kohorta po svemu sudeći bila smještena sjevernije od pješačke kohorte tijekom većeg dijela 2. stoljeća, prvo u Matrici, a onda u Lusoniju, za što postoje jaki dokazi, gdje je zamijenila upravo I. pješaku kohortu Alpinaca, koja je tada premještena južnije, u čemu se svi autori slažu. Posada Altinuma je u svakom slučaju nepoznanica u tom vremenu, te nije isključeno daje *cohors I Lusitanorum*, koja se smatra posadom tog logora tijekom 2. stoljeća, u njemu boravila i u 3. stoljeću.⁶⁰ Osim toga, iako Altinum nije predaleko od Murse, ipak je riječ o gotovo 50 kilometara udaljenosti, a postoje i barem dva dosta pouzdano ubicirana logora, *Ad Militare* (Batina) i *Ad Novas* (Zmajevac), koji su bliži Mursi, no o njihovim posadama se vrlo malo zna.⁶¹

Ova brončana pločica baca posve novo svjetlo na problem ubikacije garnizona I. pješačke kohorte Alpinaca u doba dinastije Severa, te ukazuje na postojanje barem još jednog rimskog logora u Baranji. Nema sumnje da su pripadnici te postrojbe boravili u Mursi vezano uz posjet carske obitelji početkom 3. stoljeća, no ostalo je pitanje gdje im je bio stalni garnizon. Dragojlov Brijeg je udaljen svega 20 km zračne linije od Murse, a ni Branjin Vrh, odnosno Popovac nisu puno udaljeniji. Natpis na ovoj pločici ukazuje daje upravo u doba Severa na tom području mogla biti stacionirana *cohors I Alpinorum peditata*. Treba istaknuti da se Dragojlov Brijeg, s obzirom na svoj položaj, čini vjerojatnijim izborom za smještaj vojne utvrde nego područje oko Branjinog Vrh, no tek bi opsežnija istraživanja oba lokaliteta mogla ponuditi sigurniji odgovor na dilemu o točnome mjestu nalaza ove pločice.

U nedostatku istraživanja, nemoguće je reći koliko dugo je taj logor bio u funkciji te koje su sve postrojbe mogle u njemu boraviti, no zasad se svakako može zaključiti daje, bilo na Dragojlovom Brijegu bilo u okolici Branjinog Vrh, postojalo utvrđenje u kojem je, makar i neko kraće vrijeme, boravila *cohors I Alpinorum peditata*. Nije isključeno daje u njemu mogla boraviti i duže vremena, to jest od kraja 2. stoljeća kroz 3. stoljeće, no tek će opsežnija istraživanja moći možda rasvjetliti to pitanje.

Velika nepoznanica ostaje i rimski naziv tih lokaliteta. Naša saznanja o imenima i položaju rimskih naselja i utvrđenja u tome prostoru se prvenstveno temelje na pisanim izvorima, npr. *Tabula Peutingeriana*, *Itinerarium Antonini*, djelo Ravenskog geografa i *Notitia Dignitatum*. Tom se problematikom, među inima, posebno bavila D. Pinterović, i njene su pretpostavke o ubikaciji tih

ranje u 192. godinu; LÖRINCZ 2001: Kat. Nr. 35., 36.; PFERDEHIRT 2002: 256-259; MACDONALD - PANGERL 2003: 259, 266, 268

59 PFERDEHIRT 2002: 247-260; MACDONALD - PANGERL 2003: 259-271; Na diplomi se spominje *trib(unicia) pot(estate) XVIII*, a kao datum *a(nte) d(iem) III idus Aug(ustas)*. Zbog spomena Komodovog 18. obnašanja tribunske vlasti, diploma bi se datirala između 10. prosinca 192. godine i 31. prosinca 192. godine, datuma njegove smrti. Međutim, na diplomi se jasno spominje 11. kolovoza kao datum izdavanja. Pferdehirt smatra daje dip-

loma izdana 11.8. 193. godine, dakle nakon Komodove smrti, ali daje u diplomi ipak zadržana titulatura ubijenog cara, što bi se možda dalo objasniti nesređenim prilikama u državi tijekom 193. godine. D. MacDonald i A. Pangerl su mišljenja daje riječ o običnoj grešci u titulaturi, odnosno daje trebalo pisati *trib(unicia)pot(estate) XVII*, čime bi se diploma datirala u 1. kolovoza 192. godine.

60 VISY 1988: 125-126; KATONA-GYŐR 2003: 132-134

61 BULAT 1969: 40-41; VISY 1988: 126; SANADER 2003: 137-138

lokaliteta danas uglavnom općeprihvaćene.⁶² Međutim, položaj nekih rimskih naselja u Baranji do dana današnjeg nije sa sigurnošću određen. Riječ je o mjestima *Aureus Mons* (*Itin. Ant.*), *Albanum* (*Not. Dign.*), *Antiana* (*Itin. Ant.*, *Tab. Peut.*, Rav. Geogr.) te *Donatiana* (*Tab. Peut.*, Rav. Geogr.). Usprkos brojnim hipotezama, još nije razjašnjeno pitanje njihove ubikacije.⁶³ Iako ova pločica ne pomaže rasvjetljavanju tog problema, treba napomenuti da Dragojlov Brijeg dosad nije bio uzet u obzir prilikom iznošenja hipoteza o toj problematici. S obzirom na rezultate istraživanja 80-tih godina prošlog stoljeća te postojanje barem jednog epigrafičkog spomenika,⁶⁴ odnosno dva, ako se priklonimo mišljenju da ova pločica potječe s tog lokaliteta, čini se da Dragojlov Brijeg ne bi smio biti isključen iz rasprave o ubikaciji tih rimskih naselja.

Popis crteža (izradila Miljenka Galić):

1. Avers pločice
2. Revers pločice

BIBLIOGRAFIJA

- ALFÖLDI, G. 1969 - *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg, 1969.
- BRUNŠMID, J. 1900 - Colonia Aelia Mursa. *VHAD*, 4/1899-1900: 21-42.
- BULAT, M. 1960 - Dva nova rimska natpisa u Muzeju Slavonije. *OZ*, 7/1960: 13-16.
- BULAT, M. 1969 - Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji. *OZ*, 12/ 1969: 39-52.
- CAGNAT, R. 1914 - *Cours d'épigraphie latine*. Paris, 1914
- CICHORIUS, C. 1901 - s.v. cohors. *RE*, IV, 1901: 231-356.
- CLAUSS, M. 1999 - *Lexikon lateinischer militärischer Fachausdrücke*. Stuttgart, 1999.
- CSALLÁNY, G. 1910 - Egy újabbanelőkerült Jupiter Dolichenus emlékről. *Arc/Értf.*, 30/1910:181-182.
- von DOMASZEWSKI, A. 1895 - *Die Religion des römischen Heeres*. Trier, 1895
- DUŠANIĆ, S. 1968 - Rimska vojska u istočnom Sremu. *ZborFilozFakBeograd*, 10/ 1968, 1: 87-113
- FITZ, J. 1959 - Die Militärdiplome aus Pannonia Inferior in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts. *AcAn*, 7/1959: 421-442
- FITZ, J. 1962 - A military history of Pannonia from the Marcomann wars to the death of Alexander Severus (180-235). *ActaAHung*, 14/1962: 25-112.
- ISAAC, B. 1995 - Hierarchy and command-structure in the Roman army. *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine, Actes du Congrès de Lyon (15-18 septembre 1994)*. Ed. Yann LE BOHEC. Paris, 1995:23-31.

62 PINTEROVIĆ 1968: 58-61; PINTEROVIĆ 1969: 56-59

63 "Ovisno o autorima, Donatiana se smjesta u Kneževe Vinograde, Lug, Kozarac, Branjin Vrh ili Vardarac, Antiana u Branjin Vrh ili Popovac, Aureus Mons bi možda čak

bila Baranjska planina a ne naselje, iako se kao mogućnost spominje i Popovac, dok se Albanum smjesta u Lug; za pregled hipoteza vidi PINTEROVIĆ 1968: 58-61; PINTEROVIĆ 1969: 56-59; KUVILJ 1960: 14-15

- JOHNSON, A. 1987 - *Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches*. Mainz, 1987. (njemački prijevod djela *Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces*. London, 1983).
- JUNKELMANN, M. 1986 - *Die Legionen des Augustus*. Mainz am Rhein, 1986.
- KATONA-GYÖR, ZS. 2003 - Altinum. In: *The Roman Army in Pannonia*. Ed. Zsolt VISY. Pécs, 2003: 132-134.
- KOVACS, P. 1995 - Neue römische Inschriften in Matrica-Museum (Százhalombatta). *AcAn*, 36/1995: 249-264.
- KUBITSCHKEK, W. 1923 - s.v. signa. *R.E.*, 2. Reihe, 4. Halbband, 1923: 2325-2347.
- LE BOHEC, Y. 1998 - *L'armée romaine?* Pariš, 1998
- LÖRINCZ, B. 1985 - Zu den Kaiserbeinahmen der römischen Truppen im 3. Jahrhundert. *ActaAHung*, 37/1985:, 177-189.
- LÖRINCZ, B. 2001 - *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*. Wien, 2001
- LÖRINCZ, B. - F. REDŐ 1994 - *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum, I. ABA - BYSANUS*. Budapest, 1994
- MACDONALD, D. - A. PANGERL 2003 - A new diploma of Pannonia Inferior from 192 A.D. *ArchKorr*, 33/2003, 2: 259-271.
- MILICEVIĆ, M. 1990 - *Rimski kalendar*. Zagreb, 1990
- MINICHREITER, K.
- 1987. Arheološko blago Baranje. *AnOsijek*, 5/1986-87 (1987): 43-142.
  - 1989. Kneževi Vinogradi / Dragojlov brijeg. *AP*, 28, 1987 (1989): 102-103.
  - 1990. Arheološka istraživanja u Slavoniji i Baranji od 1985. do 1988. godine, *AnOsijek*, 7/1989 (1990): 141-170.
- NAGY, T. 1956 - The Military Diploma of Albertfalva. *ActaAHung*, 7/1956: 17-69.
- PFERDEHIRT, B. 2002 - Ein neues Militärdiplom für Pannonia Inferior vom 11.8.193. n. Chr. *ArchKorr*, 32/2002, 2: 247-260.
- PINTEROVIĆ, D.
- 1960. Mursa za dinastije Severa. *OZ*, 7/1960: 17-42.
  - 1961. O rekognosciranju baranjskog sektora limesa. *Zbornik radova sa simpozijuma o limesu 1960. godine*. Beograd, 1961: 43[^]5.
  - 1968. Limesstudien in der Baranja und in Slavonien. *AJug*, 9/1968: 55-82.
  - 1969. Problemi u istraživanju limesa na sektoru Batina Skela-Ilok. *OZ*, 12/1969: 53-69.
- RADNÓTI, A. - L. BARKÓCZI 1951 - The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A.D. *ActaAHung*, 1/1951,5-4: 191-230
- SANADER, A. 2003 - The Ripa Pannonica in Croatia. In: *The Roman Army in Pannonia*. Ed. Zsolt VISY. Pécs, 2003: 135-142.
- SPAUL 2000: John E. H. Spaul, *Cohors²*. Oxford, 2000
- TOPAL, J. 1981 - Das friih- und mittelkaiserzeitliche Gräberfeld von Matrica. *ArchÉrt*, 108/1981: 70-78.
-

TOPÁL, J. 1981a- *The southern cemetery of Matrica (Szdzhლობატა-დუნაფირედ)*. Budapest, 1981.

VISY, Z.

- 1988. *Der pannonische Limes in Ungarn*. Stuttgart, 1988.
- 1989: Zsolt Visy, Eine Statuenbasis der Kaisers Volusianus von Lussonium (Paks-Dunakömlöd), *ActaAHung*, 41/1989: 385-397.
- 2003: Zsolt Visy ed. *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Pécs, 2003.
- 2003a. *The Ripa Pannonica in Hungatj*. Budapest, 2003.

WAGNER, W. 1938 — *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*. Berlin, 1938.

WATSON, G. R. 1969 - *The Roman soldier*. London, 1969

WEBSTER, G. 1985 - *The Roman Imperial Army*.³ London, 1985

SUMMARY

ROMAN BRONZE PLAQUE FROM BARANJA

In 2002, the Archaeological Museum in Zagreb acquired a particularly interesting epigraphic monument, an accidental find discovered in Baranja. The object in question is a votive plaque dedicated to the standards of the *cohors I Alpinorum peditata* by the unit commander.

Unfortunately, it is not very likely that we will ever know with any certainty where exactly the plaque was found, as the discoverer is no longer alive. Moreover, before it arrived to the Museum, the plaque changed at least three owners, which certainly had an impact on the disagreements regarding the exact spot of discovery. Although everyone agrees that it originates from Baranja, there are two different accounts of the site. According to one version, it was found near Dragojlov Brijeg, south of Kneževi Vinogradi, whereas according to the other version it was found on a field in the vicinity of Branjin Vrh.

The plaque is made of copper alloy. Originally it was rectangular with a perforated boss in the middle of the upper side. A peg ran through the boss, pinning the plaque to the wall or to some flat surface. The plaque is 14,18 cm wide and 7,94 cm high without the boss and 10,65 with the boss.

Although its edges are rather damaged, the upper right corner in particular, one can notice that the inscription field was framed by two parallel incised lines on all sides, save the upper. The inscription consists of four rows and is completely preserved:

**SIGNIS • COHI
ALP • P • ANTONIN
ANE • ALL EXSVPE
RATVS PRAEF • DD**

It appears that only the plaque with the frame was cast in a mould, while the letters were incised later. Although the letters are generally carefully modelled, one can see that they become progressively smaller as the text draws to an end, probably because of the author's poor assessment of the available space.

The symbols for *punctum distinguens* (a dot in the first row and triangles in the last three) were introduced in order to mark the space between the words and abbreviations.

Although the inscription is legible, there are still certain dilemmas as to its interpretation. I will, therefore, offer several possibilities, as well as arguments for each hypothesis.

SIGNIS • COH(ORTIS) I
ALP(INORVM) • P(EDITATAE?) • ANTONIN<I>
 AN<A>E • ALL (IVS?) EXSVPE
RATVS PRAEF(ECTVS) • D(EDIT) D(EDICAVIT)

The first row is perfectly clear, the abbreviation is easily expanded and leaves no room for doubt. The first word is the dative plural of the noun *signum*, which can be translated in this context as standard. The abbreviation *COH* stands for the noun *cohors*, here in the genitive singular *cohortis*. The numeral mark / is not problematic either, and can be read as the ordinal number first, here in the genitive *primae*. The abbreviation *ALP* can undoubtedly be read as the genitive plural *Alpinorum*. The obvious conclusion is that the inscription is dedicated to the standards of the *cohors I Alpinorum*. The question is which of the two cohorts of the same name? There were actually two cohorts bearing the same name and number: one was *equitata* or part-mounted, whereas the other was *peditata* or infantry. The remainder of the inscription does not allow a fully precise determination. The first difficulty in reading the text appears with the abbreviation *P*. *Peditatae* has been put forward as a possibility, but as there are no reliable analogies for such a reading of the abbreviation *P* (the adjective *peditata* is generally abbreviated as *PED*), this interpretation remains somewhat doubtful. Why then offer this possibility at all? Numerous inscriptions mentioning these two cohorts leave the impression that there was an intention to denominate each unit precisely and completely in order to avoid confusion. Therefore, the adjective *equitata* always follows the part-mounted cohort, in the form of various abbreviations: *EQ* or *EQVIT*, in one case also as *EQV*. If this plaque were really dedicated to the standards of the part-mounted cohort, an abbreviation of the adjective *equitata* would most probably be present as well.

Likewise, the inscriptions mentioning the infantry cohort of the Alpines often contain the abbreviations *PED* or *PEDIT*.

Inscriptions without those adjectives are mostly fragmented, so we should not exclude the possibility that originally they contained the full name of the unit. It is also true, however, that in several cases even complete inscriptions carry neither of these two adjectives. These inscriptions, therefore, cannot be securely attributed to either of the two units of the same name and ordinal number.

As in the case of the Roman units in Pannonia, the adjective *pia* regularly appears with the adjective *fidelis*. Considering the fact that not a single example exists of a unit being called *pia antoniniana*, in this case we can safely discard the possibility that the abbreviation *P* stands for the adjective *pia*. Consequently, reading the abbreviation *Pas peditatae* is the most plausible option. We can assume that the author of the inscription deliberately used this somewhat unusual abbreviation in order to save some space for writing the inscription on a relatively small plaque.

In the genitive *antoniniana*, the letter / and the letter *A* in the diphthong *AE* are omitted. The latter occurrence is not unusual from the second century on, and therefore does not necessarily have to be taken as an error. Honouring a unit by adding to its name an adjective derived from the name of an emperor was a custom started by Domitian. After Trajan, or from the time of Hadrian, this custom seems to disappear until Commodus made it fashionable once again. Septimius Severus conferred the adjectives *SEVERIANA*, *SEVERIANA ANTONINIANA* and *ANTONINIANA* upon numerous units, whereas Caracalla and Heliogabalus invariably conferred the name *ANTO-*

NINIANA. Alexander Severus reintroduced the adjective SEVERIANA. The custom of giving imperial adjectives to the units remained in Pannonia until the second half of the 3rd century.

The second serious dilemma regarding the interpretation of this inscription is connected with the name of the dedicator. At first it seemed that the name in the third and the fourth row can be read as *AL{L}EX(ANDER) SVPERATVS*. This interpretation cannot stand for several reasons. Both *Alexander* and *Superatus* are cognomens (*cognomina*), making this reading of the names on the plaque extremely implausible. Besides, in the available literature, among the numerous examples of the cognomen *Alexander*, whether written completely or abbreviated (in general as *ALEX*), I have not encountered a single instance of this name being written with the two letters *L*. And finally, a closer look at the inscription reveals a space between *ALL* i *EXSVPERATVS*, which leads me to read *EXSVPERATVS* as a cognomen, whereas *ALL* would be the abbreviation of the nomen. A possible reading of this abbreviation would be *ALLIVS*. This name appears both as a nomen and as a cognomen, but the cases where it is used as a nomen are more numerous. At least in one case this nomen is written as the abbreviation *ALL*. The same abbreviations is documented in one inscription as a cognomen, and in another one as a nomen, but a reliable reading was not offered.

Even though the lower hasta of the sixth letter in the name *EXSVPERATVS* is barely visible, there is no doubt that the represented letter is *E*, as reading this letter as *F* would render the whole word meaningless. The name *EXSVPERATVS* is also attested by an inscription from Pannonia, interestingly also military in nature. It is an altar dedicated to a centuria of the *cohors Hemesenorum Gordianae* by a centurion named *Exsuperatus*. Similar to our plaque, the name was not abbreviated, and can probably also be taken for a cognomen. This name is probably related to the cognomen *EXVPERATVS*, documented in Italy, Pannonia and Dalmatia. Generally speaking, the custom of mentioning only the nomen and cognomen without a praenomen on the inscriptions can be traced from the second half of the 2nd century A.D.

Interpreting the abbreviation *PRAEF* does not pose a problem as this is the standard abbreviation of the noun *praefectus*. This is a military rank, and applies to the dedicator, *Allius Exsuperatus*, who was therefore the commander of the cohort.

Generally speaking, the abbreviation *DD* can be interpreted in various ways, but since we are dealing with a votive inscription, the choice is limited to only a few possibilities: *dedit dedicavit*, *donum* (or *dono*) *dedit* or *dedicavit*. Which ever interpretation we choose, the meaning does not change significantly: "donated (and) dedicated", "gave as a gift", "dedicated the gift".

In addition to the interpretation of its inscription, this plaque poses other important questions. We have already mentioned the uncertainties regarding the determination of the unit mentioned in the inscription and regarding the name of its commander, who is at the same time also the dedicator. As for the latter, the offered interpretation, *Allius Exsuperatus*, seems plausible, at least on grounds of the literature available to me, but we should not entirely exclude other readings. As for the unit, the abbreviation *P* indicates that we are most probably dealing with the *cohors I Alpinorum peditata*. This hypothesis can be additionally reinforced by the analysis of available information regarding the garrisons of the mentioned two cohorts of the Alpines - *ihepeditata* and the *equitata*. If we compare the available data about these two units with the information obtained directly and indirectly from the inscription of the plaque, we can reach interesting conclusions, of which more will be said later in the text. First of all, we must state the existing knowledge about the places brought into connection with this plaque. Neither *Branjin Vrh* nor *Dragojlov Brijeg* are unfamiliar sites in the archaeological literature.

An archaeological site was documented in the immediate vicinity of *Branjin Vrh* during the digging of a channel in 1971. Due to the limited scope of excavation no definitive conclusions about

the site can be given, but the large quantity of pottery fragments undeniably indicates that it was a Roman site. Because we lack reliable information there is no way of knowing whether our plaque originates from that position, if in fact it was truly found near Branjin Vrh. Still, even if this version is accepted, there is reason to believe that the spot of discovery may be closer to another, more completely excavated Roman site: the village of Popovac, a mere 4 km bee-line from Branjin Vrh. This village has been known as a Roman site for several centuries: numerous archaeological remains were found there, such as building material, sherds of coarse and fine Roman pottery, Roman bronze coins, Roman burials and two altars dedicated to Liber. As early as the 18th century, there were assumptions about the existence of a Roman settlement on that spot, and archaeological literature suggests that the name of the settlement was *Antiana*. It is interesting that the 18th century authors placed this site near Branjin Vrh.

Dragojlov Brijeg has been excavated even more thoroughly: besides graves from Late Antiquity, test excavations on that spot conducted in the 1980s yielded traces of Roman architecture, namely wall foundations of several rooms with partially preserved floors and brick-built sewers. In one of the foundations a brick was found bearing the seal c(ohortis) I Ulp(iae) Pan(noniorum). An even earlier discovery was that of a stone fragment with an inscription, probably part of the base of a statue or an altar. Mirko Bulat gave the following interpretation: *Mar[ti et] d[omi]ni Victofriae] \ pro salfute] | Aug(usti) \ nfostri]*. In all probability, the site lies on the route of a Roman road, which was diverted to the west on this stretch, due to the alluvial areas along the Danube. This road connected *Ad Novas* (Zmajevac) with Mursa, i.e. with *Ad Labores* (Nemetin), because there was probably a junction near Kopačevo, from where a road led to a river crossing near Nemetin, while the main road turned westwards to Bilje and from there southwards to Osijek. All those finds as well as the position on the route of a Roman road along limes were reason to suppose the existence of a Roman military station on that location. The newly discovered bronze plaque, if indeed it originates from Dragojlov Brijeg, further corroborates that hypothesis, as it was dedicated to the standards of a unit, giving it special significance.

The primary role of a standard is practical: it serves as a sign of recognition for a unit and as a rallying spot for soldiers in battle, showing them in the turmoil of battle their position in the battling order. The fact that it is identified with a unit gives the military standard its exceptional symbolic significance, and its loss would cast a heavy stain on the honour of the unit and the whole army.

Within the official cult of the Roman imperial army the standards occupied one of the central places, alongside the emperor, his family and the main divinities. Along with the Capitulum triad, Mars, Victoria and Fortuna were particularly worshipped, as testified by numerous altars and votive inscriptions left by officers on behalf of their units. There were also numerous other divinities and spirits whose worship was idiosyncratic to the army, such as *numina castrorum* or *genii legionis, alae, cohortis, signorum*, as well as personifications of certain virtues valued by the army, such as discipline (*Disciplina*), honour (*Honos*), piety (*Pietas*) and manliness (*Virtus*). The Roman calendar contains numerous festivities, celebrated also by the army. However, as a specific institution, the army paid some festivities greater attention than civilians did and it also celebrated certain holidays particular to it. All dates connected with the imperial cult and the main state holidays were of course duly observed by the army, while a particularity of religious life in the army was precisely the cult of the standards, which also had their days in the army calendar. These days, known as *Rosalia signorum*, were 10 and 31 May, when the standards were taken out on a parade and decorated with flowers, that is, sprinkled with rose petals.

The standards of a unit were kept in a separate room within the principia. It is interesting that within that small sanctuary (*sacellum, aedes signorum, aedes principiorum*), i.e. in the cellar below

it, the soldiers' savings (*aerarium, depositum*) were also kept. The responsibility for the savings lay on the standard bearers of the unit (*signiferi*).

As the worship of the standards falls within the official military cult, the discovery of this plaque in Baranja is very significant, because the place where the standards were kept is inseparable from the military camp.

Most of the Roman votive monuments were erected by individuals. The character of those monuments is private and they are dedicated by believers who in doing so fulfilled a vow or simply showed respect to the divinities. Therefore, monuments that were dedicated by soldiers do not necessarily imply the presence of a certain military unit at the spot of discovery. It is understandable that numerous votive monuments dedicated by people in military service are found in the vicinity of military garrisons, but it is by no means rare to find them far from any military station, for instance in various sanctuaries. Still, when the dedicators were soldiers, one can generally deduce from the very inscription whether the dedication was of a personal nature or the fulfilment of an official duty, a common votive monument erected by the officer on behalf of the entire unit.

In our case it can hardly be a votive inscription of a personal nature. First of all, standards do not belong to the group of usual divinities and spirits to which individuals normally build votive monuments. The text is very succinct and offers only basic information, the dedicator is the commander of the unit that is the bearer of the standards the inscription is dedicated to, so it is more than probable that the inscription is connected with a commander's regular duty: honouring the standards on behalf of the entire unit. The monuments dedicated to standards are, quite understandably, found mostly within military forts, which is where they originally stood, so one can be fairly certain in assuming that this plaque had been in a sanctuary within the principia, where it could have been placed by the unit commander on a certain occasion such as the building or renovation of the room.

The existence of this inscription obviously confirms the existence of a Roman fort in the vicinity of the spot of discovery. Besides, this inscription can also be fairly precisely dated based on the honorific name of the mentioned unit. The adjective *Antoniniana* is connected with the period of the Severan dynasty and can be placed in a precise chronological frame. Despite the opinion that the adjective *Antoniniana* was not awarded prior to the reign of Caracalla, B. Lőrincz holds that it started to appear, although rarely, as early as the reign of Septimius Severus. Therefore, the *cohors I Alpinorum peditata* could have obtained this honorific adjective sometime between 198 and 222, the year of Heliogabalus' death. It is less likely that the unit would use it in its name during the period of Alexander Severus' rule, but after the murder of this last representative of that dynasty and Maximinus' accession to power in 235, the adjective *Antoniniana* most certainly never again appears in the honorific nomenclature. This plaque can therefore be approximately dated to the first two decades of the 3rd century.

We shall now return to the question of the relationship between the *cohors I Alpinorum peditata* and Dragojlov Brijeg or Branjin Vrh. The history of the units that bore this name and number is packed with uncertainties and doubts, but because of the limited scope of this work it will suffice to present the available information about the *cohors I Alpinorum peditata* during the period of the Severan rule, the period from which this plaque originates.

Previous knowledge about the precise position of this unit at the end of the 2nd and during the 3rd centuries was quite incomplete and the position could only have been guessed based on indirect indications.

The last precisely dated monument that undeniably mentions *cohors I Alpinorum peditata* is the base of the statue of the emperor Marcus Aurelius from the year 163. It was discovered in Bölcske, in the vicinity of Dunakömlőd, where the auxiliary camp *Lussonium* was located. At the

---

same time, this is not the only argument to place the *cohors I Alpinorum peditata* in *Lussonium*. The analysis of the military diplomas in Lower Pannonia, which respect the so-called topographic principle with regard to the sequence of the units mentioned in the text of a diploma, would also indicate that the *cohors I Alpinorum peditata* spent the greater part of the 2nd century in this very camp.

Still, there are numerous disagreements and different interpretations in the archaeological literature regarding its subsequent destiny. These dilemmas primarily concern the different interpretations of the inscriptions, most of which are fragmentary and lack the adjectives *equitata* or *peditata* with the name *cohors I Alpinorum*. Bearing in mind the existence of 4 tombstones -3 of which are recent finds- approximately dated to the first half and the middle of the 2nd century, found in the vicinity of the *Matrica* camp (Százhalombatta), on which *cohors I Alpinorum* is mentioned, twice with the adjective *equitata*, it appears that the *cohors I Alpinorum equitata* spent some time in *Matrica* approximately at the same time that *cohors I Alpinorum peditata* was stationed in *Lussonium*. Toward the end of the 2nd century, probably after the end of the Marcomanian and Sarmatian wars, these two units were transferred. A long held opinion is that the *cohors I Alpinorum equitata* replaced the *cohors I Alpinorum peditata* in *Lussonium*, as an altar dedicated to *Fortuna* and dated to the year 202 or 203 specifically mentions *COHI ALP EQ*. Two bronze votive plaques were found in *Lussonium* dedicated to *Iupiter Dolichenus* by a centurion of the *cohors I Alpinorum*. The plaques are dated to the first half of the 3rd century, probably to the first few decades. The problem lies in the disagreement regarding the interpretation of the abbreviation following the name of the unit, or more precisely in the reading of one letter, interpreted as *D* or *Q*, depending on the interpreters. Csallany interpreted it as *Al(pinorum) ped(itatae)*, but Cichorius and Wagner believed that it is in fact *Alp(inorum) eg(uitatae)*. Somewhat later the opinion again prevailed that it was the *Alpinorum) ped(itatae)*, whereas in the recent literature experts are again in favour of the reading *Alp(inorum) eq(uitatae)*. This interpretation is also more probable: *Alpinorum* is abbreviated as *ALP*, not as *AL*. In the light of other finds from *Lussonium*, such as the already mentioned altar of *Fortuna* from the year 202 and the base of the statue of *Trebonianus'* son *Vblusianus*, understandably dated between 251 and 253, on whose fragmentary inscription one can clearly read *ALPEQ*, we can assume with a fair degree of certainty that *cohors I Alpinorum equitata* spent the first half of the 3rd century in *Lussonium*.

The different readings of the votive plaques from *Lussonium* contributed to very different assumptions about the potential garrisons of these two cohorts at the end of the 2nd and the beginning of the 3rd century. The interpretation of an inscription from *Mursa*, important for our find indirectly depended on the reading of the mentioned votive plaques. This is a fragment of a larger inscription dedicated to the emperor *Septimius Severus*, *Caracalla* and *Geta*, built by the commander of the *cohors I Alpinorum*. Unfortunately, among other things, the adjective *equitata* or *peditata* is also missing. The inscription is dated between the years 198 and 209 or 211. The authors that attributed the votive plaques of *Iupiter Dolichenus* to a centurion of the *cohors I Alpinorum peditata* understandably linked this inscription from *Osijek* with the *cohors I Alpinorum equitata*. They believe that the *cohors I Alpinorum peditata* spent the first half of the 3rd century in *Lussonium*, and the altar of *Fortuna*, dated to the year 202, represents one of the last traces of the *cohors I Alpinorum equitata* in *Lussonium* before it was replaced there by the *cohors I Alpinorum peditata*. At the same time they do not dispute that the infantry cohort was stationed in *Lussonium* already during the 2nd century, so it would appear that these two units frequently changed position or even shared a camp, which is quite implausible.

In all probability, this theory is flawed, because the finds nevertheless indicate that the *cohors I Alpinorum equitata* was stationed in *Lussonium* during the entire first half of the 3rd century, so the

inscription from Mursa should be attributed to the *cohors I Alpinorum peditata*, as rightly supposed very early on by Wagner and D. Pinterović. All things mentioned seem to give plausibility to the assumption that the *cohors I Alpinorum peditata* left Lussonium toward the end of the 2nd century and was replaced by the *cohors I Alpinorum equitata*. However, the question remains as to where the *cohors I Alpinorum peditata* was transferred to. With the exception of the mentioned inscription from Mursa, no other epigraphic monument has been found to date that would shed light on the garrison of the *cohors I Alpinorum peditata* at the end of the 2nd and in the 3rd century. Even though the inscription led Brunšmid and Wagner to believe that at that time the cohort may have been stationed in Mursa itself, this hypothesis did not find many followers, although more recent literature mentions it as well. D. Pinterović assumed that the unit was briefly stationed in Mursa on account of the works undertaken in connection to the visit of the emperor and his sons to Mursa. Most authors therefore agree that the *cohors I Alpinorum peditata* was transferred southwards from Lussonium and that it was stationed in the vicinity of Mursa, if not in the city itself. One perspective is that the closest camp in which it may have been stationed was *Altinum*, present-day Kolked in the vicinity of the Hungarian-Croatian border. This opinion is based primarily on the research of the military diplomas of Lower Pannonia, that is to say the sequence of units on them. This hypothesis may not be impossible but is certainly hard to prove, as there are no epigraphic monuments to substantiate it beyond doubt. Two military diplomas that helped form the opinion of B. Lörincz were fragmented, and only one of them definitely mentions *Alpin(orum) pedit(ata)*. Two better preserved Lower Pannonian diplomas were discovered recently, dated to the year 192. Although they definitely mention both cohorts of the Alpines, the sequence is completely unlike that customary for the diplomas of previous decades, even though the units in question were still the same. In the absence of secure indicators, we cannot be certain that these two diplomas rigorously follow the topographic principle, all the more so because *cohors I Alpinorum peditata* is mentioned directly before *cohors I Alpinorum equitata*, which, according to that theory, would mean that at the moment the diploma was issued the *cohors I Alpinorum peditata* was the closest unit stationed to the north of the *cohors I Alpinorum equitata*. The present state of research does not support this assumption, because everything points to the conclusion that the part-mounted cohort was stationed to the north of the infantry cohort during the greater part of the 2nd century. There is strong evidence that it was first located in Matrica and then in Lussonium, where it replaced the *cohors I Alpinorum peditata*. The latter was then transferred southwards, a point all experts agree upon. The *Altinum* garrisoning unit is not known for certain at the time and we cannot exclude the possibility that the *cohors I Lusitanorum*, believed to have manned the camp during the 2nd century, may have resided there in the 3rd century as well. Besides, although *Altinum* is not very far from Mursa, there are nevertheless almost 50 km separating them. In addition to this, there are at least two camps at a smaller distance to Mursa whose precise location is fairly well sited - *Ad Militare* (Batina) and *Ad Novas* (Zmajevac) - but very little is known about their garrisoning units.

This bronze plaque sheds some new light on the problem of locating the garrison of the *cohors I Alpinorum peditata* during the Severan dynasty and implies the existence of at least one more Roman camp in Baranja. There is no doubt that the soldiers of that unit stayed in Mursa in connection with the visit of the imperial family at the beginning of the 3rd century, but the question remains as to the location of their permanent garrison. Dragojlov Brijeg lies at only 20 km bee-line from Mursa, and Branjin Vrh and Popovac are not much farther away either. The inscription on the plaque indicates that *cohors I Alpinorum peditata* may have been stationed there precisely in the Severan period. We should point out that considering the position of Dragojlov Brijeg, it seems a more plausible choice for the location of a military fort than the area around Branjin Vrh. However, only the systematic excavation of both sites could offer more certainty regarding the precise spot of the plaque's discovery.

Given the lack of research, it is impossible to guess how long this camp was in use and which units may have been stationed there. Nevertheless, we can safely conclude that at Dragojlov Brijeg or in the vicinity of Branjin Vrh there was a fort in which *cohors I Alpinorum peditata* resided, at least for some time. We cannot exclude that it spent some more time there, from the end of the 2nd and during the 3rd century, but only larger excavations would perhaps shed more light on that question.

A considerable question mark remains over the Roman name of those sites. Our knowledge about the names and positions of Roman settlements and forts in that region is based primarily on the written sources such as the *Tabula Peutingeriana*, *Itinerarium Antonini*, the work of the Ravenna geographer and the *Notitia Dignitatum*. D. Pinterović, among others, tackled this set of problems and her assumptions about the location of those sites are almost generally accepted today. However, the location of some Roman settlements in Baranja remains uncertain to this day. These sites are *Aureus Mons* (*Itin. Ant.*), *Albanum* (*Not. Dign.*), *Antiana* (*Itin. Ant.*, *Tab. Peut.*, Rav. Geogr.) and *Donatiana* (*Tab. Peut.*, Rav. Geogr.). Despite numerous hypotheses, the question of their location has not been solved yet. Although our plaque does not help in shedding light on this problem, we should point out that to date Dragojlov Brijeg has not been considered in hypotheses concerning this problem. If one considers the results of the 1980s excavations and the existence of at least one epigraphic monument - or two if take the view that this plaque originates from that site - it would seem that Dragojlov Brijeg should not be excluded from the debate about the location of those Roman settlements.

List of drawings (by Miljenka Galić):

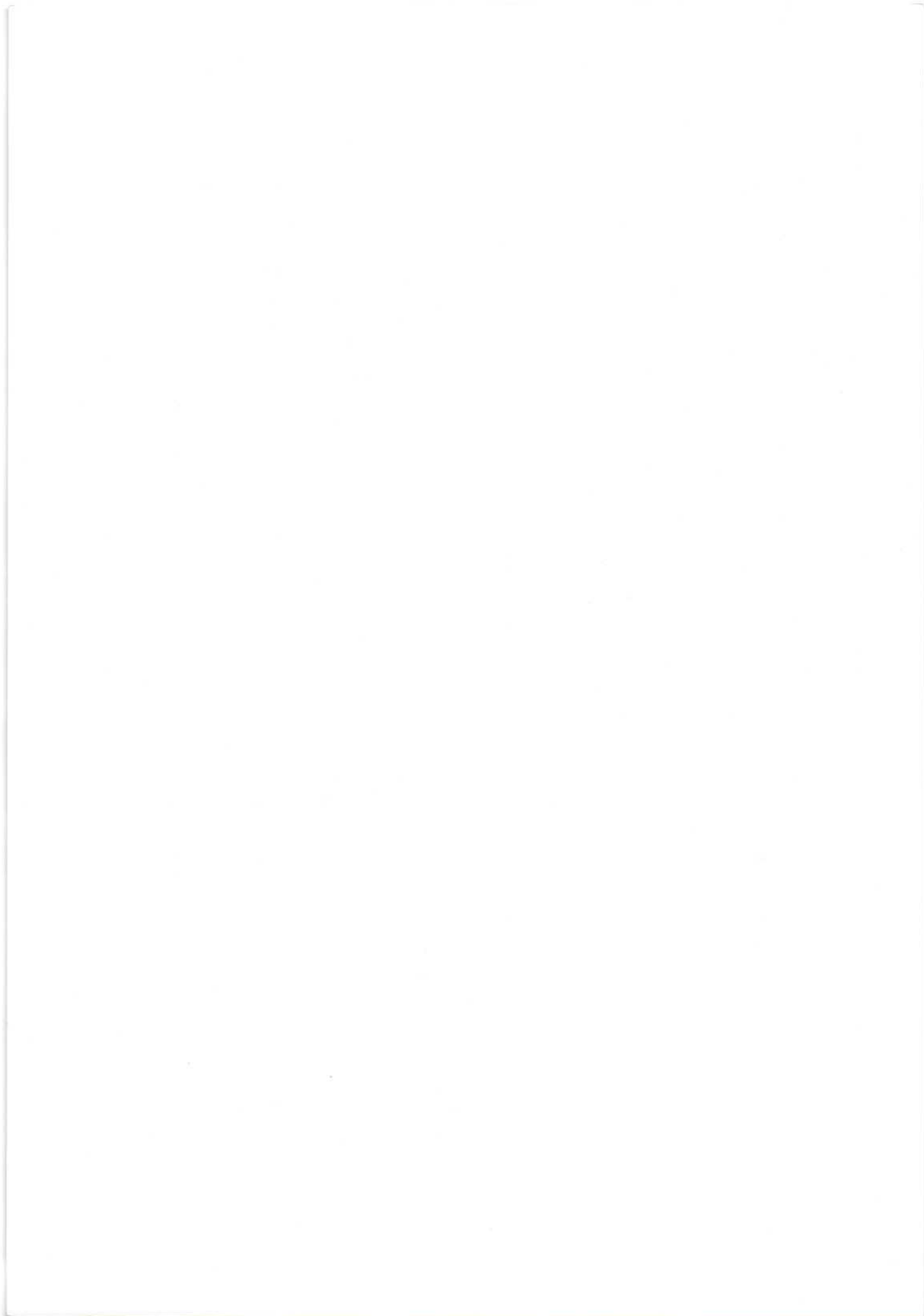
Obverse of the plaque

Reverse of the plaque

Rukopis primljen 15.XII.2003.
Rukopis prihvaćen 23.XII.2003.v

ANTE ŠKEGRO

Hrvatski institut za povijest
HR -10.000 ZAGREB
Opatička 10

RIMSKISPOMENICIIZBOSNEIHERCEGOVINE

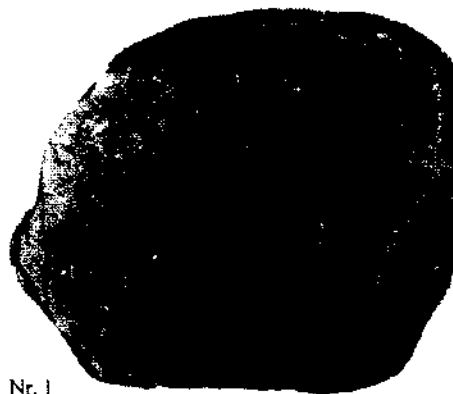
UDK 73.023.2 : 72.932.77 (36 : 439-55/56)
Izvorni znanstveni rad

U ovom prilogu okupljeni su rimski spomenici koje je autor tijekom posljednjeg desetljeća objavljivao u različitim bosansko-hercegovačkim, hrvatskim i njemačkim publikacijama. U radu se pojedini spomenici prvi put objavljuju. Ispravljeno je čitanje i interpretiranje nekih natpisa koje su objavili drugi autori.

I.
SPOMENICIZAPADNEBOSNE

Br.1

Ulomak arhitrava neke monumentalne građevine izrađen od vapnenca (si. 1) (ŠKEGRO 1994: 287-288, Nr. 1, Taf. XXII). Pronađen je u ranokršćanskoj krstionici u Karlovu Hanu u Prisoju kraj Tomislavgrada u zapadnoj Bosni. Nalazi se u arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Širokom Brijegu. S lijeve strane je znatnije oštećen. Na gornjoj plohi očuvala su se udubljenja od metalnih kuka, kojima je ovaj ulomak bio pričvršćen za druge građevinske elemente. Dimenzije: 65 x 76 x 20 cm. Natpis na ovom ulomku urezan je u tri retka. Slova prvog retka, kojima je naznačena nomenklatura vladara, visoka su 11 cm. U odnosu na druga slova ovog natpisa, urezana su malo dublje, stoje inače uobičajena praksa za natpise iz vremena ranog carstva. Slova drugog i trećeg retka natpisa su 9 cm visine. Slova A u prvom i drugom retku su bez poprečne crte, stoje inače karakteristika ranocarških rimskih natpisa duvanjsko-livanjskog područja. Za rekonstrukciju i datiranje ovog natpisa pomažu dva elementa. Prvi je spominjanje diviniziranog Vespazijana¹ a drugi navođenje u trećem

Nr. 1

Slika 1. Domicijanov natpis
iz Karlova Hana

¹ Vespazijan je bio diviniziran između 8. rujna 79. i 29. svibnja 80. g. BUTTREY 1980: 47; KIENAST 1990: 109

retku njegove titule *ensor perpetuus*. Ti elementi natpis s ovog spomenika dovode u svezu sa carem Domicijanom. Titulu *ensor perpetuus* ovaj je car uzeo u studenome 85.g.² Od studenoga 82. g. već je nosio titulu *pontifex maximus*,³ kada se također prozvao i *pater patriae* (BUTTREY 1980: 36; KIENAST 1990: 115). Naziv *Germanicus* uzeo je u vremenu između 9. srpnja i 28. kolovoza 83. g. (BUTTREY 1980: 52, 56). S obzirom daje dedikant sigurno car Domicijan, natpis s ovog ulomka može se ovako nadopuniti:

[*Imp(erator) Caesar Dijvi Vespasiani (s\c\)\f(ilius) Domitianus Aug(ustus)]Germ(anicus),
pont]if(ex) max(imus), trib(unicia) p[ot(estate) —, imp(erator) —, co(n)s(ul) —,]
cens(or) perpe]t(uus), p(ater) p(atriciae) —fecit] (ili slično).*

Kuriozitet ovog natpisa je u tome da se u prvom retku nalazi jedna pogreška. Naime, urezivač natpisa je umjesto *Vespasiani* upisao *Vespan[iani]* odnosno *Vespanfsiani*. Slična pogreška registrirana je i najednom cipusu terminalisu iz Rima, gdje se čita *Vepasianufs]* umjesto *Vespasianu[S]* (ALFÖLDY 2000: 40826). Ova pogreška se lako mogla ispraviti sadrom odnosno bojom.⁴

Nomenklatura i titulatura Domicijana može se nadopuniti i u dativu. U tom slučaju spomenik je u čast vladara mogla podići gradska zajednica, kojoj je središte moralo biti u Prisoju. Ako je to tako, onda se kraju natpisa treba dodati i formula *d(ecreto) d(ecurionum)* ili neka slična. Na ovome fragmentu nije zamjetljiv znak koji bi upućivao na povod za ovaj natpis postavljen, odnosno na to o kakvoj je građevini riječ, koju je resio ovaj natpis.

Dužina arhitrava, dio kojeg je ovaj ulomak s natpisom, iznosilaje vjerojatno oko 4 m. Ako je to tako, onda je u ovom slučaju riječ o natpisu koji je resio neki monumentalniji objekt, vjerojatno hram. Na postojanje jednog takvog objekta asocirali bi i drugi arheološki nalazi iz Prisoja. Jedan sličan objekt, terasasto svetište, registriranje u Gracu kraj Posušja u zapadnoj Hercegovini (FIALA 1893: 145-151, 517-523; BOJANOVSKI 1968: 162-165; 1970: 5-18).

U skladu sa svim elementima, ovaj natpis se može datirati u vrijeme između studenoga 85. i 18. rujna 96. g. po Kr., kada je Domicijan umoren. Spomenik upozorava na činjenicu daje rimsko naselje u Prisoju steklo urabani kratakter najkasnije u doba Flavijevaca (BOJANOVSKI 1974: 240).

Br.2

Ivo Bojanovski je 1970. g. objavio ulomak jednog rimskog natpisa, pronađenoga također u ostacima ranokršćanske krstionice u Karlovu Hanu u Prisoju kraj Tomislavgrada (BOJANOVSKI 1970: 11-13). Ovaj fragmet, odbijen s gornje i donje strane, Bojanovski je pročitao ovako: *P(ublius) Ael(ius) P(ubli)f(ilius) Pan(i?)oni I coniugi karissi-/m(a)e. T(itus) Curiatius /[... Ovaj natpis je u gotovo istoj formi uvršten i u Corpus Ane i Jaroslava Šašel: (ILlug. 783) ? JP. Ael(ius) P.f.Panoni / coniugi karissi/m(a)e T. Curiatius /[—.*

Tijekom 1991. g. na Vidikovcu u Prisoju pronađen je novi ulomak rimskog natpisa koji s prethodnim čini cjelinu (ŠKEGRO 1992: 257-269; 1994: 288-290, Nr. 2, Taf. XXII2). Dimenzije novopronađenog ulomka su: 12,5 x 46 x 36 cm. Visina slova je 3,8 cm. Ovaj ulomak je odbijen s gornje i donje strane te s desne strane. Nalazi se u lapidariju muzeja u Franjevačkom samostanu na

2 BUTTREY 1980: 30, 38; prema: KIENAST 1990: 115, u listopadu ili studenome. MARTIN 1987: 192.

3 BUTTREY 1980: 29; KIENAST 1990: 115, slijedio je nakon 30. listopada 81. g. SCHILLINGER-HÄFELE 1986:59.

4 Za uporabu sadre i boje usp. fragment epistila iz Taragone: DI STEFANO MANZELLA 1987: si. 18.

Gorici kraj Livna. Struktura kamena, identičnost ukrasnih motiva i slova te prijelom po prvim trima slovima posljednjeg retka natpisa što gaje objavio I. Bojanovski odnosno prvog retka novopronađenog fragmenta (*M, E, T*) koja se međusobno nadopunjuju, govore daje riječ o dva ulomka jednog spomenika (si. 2). Iako je novopronađeni ulomak nadopuna fragmenta koji je publicirao Bojanovski, nažalost ni njime se ne završava ovaj vrlo vrijedni natpis koji iznova svjedoči o municipalitetu rimskog naselja s Duvanjskog polja i o njegovim dužnosnicima.

Spajanjem ovih dvaju fragmenata ovaj natpis se može pročitati ovako:

Slika 2. Natpis Tita Kurijata Seneke iz Karlova Hana

-----
*P(ubliae) Ael(iae) P(ublii) f(iliae) Panoni
 coniugicarissi-
 m(a)e T(itus) Curiatius
 Senecamari[?]fus]
 duovir q(uin)q(ennalis) Delfminens*

Spomenik je, kao što iz natpisa i proistječe, podigao *Titus Curiatius Seneca, duovir quinquennalis* municipija *Delminensium* u čast svoje supruge *Publiae Aeliae Pano*. Njegova nomenklatura upućuje daje riječ o domorocu, no nije posve isključeno da potječe i iz sjeverne Italije, odnosno sjadranske obale, moguće iz *Iadera* (*CIL III 2944.*), odnosno *Salone* (*CIL III 2019*). I Senekina supruga je također domorotkinja. Nosi ime *Pano* koje nadopunjuje do sada poznati fond delmatskih ženskih imena⁵ koja se završavaju na *-o*, primjerice: *Buvo* (Borčani, Tomislavgrad; PATSCH 1904: 216), *Dasto* (Borčani, Tomislavgrad; *CIL III 14976'*), *Dutieio* (Golubić, Glamoč; *CIL III 10040*), *Epatino* (Glamoč; SERGEJEVSKI 1927: 261), *lato* (Suhača, Livno; SERGEJEVSKI 1938: 31), *eto* (Vrlika, Knin; *CIL III 13223*), *Lavo* (Tomislavgrad, Lištani-Livno; *CIL III*

⁵ O srednjedalmatinskom imenskom području: KATIČIĆ 1963: 255-292.

14320⁸, 9846 2761), **Paio, Païo** (Borčani, Tomislavgrad; *CIL III 14976⁷, 9850*), **Prevo** (Vašarovine, Livno; SERGEJEVSKI1931: 20). Rodovsko ime Senekine žene govori daje ona pripadala obitelji koja je građanstvo stekla u vrijeme cara Hadrijana. Kuriozitet ovog natpisa je i u tome da žena, koja se na njemu spominje, nosi *ipraenomen*. To je inače velika rijetkost za područje podunavskih i balkanskih provincija.⁶ Paralele za ovo ipak postoje, među inim i na području rimske Dalmacije. Tako su *praenomene* imale i **L(ucia) Pletoria** iz Pren Mačia u Albaniji (*CIL III 14602*) kao i **P(ublia) Aelia Tertulla** iz Mrkonjić-Grada u Bosni (*CIL III 13238*). Rodovsko ime žene dopušta datiranje ovog natpisa najranije u vrijeme Hadrijana (ALFÖLDY1969:43-46), dok podaci iz filijacije ne dopuštaju datiranje izvan drugog stoljeća.

Natpis također iznova daje i podatke daje postojao *municipium Delminiensium* na Duvanjskom polju. Gdje se točno nalazio ovaj rimski municipij, još se ne može pouzdano kazati. Tragovi na terenu govore da u obzir dolaze kako područje suvremenog Tomislavgrada - kao stoje pretpostavljao C. Patsch (PATSCHE 1904a: 309), ali i Prisoje - gdje su registrirani ostaci većeg rimskog naselja sa ranokršćanskom bazilikom (BOJANOVSKI1988: 226) a odakle potječe i ovaj natpis te natpisi cara Domicijana i Publija Elija Juvenala (BOJANOVSKI 1970: 6; 1975: 42-49, nr. 1; *ILJug. 782*; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1986: 7-17) kao i Borčani - gdje su također registrirani ostaci većeg rimskog naselja s ranokršćanskom bazilikom (BOJANOVSKI 1988: 225-230). Definitivni odgovor na ovo pitanje mogu dati samo arheološka istraživanja Duvanjskog polja, a osobito ovih lokaliteta.

Iz fragmenata ovog natpisa razabire se daje tijekom drugog stoljeća u *Delminiumu* živjelo kako domaće, tako i pučanstvo prispjelo sa strane. Magistrature su bile dostupne kako pridošlicama kao štoje npr. bio **Titus Curiatius Seneca**, tako i romaniziranim domorocima, primjerice **Publius Aeliusu Iuvenalisu** (BOJANOVSKI 1970: 5-11; 1975: 42-49; *ILJug. 782*).

Br.3

Ulomak, vjerojatno baze nekog rimskog spomenika od muljike, potječe s Liba iznad Tomislavgrada (si. 3) (ŠKEGRO 1994: 287-288, Nr. 3, Taf. XXII).

Nalazi se u arheološkoj zbirci franjevačkog samostana u Tomislavgradu. Dimenzije: 17 x 46 x 31 cm. Ovom ulomku je očuvanija tek prednja strana s natpisom, urezanim monumentalnom provincijalnom kapitalom u dva retka. Slova A su bez poprečne crte, kao štoje slučaj i s natpisom br. 1. S obje strane prvog slova prvog retka natpisa urezane su dvije točke. Prva točka je vjerojatno razdvajala ovo slovo od nekog prethodnog slova. Slova *NiT* prvog retka data su u ligaturi. U prvom retku natpisa odbijeno je prvo slovo te slovo *S* kojim je završavalo ime **Quintus**, odnosno tri iduća slova (**SCR**) riječi **scriba**. U drugom retku odbijeno je prvo slovo (*I*). Na natpisu se inače nalazi pet kratica, što pak nije osobita zapreka za njegovo čitanje:

Slika 3. Natpis Publija Elija Kvinta sa Liba kraj Tomislavgrada

6 O ženskim *praenominama*: KAJANTO 1972: 13-30.

*P(ublius) Ael(ius) Quintu[s scr]-
iba p(ublicus) D(elminiensium) v(otum) re(ddidit) libenfs].*

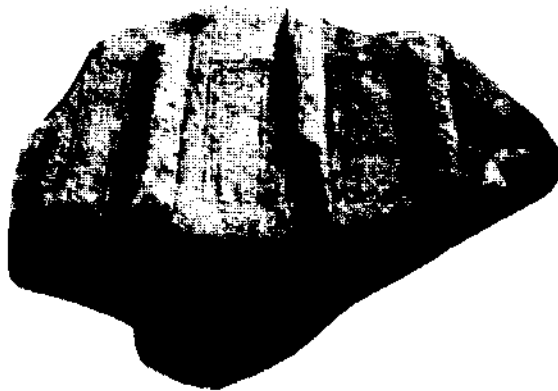
Ovaj spomenik je, kao što se razabire na natpisu, dao podići rimski građanin **Publius Aelius Quintus**, inače već poznat s jednog žrtvenika Jupiteru⁷ iz ruševina ranokršćanske bazilike u Crvenicama kraj Tomislavgrada (BOJANOVSKI 1965: 138, tab. LVIII). U vrijeme podizanja ovog spomenika Publije Elije Kvint je bio u službi municipalnog bilježnika (*scribapublicus*).

Sudeći prema dimenzijama, najvjerojatnije je služio kao postament nekom drugom spomeniku. S obzirom na karakteristike natpisa, može se, kao i žrtvenik iz Crvenica, datirati u 2. st. Kuriozitet ovog spomenika je u tome da gaje podigao romanizirani domorodac - dakle Delmat, čiji latinski *cognomen* pripada grupi imena koje je uglavnom nosilo romanizirano pučanstvo (npr. *Iuvenalis*, *Maximinus*, *Nepos*, *Severus* ili *Victor*) (BOJANOVSKI 1988: 222).

Prema uzoru na glavni grad Carstva - Rim, i municipiji kao i kolonije također su imali svoje *apparitores magistratuum*. Među njima bili su i bilježnici (*scribae*). *Scriba JQ* inače bio niži gradski službenik, koji je obavljao poslove tajnika, knjigovođe i računovođe ili je kao registrator rukovodio pismohranom (*tabularium*), ako nije - što se pak rijetko događalo - za to bio namješten posebni arhivski službenik (LIEBENAM 1967²: 287 i d). Među municipalnim bilježnicima razlikovala su se dva ranga: *scriba duumviralis* (DESSAU, *ILS* 6315) i *scriba publicus aedilicius* (DESSAU, *ILS* 6460). *Scribae* iz manjih municipija gotovo su isključivo poznati bez atributa (*CILIII* 4267; *CILIII* 3974). S obzirom na neznatan njihov broj te službenika po rangu bliskim njima, može se zaključiti da i nisu imali previše obveza (MÓCSY 1962: 602). Iz Dalmacije je inače poznat još jedan *scriba* koji je službovao u Saloni (*CILIII* 2122). Popisu dužnosnika rimskog municipija s Duvanjskog polja: *ordodecurionum* (*CILIII* 14229; *ILJug.* 167, 782), *quaestor* (*ILJug.* 782), *duoviri* (*ILJug.* 782), *duoviri quinquennales* (ŠKEGRO 1992: 257-269) i *quattuorviri quinquennales* (*ILJug.* 782), ovim natpisom pridodaje se i *scribapublicus*.

Br. 4

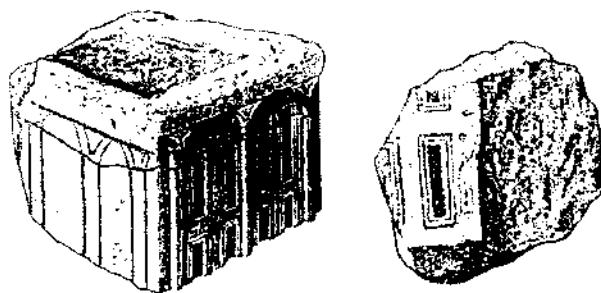
U muzejsku zbirku Franjevačkog samostana u Tomislavgradu u ožujku 1990. g. dospjeli su ulomci triju rimskih spomenika s Liba iznad Tomislavgrada (si. 4). Među njima bio je i fragment stele s motivom kasetona (ŠKEGRO 1997c: 83-86), dimenzija 60 x 60 x 8 cm. Ovaj fragment je oštećen sa svih strana. Izrađen je od mekšeg vapnenca koji se inače dobro obrađuje. Kasetone, dimenzija 24 x 8 cm, dijele tri stupa od kojih je srednji urešen okomitim kanelurama dok su bočni izvedeni tehnikom tordiranih kanelura. Kasetoni su naglašeni kvadratnim dekorativnim profiliranjima u vidu uskih traka izražajnih vanjskih rubova.

Slika 4. Ulomak rimske stele s motivom *Porta Inferi* s Liba kod Tomislavgrada

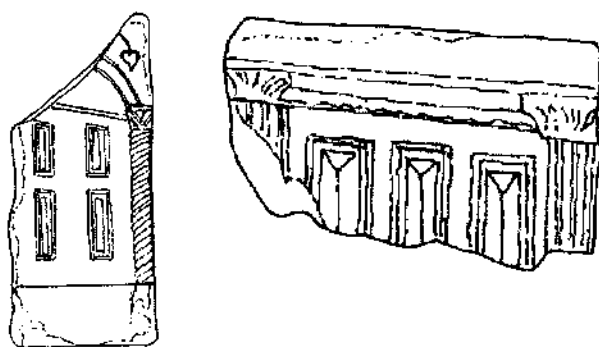
⁷ *[I(ovi)]O(ptimo)M(aximo),/P(ublius)Ael(ius)Qui-(tus).V(otum)s(olvit)l(ibens)m(erito).Usp.ILJug.784.*

Presjek stupaca koji razdvajaju kasetone je 5 cm. Kasetoni ovog fragmenta, inače dijela nadgrobne stele s motivom *Porta Inferi*, u odnosu na najednake spomenike iz rimske Dalmacije, ima neke osobitosti. Nedostaju mu detalji, primjerice tužni *Atis* te alka za kucanje koji se nalaze na većini rimskih nadgrobnika ovog tipa. Raspored kasetona ovog fragmenta nešto je drukčiji u odnosu na kasetone drugih rimskih spomenika iz Dalmacije, na kojima se dva veća kasetona nalaze ispod dvaju manjih. Iznad kasetona se redovito nalazi natpisno polje sa zabatom. Kasetoni ulomka s Liba su jednakih dimenzija. Raspoređeni su jedan do drugoga u horizontalnome nizu. Razdijeljeni su dvama tordiranim polustupovima i jednim polustupom s okomitim kanelurama.

Slika 5. Rimski spomenici s Karaule kraj Tomislavgrada

Ovo je peto pojavljivanje spomenika s motivom *Porta Inferi* na nadgrobnim spomenicima na klasičnom delmat-skom području. Carl Patsch je 1897. g. na Karauli (Duvno = Tomislavgrad) pronašao dva rimska spomenika sa istim motivom (si. 5). No nije mu bilo jasno čemu su oni služili (PATSCH 1897:243). Veći ulomak je odlomljen po sredini donjih kasetona. Motiv *Porta Inferi* do kraja je završen tek na prednjoj strani, dok je na lijevoj bočnoj strani samo naznačen. Ovaj ulomak je visok 46 cm, širok s obrađene strane 61 cm a s neobrađene strane 50 cm. Dvoja vrata urezana su između tri stupca s kapitelima. Isti je motiv tek naznačen na bočnim stranama. Rubni dijelovi gornje kvadratične strane ovog spomenika lijepo su obrađeni, dok je sredina u fazi početnog izdublivanja. Očito daje spomenik još u fazi obrade, zbog prelamanja, bio odbačen (PATSCH 1897: 241-242, br. 21, si. 19). Drugi manji ulomak je slabije očuvan. Odlomljen je sa svih strana. Na njemu se očuvao motiv donjeg desnog kasetona i donja polovica gornjeg kasetona te djelomice lijevi kaseton desnih vrata. Ovaj fragment je visok 37 cm, obrađena strana mu je široka 19 cm a neobrađena 53 cm (PATSCH 1897: 242-243, br. 22, si. 20). Dimenzije i ukrasni motivi ovih ulomaka s Karaule svjedoče da su trebali poslužiti za sandučasti dio urni za pepeo. S obzirom na činjenicu da nisu dovršeni nego su još tijekom obrade odbačeni, ovi spomenici svjedoče da ih je izradila ruka jednog majstora, odnosno jedna radionica koja se nalazila na ovome području. Nema sumnje daje u istoj radionici izrađen i spomenik s Liba. Na ovakav zaključak upućuje kako ukrasni motiv *Porta Inferi* koji resi ove spomenike, tako i njihove dimenzije ali i blizina njihova pronalaska.

Slika 6. Ulomci urni za pepeo s lokaliteta sveti Ivo u Livnu

Interesantno je da se motiv vrata podzemlja javlja i na urnama s livanjskog područja. Tako su u samom središtu Livna na groblju sv. Ivo u listopadu 1993. g. pronađena dva fragmenta s ovim motivom. Bila su uzidana u prednju stranu jedne kasnoantičke grobnice. Na ulomku koji se nalazio iznad ulaznog dijela grobnice prikazana su vrata podzemlja s polukružnim gornjim dijelom te sa četiri uža kasetona (si. 6).

Sa desne strane je tordirani stup sličan stupovima na ulomku s Liba kraj

Tomislavgrada. Na manjem ulomku koji je bio uzidan desno od ulaznih vrata ove grobnice prikazan je sličan motiv. Ovaj ulomak predstavlja gornji dio prednje strane rimske urne na koju je nalijegao poklopac. Na ovom ulomku vrata imaju tri kasetona između dvaju stupova s kaneliranim žljebovima i kapitelima. Već je na prvi pogled jasno da ovi fragmenti imaju dosta podudarnosti s ulomcima pronađenima na Karauli u Tomislavgradu te s fragmentom stele s Liba iznad istoga grada. Bez sumnje su izrađeni u približno isto vrijeme, moguće rukama istog majstora, odnosno radionice.

Ornamentalni motiv *Porta Inferi* je u unutrašnjost delmatske zemlje dospio posredstvom klesara koji su nadgrobnne spomenike izrađivali uglavnom za pripadnike *legio VII* (od 42. g. *Claudia piafidelis*) stacionirane u logorima *Tilurium* (Gardun kraj Trilja) i *Bigeste* (Hardomilje, Humac, Ljubuški u zapadnoj Hercegovini). Ova je legija na područje Dalmacije stigla najvjerojatnije 7. g. po Kr. s maloazijskih prostora (WILKES 1969: 94, 112 i d.; ZANINOVIĆ 1984: 68, 71; MEDINI 1984: 108). Nadgrobnni spomenici s ovim motivom najviše su izrađivani u radionicama ove legije u Tiluriju (MEDINI 1984: 107-125) te u Saloni. Najstariji spomenik s ovim motivom datira se u 26. ili 27. g. po Kr. a potječe upravo iz Tilurija (*CIL III 9737*; MEDINI 1984: 108, 113).

Osam nadgrobnih spomenika s motivom *Porta Inferi* registrirano je na području vojničkog logora *Bigeste* (PATSCHE 1914: 167, si. 34, 35; BOJANOVSKI 1985: 70-72, br. 2, si. 2 i 3; 72, br. 3, si. 4; DODIG 1985: 107-115). Iako se ovaj motiv javlja i na spomenicima drugih legija, primjerice pripadnika *cohors I Bracaraugustanorum* (DODIG 1985: 107-115), pouzdano je ovamo dospio posredstvom vojnika pripadnika *legionis VII* su koji se iz *Tiluriuma* poslije 14. g. kao veterani naselili u blizini logora *Bigeste*. Majstori koji su izrađivali nadgrobnne spomenike s ovim motivom bili su i sami vojnici (*militēs marmorarii*) kao i građanske osobe koje su uglavnom radile za vojničku klijentelu. Motiv *Porta Inferi* s nadgrobnih spomenika obilježava zagrobni život, koji simbolizira upravo ovaj dekorativni detalj. Njegovo podrijetlo dovodi se u svezu s maloazijskom Frigijom (HOFMANN 1905: 54 i d.; HASPELS 1971: pass.; MEDINI 1984: 105-107).

Br.5.

Dvodijelna monumentalna stela od vapnenca, također je pronađena u ostacima ranokršćanske krstionice u Karlovu Hanu u Prisoju kraj Tomislavgrada (si. 7) (ŠKEGRO 1994: 292-293, Nr. 4, Taf. XXII). Dimenzije reljefnog dijela: 100 x 68 x 22 cm. Dimenzije natpisnog dijela: 96 x 68 x 22 cm. Tekst natpisa urezan je na prostor dimenzija: 83 x 41 cm. Slova su, izuzev *D* i *M* iz prvog retka, visoka 5,5 cm. Gornji dio stele završava timpanonom sa dva akroterija. U sredini timpanona je rozeta, u sredini koje su tri rupice kojima se najvjerojatnije fiksirao središnji dio cvijeta. Ispod zabata je *aedicula*, unutar koje su prikazane dvije ženske osobe iznad pojasa. Desne su im ruke položene na lijeva ramena, dok su im lijeve ruke spuštene na pojas.⁸ Obje žene oko vrata imaju ogrlice. Desna osoba je kosu počesljala nalik na kriške dinje,⁹

Slika 7. Rimski spomenici iz Karlova Hana

⁸ Slične figure nalaze se na jednoj steli iz Solina. VAHD 56-59(2) (1954.) 162, tab. XIV.

⁹ O ovom stilu u Dalmaciji usp.: CAMBI 1988a: 101-111.

kako su se u doba Carstva uglavnom češljale mlađe rimske matrone - žene (*Antički portret u Jugoslaviji*. Beograd-Zagreb-Skopje-Split-Ljubljana 1987: 102-103) koje su se povodile za frizurama carica Faustine Mlađe (+175), Lucille (+185), Crispine (+183) te osobito za frizurom Karakaline supruge Plautile (+205). Ubrzo nakon smrti ovih žena iščeznuo je i ovaj tip frizura (CAMBI 1988: 104). Lijeva dama ima bujnu, po sredini začešljanu kosu, koja se na carskom dvoru nje govala u vrijeme Severá (si. 7) (CAMBI 1988: 104-105, 106, 107; 1991: 214).

Natpis je urezan na drugom, donjem dijelu stele u osam redaka. Slovo *C* u šestom retku urezano je na okvir natpisa. Slova *Ai Eiz* petog, šestog i sedmog retka ispisana su u ligaturi. Slovo *L* sličí grčkom slovu lambda (*Λ*). Ispod natpisa je u novije vrijeme urezan znak *X* i nema nikakve veze s rimskim tekstom. Lijevi dio natpisa oštetile su podzemne vode, no unatoč tome tekst je dobro čitljiv, i glasi:

D(is) M(anibus)
Aur(elia) Marcel-
lina mater
Aur(eliae) Marcel-
laefil(iae) pientis-
simae defunc-
tae ann(or)um XVIII
šibi etpost(eris)
šuis p(osuit).

Majka preminule kćerke s ove stele nosi obiteljsko ime *Aurelia*. Sudeći po tome, obitelj kojoj je pripadala, stekla je građansko pravo u vrijeme Marka Aurelija ili najkasnije za Karakale (ALFÖLDY 1969: 47). Frizure s reljefnog dijela ovog spomenika govore daje izrađen najkasnije u vrijeme dinastije Severá.

Br. 6

Poklopac rimske četvrtaste urne za pepeo sa natpisom, slučajno pronađen 1995. g. na lokalitetu Niče u Suhači kraj Livna (si. 8) (ŠKEGRO 1997b: 237, bilj. 8, si. 4). Izrađen je od laporastog vapnenca (muljike) kao i većina rimskih spomenika s livanjskog područja.¹⁰ Ima oblik ravne ploče prema sredini neznatno zadebljane. Strana suprotna natpisnoj dijelom je, kao i lijevi prednji kut, odbijena. Dimenzije: 120 x 100 x 13 cm. Na prednjem dijelu gornje površine ovog poklopca su tri četverokutna udubljenja (12 x 12 cm) pomoću kojih je na poklopac mogao biti fiksiran zabatni dio. U sredini ovih udubljenja su okrugle rupice promjera 1 cm. Na donjoj, izrazito ravnoj strani su, u obliku velikog slova *H*, urezani žljebovi za sanduk (66 x 66 x 72 x 6 cm). Na rubnom prednjem dijelu donje strane su dva okrugla udubljenja promjera (11,5 cm), jednake visine kao i žljebovi. U njih su

Slika 8. Poklopac urne iz Suhače kod Livna

po svoj prilici bili fiksirani stupici koji su stajali ispred sandučastog dijela urne i simbolizirali, zajedno s poklopcem i sandukom, pokojnikov vječni dom.

¹⁰ Nalazi se u Muzeju Franjevačkog samostana na Goricu u Livnu.

U vrijeme pronalaska ovog spomenika, prema svjedočenju pronalazača, pod njim se našlo garelje, kostiju i keramike, vjerojatno ostaci spaljenog pokojnika. Natpis, urezan rustičnom provincijalnom kapitalom, sastoji se od dvadeset sedam slova visine 9 cm. Ova vrsta latinske grafije se na livanjsko-duvanjsko-glamočkom području javlja tijekom 2. i 3. st. Na početku natpisa nedostaje lijeva kosa sigla slova *A*. Peto i šesto slovo natpisa (*R* i *V*) ispisani su u ligaturi. Interpunkcija je naznačena pomoću četiriju točaka urezanih po sredini natpisa. Poprečne crte početnog i osamnaestog slova *A* polaze od sredine desne crte prema dolje i ne sastavljaju se s lijevom crtom. Slova *E* i *T* se redovito javljaju bez gornje poprečne crte, pa slovo *T* više sliči slovu *V* nego slovu *T*. Ovo se slovo gotovo u identičnoj formi javlja i na još jednom natpisu sa istog lokaliteta, čiji je natpis, s obzirom da je riječ o prvom slovu, pogrešno pročitano. Umjesto slova *V* vidjelo se slovo *T*, pa je delmatsko žensko ime koje njime započinje također pogrešno pročitano kao *Iato* a ne, kao što bi trebalo biti, *Tato*.¹¹ Natpis s poklopca urne iz Suhače kod Livna glasi (ŠKEGRO 1997a: 94, br. 56):

Arri(us) Rufi(nus) veter(anus) leg(ionis) I (primae) adiutricis.

Arije Rufin imenovan na natpisu vjerojatno je Delmat, koji se po isteku aktivne vojne službe vratio u rodni kraj, gdje gaje, u jednom od vodećih rimskih naselja na Livanjskom polju, i smrt zatekla. U prilog ovom govori činjenica da se nastanio usred delmatske zemlje u naselju u kojem su preovladavali domoroci, iako u njemu nije obnašao nikakvu službu. Obiteljsko ime *Arrius* bilo je rašireno diljem Carstva. U Dalmaciji su ga uglavnom nosili Italici a tijekom kasnog Carstva i orijentalci (ALFÖLDY 1969: 61). Njegovo vlastito ime *Rufinus* je također bilo vrlo rašireno, osobito u Italiji i Hispaniji, ali se susreće i u Dalmaciji (ALFÖLDY 1969: 283-284). Ovako se zvao i neki Julije koji za sebe izričito navodi daje Delmat (*Julius domo Dalmata*). Julije je inače bio veteran *legionis II adiutricis*.¹²

Arije Rufin je vojnu službu mogao okončati u nekom od tri vojnička logora *Bigeste* (Gračine, Humac kraj Ljubuškog),¹³ *Burnum* (Ivoševci, Kistanje na rijeci Cetini), *Tilurium* (Gardun, Trilj kraj Sinja) u Dalmaciji. Manja vojnička odjeljenja (*vexillationes*) *legionis I adiutricis*, kojoj je i sam nekad pripadao, a koja je od vremena cara Hadrijana (117-138) bila stacionirana u mjestu *Brigetio* u Gornjoj Panoniji (RITTERLING, *RE* (1924-5.) 1289 Z. 25 i d., 1392) a od Karakale (211-217) na području Donje Panonije (RITTERLING, *RE* (1924-5.) 1320 Z. 20 i d., 1395 Z. 29 i d.; BETZ 1938:41), povremeno su tijekom 2. i 3. st. službovala i u Dalmaciji. Manje je vjerojatno daje *Arrius Rufinus* bio pripadnik neke od beneficijarnih *stationes*, kojih je na području Dalmacije bio veći broj a u kojima su također službovali pripadnici *legionis I adiutricis* (BOJANOVSKI 1988: 360-364; SCHALLMAYER 1990: pass).

S područja Dalmacije je, ako se izuzme vojnici *Valentinus* kojeg je smrt zatekla na području Bosanskog Grahova u zapadnoj Bosni a za kojeg nije jasno da lije pripadao Prvoj ili Drugoj legiji pomoćnika,¹⁴ osim Arija Rufina poznato još sedamnaest pripadnika *legionis I adiutricis*. Među njima su bili po jedan *centurio*, *comicularius*, *frumentarius* i *speculator*, trojica običnih vojnika (*milites*) te deset konzularnih beneficijara (*beneficiarii consulares*). U Dalmaciji su službovali od vremena cara Hadrijana (117-138.) do Filipa Arapina (244-249).

Arije Rufin je, s obzirom na činjenicu da su mu ostaci spaljeni i položeni u urnu, život okončao tijekom druge polovine 2. st., odnosno prije 3. st. (SREJOVIĆ 1965: 73; ZANINOVIĆ 1994:

11 SERGEJEVSKI 1938:31; *ILug.* 1780. Ispravno čitanje bi bilo *Tato*, a ne *Iato*.

12 *Ulcisia* u Panoniji: *Usp. AE* 1939, 8; ALFÖLDY 1969: 284.

13 O ubikaciji ovog logora: BOJANOVSKI 1973: 303-311.

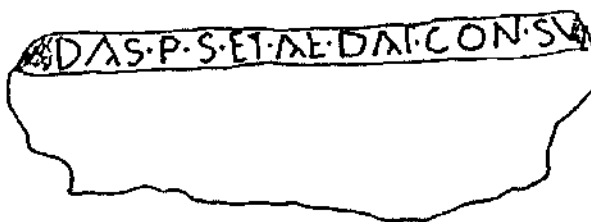
14 *Valent*———// *militi legion[is] I vel II] / a<d> iutricis defu[nc]/to an(norum) XXX memori/am posuit/ Tapa pi/entissima coiux*. SERGEJEVSKI 1938: 19, si. 26; BETZ 1938: 211; *ILug.* 1809.

47). Vjerojatno po okončanju Markomanskih ratova vratio se u rodni kraj i nastanio u jednom od vodećih rimskih naselja na Livanjskome polju (BOJANOVSKI 1988: 246). O snažnom peregrin-skom karakteru ovog naselja svjedoče kako delmatska utvrda Gradinica (44 x 35 m) iznad njega (BENAC 1985: 111-112), tako i kultovi Dijane, Silvana i nimfi koji se u njemu susreću, a koji uglavnom prevladavaju među Delmatima (SERGEJEVSKI 1929: 95, si. 1). Snažniji proces romaniziranja unutrašnjosti delmatske zemlje, pa time i ovog naselja, otpočeo je u vrijeme Hadrijana (BOJANOVSKI 1970: 5-18; 1978: 115-126; 1988: 241). U rimskome naselju koje se nalazilo u Suhaći kraj Livna, uz koje je bio pokopan Arije Rufin, nastanili su se još neki romanizirani Delmati, primjerice: Elije Tit Dasa (*Aelius Titus Dasas*) sa suprugom Elijom Sejom (*Aelia Seia*),¹⁵ Sekund (*Secundus*) s kćerkom Kvintom (*Quinta*) (odnosno Kvintilom (*Quintilla*)),¹⁶ neki Varon (*Varro*) te neka Tato (*Tato*), Nepot (*Nepos*).¹⁷ Daje ovo naselje i u doba razvijene i kasne antike imalo značajniju ulogu, među inim ostalog svjedoči i krovna opeka sa žigom [*Jartoriana* {*CIL III 10183*}¹⁸; PATSCH 1894: 349; 1906: 174; CURČIĆ 1909: 169) koja je ovamo dopremana preko Salone¹⁸ te ostaci jedne ranokršćanske bazilike (BOJANOVSKI 1983: 186-187; 1988: 246).

Inače ovo je drugo pojavljivanje rimskih veterana na Livanjskom polju. Umirovljeni beneficijarni konzular iz *legio X gemina*, Nosidij Sekund (*Nasidius Secundus*) naselio se u rimsko naselje koje se nalazilo u Lipi na suprotnoj strani Livanjskog polja. Ovaj je stranac (ALFÖLDY 1969: 102) tijekom druge polovice 2. st. bio i gradskim vijećnikom (*decurio*) vjerojatno u lokalnome municipiju.¹⁹ Iz istog mjesta potječe još jedan spomen municipaliteta također iz druge polovice 2. st. Vežanje uz romaniziranog Delmata Publija Elija Prokula (*Publius Aelius Proculus*).²⁰ Za veterana *Arija Rufina* ne navodi se, što se inače redovito navodilo, daje bio angažiran u bilo kakvim strukturama lokalne uprave. Interesantna je činjenica da se jedino na njegovu natpisu u Dalmaciji ime legije kojoj je pripadao ispisuje u cijelosti.

Br. 7

Ulomak natpisnog dijela poklopca urne za pepeo iz kasnoantičke grobnice (si. 9), pronađen tijekom sustavnih arheoloških iskopavanja na lokalitetu sv. Ivo u središtu Livna 1994. g. Natpisu nedostaju dva do tri slova s lijeve te jedno do dva slova sa desne strane. Na ulomku se očuvao sedamnaest slova razdvojenih sa sedam točaka urezanih po sredini natpisa. Tekst sadrži osam riječi. Slovo *A* je sva tri puta napisano tako da mu se poprečna crta spušta od sredine desne kose crte prema dolje ne dodirujući lijevu crtu. Istraživač je natpis pročitao kako slijedi: ... *DAS. P. S. ET. AEDAI. CON. SV...* (GLAVAŠ

Slika 9. Rimski natpis sa sv. Ive iz Livna

15 *D(is) M(anibus) / Ael(ius) Titus Dasantis se viuo p(osuit) et Ael(iae) / Seioni IMPL con(iugi) pi(a)e def(unctae)an(norum) LXp(osuit)etsuis*. SERGEJEVSKI 1938: 29; *ILug.* 1779.

16 *D(is) M(anibus) s(acrum) / [—] Secundi posuit filiae Qui / [—] coniugi et suis*. SERGEJEVSKI 1938: 28; *ILug.* 1781.

17 *Tato (ne lato) Nepotis vixit annos L[—]/posuerunt fili(i) e[frater?]*. SERGEJEVSKI 1938: 31; *ILug.* 1780.

18 U Saloni *CIL III 10183*¹⁸; 14334.

19 *M(arcus) Nasidius Secundus, dec(urio) mun(icipii) vet(eranus) b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) X (decimae) G(eminae)*. PATSCH 1906: 165, br. 4; 1909: 123; *CIL III 9847 + p. 2165; ILug.* 1783.

20 *P(ublius) Ael(ius) / Procul(us) / municip(ii) [—] Ja[—] /* SERGEJEVSKI 1928: 87, br. 9; *ILug.* 1786.

1994: 57) Uvidom u spomenik, inače smješten u arheološku zbirku Franjevačkog samostana u Livnu na Gorici, natpis se treba razriješiti kako slijedi:

[—] *Das(as) p(osuit) s(ibi) etAe(liae) Dat(oni) con(iugi) su[(ae)]*.

Kao što se iz natpisa razabire, ova urna bila je namjenjena spaljenim ostacima dvaju osoba: mužu koji se zvao *Dasas* i njegovoj supruzi koja se zvala *Aelia Dato*. Spomenik je bio izrađen za muževa života. Manje je vjerojatno, s obzirom na činjenicu da se u unutrašnjosti delmatske zemlje spominju još dvojica muškaraca s imenom *Dasas* (Suhača na Livanjskom polju²¹, Glamočko polje²²), da se muškarac s ovog poklopca zvao *Das(es)*, *Das(ius)* odnosno *Das(sius)* (ALFÖLDY 1969: 185). Ženska osoba sa ovog spomenika nosila je carsko rodovsko ime *Aelia* prema Hadrijanu (*Publius Aelius Hadrianus*), znak daje obitelj kojoj je pripadala građansko pravo stekla u vrijeme ovog cara. Mogla ga je baštiniti od roditelja ili posredstvom muža, kao što je bio slučaj sa Ailijem Titom Dazasom (*Aelius Titus Dasas*) i njegovom suprugom Ailijom Sejom (*Aelia Seia*) iz obližnje Suhače kod Livna. Ako je ženska osoba s ovog spomenika građansko pravo stekla posredstvom muža, onda se ispred muževa kognomena *Dasas*, treba navesti carska imenska formula *P(ublius) Ael(ius)*, pa bi natpis u tom slučaju glasio:

[*P(ublius) Ael(ius) Das(as). P(osuit) s(ibi) etAe(liae) Dat(oni), con(iugi) su[(ae)]*].

Kognomen kako muža, tako i žene s ovog spomenika, nedvojbeno govore daje i u ovom slučaju riječ o Delmatima, romaniziranim u vrijeme cara Hadrijana. Muž najvjerojatnije nosi delmatsko ime *Dasas* (KATICIĆ 1963: 268; ALFÖLDY 1969: 185), dok supruga ima tipično delmatsko ime koje se završava na *-o* (ALFÖLDY 1969: 351). No u ovom obliku (*Dato*) javlja se prvi put. Blisko mu je žensko ime *Dasto* s natpisa iz Borčana kraj Tomislavgrada (*CIL III 14976'*). Imenska formula koja uključuje carski gentilicij *Aelius* te incineracija i polaganje pepela u urnu ovaj spomenik datiraju u 2. st.

Br. 8

Rimska nadgrobna stela od vapnenca iz Bastasa kraj Bosanskog Grahova (si. 10) u zapadnoj Bosni (*civitas Ditionum*) (ŠKEGRO 1994: 293-294, Nr. 5, Taf. XXIII). Od 1986. g. nalazila se u rimskoj zbirci Regionalnog muzeja u Livnu. Dimenzije: 41 x 40 x 22 x 10 cm. Dimenzije natpisnog polja, u koje nije urezano nijedno slovo natpisa, iznose: 11 x 36 cm. Natpis na ovoj steli ili je bio ispisan bojom, ili nikada i nije bio urezan jer stela moguće nikada i nije poslužila svojoj svrsi. Mogla je biti odbačena tijekom izrade kao neuspjao proizvod, ili je bila jedan u nizu serijskih proizvoda na koji se natpis urezivao po želji kupca. Spomenik je inače dogotovljen na dosta neobičan način. Na steli se stapaju elementi zabata s edikulom u jedinstveno profilirano polje. Na re-

Nr. 5

Slika 10. Rimska stela iz Bastasa kod Bosanskog Grahova

21 *D(is) M(anibus) /Ael(ius) Titus Dasantis se vivo p(o-suit) et Ael(iae) / Seioni IMPL[—?] con(iugi) pi(a)e de-functae) an(norum) LX [b] (enemerenti et suis. SERGEJEVSKI1938: 124, br. 29; ILIug. 1779.*

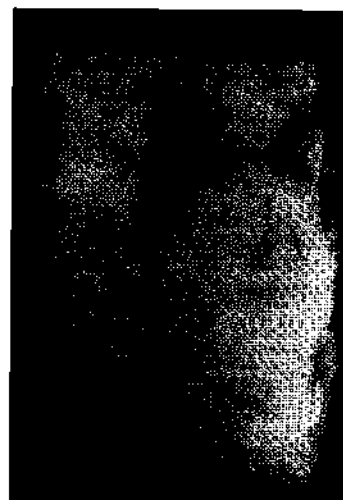
22 [—] / *Aug(usto) s(acrum) P(ublius) Aeli(us) Secundus d[ec(urio)] et Varro Da[s]jantis/[—?] p(osuerunt) pm salute sua et coll(e)gio (a)erariorum B[—?]milian(orum?)*. BOJANOVSKI1982: 26-27.

ljefnom dijelu predstavljene su četiri osobe, od kojih su tri unutar polja označenog polukružnim medaljonom, dok se četvrta figura nalazi izvan medaljona. Kad je u pitanju ova četvrta osoba, u pitanju može biti pripadnik različitog društvenog statusa u odnosu na tri osobe iz medaljona. Vjerojatno je riječ o libertinu, odnosno robu (*servus, libertus*). Ova stela ima zajedničkih elemenata s ulomkom nadgrobne stele, koja po svoj prilici također potječe iz Bastasa (SERGEJEVSKI 1935: 19, Tab. V, 4). Oba spomenika karakterizira rustikalnost cjelokupne izrade, osobito ornamentalnih motiva, koji na prvi pogled asociraju na drvene motive. Autohtoni elementi delmatske plastike na oba spomenika su dosta naglašeni. Identični su također i materijal od kojih su izrađeni te profilirani rub. Oba spomenika bez sumnje su djelo lokalnog majstora, koji je svoje proizvode najvjerojatnije izrađivao na Glamočkom polju. Sličnost ornamentalnih motiva ove stele s fragmentom kojeg je objavio D. Sergejevski, te aktivnost kiparske radionice iz Halapića kraj Glamoča u kojoj su vjerojato izrađena oba ova spomenika, dopuštaju njihovo okvirno datiranje u vrijeme od druge polovice 2. st. do prve polovice 3. st.

Br. 9

Ulomak lijeve strane reljefnog dijela nadgrobne stele od vapnenca iz Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Livnu na Gorici (si. 11), pronađen šezdesetih godina u Vašarovinama kraj Livna. Dio reljefa neke monumentalnije rimske stele raskomadane u najnovije vrijeme. Do 1989. g. nalazio se u Zavičajnome muzeju u Livnu. Dimenzije: 54 x 40 x 20 cm. Na ovom ulomku zamjetljiv je torzo i dio glave ženske osobe zaogrnutе tunikom. Na donjem dijelu ulomka zamjetljiv je motiv polukružnog medaljona, sličan onome s prethodnog spomenika. Crte lica figure s ovog ulomka gotovo su u potpunosti propale. Očuvala se tek naznaka kose podrezane po sredini čela te ispod ušiju. Vrlo nabrana tunika omotava cijelo tijelo počevši od vrata. Iz tunike proviruje neobično tanka ruka položena preko prsiju prema desnoj strani. S obzirom na prikaz osobe s ovog fragmenta uokvirene medaljonom, i ovaj se spomenik, kao i prethodni i onaj koji je objavio D. Sergejevski, okvirno može datirati u vrijeme od druge polovice 2. st. do prve polovine 3. st. (ŠKEGRO 1994: Nr. 5, 293-294, T. XXIII). Motiv prikazivanja osoba unutar polukružnog medaljona također bi mogao ukazivati na lokalnu radionicu, odnosno majstora.

Slika 11. Ulomak rimske stele iz Vašarovina kraj Livna

Br. 10. (si 12)

Sanduk za pepeo bez poklopca slučajno je pronađen u Čokorima kraj Banjaluke (*Castra*) u dolini rječice Suturlije. Izrađen je od sedrastog kamena. Dimenzije: prednja i zadnja strana 51 x 49 x 28, bočne strane: 34 x 28, 38 x 28, širina zidova iznosi od 8 do 6,5 cm širina otvora 38 x 24 cm, dubina sanduka 17 cm, slova su visine od 5 do 4,6 cm. Natpis je urezan u tri retka kapitalnim pismom, čija se slova završavaju oštrim završecima. Na natpisu nisu raspoznatljivi znakovi interpunkcije. Ligature se pojavljuju u prvom retku za drugo, treće i četvrto slovo (*A, E, L*). Isti je slučaj i sa posljednjim trima slovima drugog retka (*A, E, L*). Pronalazač je natpis pročitao kako slijedi: P. AEL. EPICATIE D- [...?]/ANO. D AN LXV PAE [...?]/MC CONIVX (I?) FPP(ŽERAVICA 1989: 26). U nešto izmijenjenom obliku interpretirao gaje i Bojanovski: P. Ael(io) Epicati ed[....?]ano

Slika 12. Urna za pepeo iz Čokora kod Banjaluke

d(efuncto) an(norum) LXV P. Ael(...?) itd. (BOJANOVSKI 1988: 303) Na fotografiji što ju je priložio pronalazač uočljivo je da natpis nije radikalnije oštećen, izuzev eventualno ispred posljednjih dvaju slova trećeg retka. Interesantno je da su slova A i na ovom natpisu urezana bez horizontalne crte. U skladu s tim natpis se može relativno lako analizirati. Slova A ispisana su bez poprečne crte. Kako je kognomen *Edanus* na ovom natpisu urezan u dativu, u istom padežu je nužno razriješiti također i *praenomen* kao i nomen, dakle: *P(ublio) Ael(io)*. Filijacija je naznačena samo posvojnim genitivom oca, dakle *Epicati (filio)*. U drugom retku slijedi naznaka godina koje je u času smrti imala

preminula osoba iz prvog retka, dakle: *d(efuncto) an(norum) LXV*. Slijede *praenomen* i *nomen* žene koja je dala podići ovaj spomenik. Oni su potpuno identični onima koje ima preminuli muškarac iz prvog retka natpisa, dakle: *P(ublia) Ael(ia)*. Žena s ovog spomenika ima i *cognomen*. I on je poput *praenomina* i *nomina* naznačen kraticom od dvaju slova (*MO*). Upravo ova kratica na ovom natpisu i zadaje najveći problem, s obzirom da se prvi put pojavljuje u ovakvom obliku. U pitanju može biti ime *Mo(cca)*, *Mo(ccia)* ali i druga. U skladu s ovim objašnjenjima natpis s ovog spomenika čita se kako slijedi:

*P(ublio) Ael(io) Epicati Ed-
ano, d(efuncto) an(norum) LXV. P(ublia) Ael(ia)
Mo(cca?) coniuxp(ie) p(osuit)*

Kao što se razabire prema natpisu, osobe koje se navode na njemu natpisu, peregrinskog su podrijetla. Građansko pravo postigle su u vrijeme Hadrijana (117-138) osobno ili su ga baštinitile od roditelja. Osobno ime *Edanus* u Dalmaciji je u ovom obliku bilo nepoznato. U sličnoj formi (*Edanius*) javlja se u Italiji (MOCSY - FELDMANN - MARTON - SZILÁGYI 1973: 111). I osobno ime oca preminulog Publija Elija Edana, *Epicatus* također se javlja u ovom obliku prvi put. Vrlo je slično imenu *Epicadus*, vrlo proširenom na području Dalmacije (KRAHE 1929: 47 i d.; 1955: 54; MAYER 1958: 139; ALFÖLDY 1969: 193-194). Nosili su ga uglavnom peregrini najugoistoku Ilirije (KATIČIĆ 1962: 101 i d). Osnovica za datiranje ovog spomenika je nomenklatura cara Hadrijana, incineracija preminulih. U skladu s tim ovaj se spomenik može datirati u drugu polovinu 2. st. po Kr., najkasnije na početak 3. st. Inače ovo je drugi rimski natpis s područja Banjaluke (rimska *Castra*), u kojoj se vjerojatno nalazila jedna putna *statio*,²³ kroz koju je prolazila magistralna cesta *Salona-Servitium (Itin. Ant., Tab. Peut)* (BOJANOVSKI 1974: 51-99).

²³ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Genio/loci L(ucius)/ Sicinius/ Macrinus/b(eneficiarius) co(n)s(ularis) P(annoniae)/ s(uperioris), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

PATSCH 1895: 574-577, si. 3; 1897a: 228-230 = *CILUI* 14221, p. 2328; SCHALLMAYER 1990: 349-350, Nr. 439.

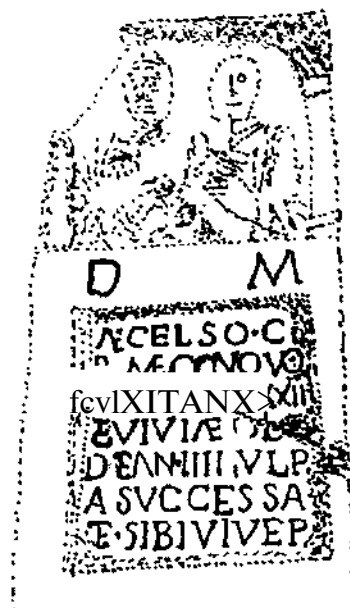
II.
SPOMENICI SREDIŠNJE BOSNE

Br.11

Monumentalna rimska stela s Ilidže kraj Sarajeva, pro-nađena prilikom izgradnje mosta preko rijeke Željeznice (si. 13) (IMAMOVIĆ 1979: 127-131). Objavljiivač ju je interpre-tirao kako slijedi: *D(is) M(anibus) IA. Celso c(oniugi) lb(e-
ne)m(erenti) con quo (=um) I vixit an(nis) XXXII/et Viviae
f(i)l(iae) Iob(itae) (?) an(norum) lili Ulp(i)/a Successa let
šibi viv(a)e p(osuit)*. Iz analize objavljiivačeve fotografije
uočljivo je da su slova *AEL* iz drugog retka natpisa data u liga-
turi, kao stoje slučaj i sa slovima *ME* i *ON* iz trećeg retka, od-
nosno sa slovima *ET* i *AE* iz petog, *EF* iz šestog te *ET* iz po-
sljednjeg retka teksta. Drugi red teksta odnosi se na zaslužnog
supruga Elija Celsa (*Aelius Celsus*), s kojim je Ulpija Sukcesa
(*Ulpia Successa*), iz šestog i sedmog retka, živjela trideset
dvije godine. Pretposljednja dva slova petog retka nisu čitlji-
va, dok je posljednje skoro u potpunosti odbijeno. Iz ovog ret-
ka je jasno da je ova monumentalna stela, osim Eliju Celsu
(*Aelius Celsus*), bila podignuta i u čast neke *Viviae*. U šestom
retku natpisa navodi se daje ova *Vivia* preminula u godinama
šestog desetljeća, a ne u četvrtoj godini kao što je napisao ob-
javljivač. Posljednja četiri slova šestog retka natpisa odnose
se na gentilno ime (*Ulpia*) žene koja je ovaj spomenik dala po-
dići svome preminulome mužu, Viviji i sebe samoj još za ži-
vota. Sedmi retkak natpisa započinje posljednjim slovom gen-
tilnog imena *Successa* koja podiže ovaj spomenik. Njezino ime, izuzev prvog slova, ispunjava cijeli
pretposljednji retkak natpisa. U skladu s prethodnim, natpis glasi ovako:

**D(is) M(anibus).*
Ael(io) Celso c(oniugi)
b(ene)m(erenti), con quo
vixit an(nos) XXXII.
⁵*Et Viviae [—],*
def(unctae) an(norum) LII[—]. Ulpi-
a Successa,
et šibi viv(a)e p(osuit).

Natpis se, s obzirom na Trajanovo rodovsko ime (*Ulpus*), koje nosi Sukcesa (*Successa*) koja je dala podići ovaj spomenik, te gentilicij cara Hadrijana (117-138) (*Aelius*) što ga nosi njezin muž *Celsus*, može datirati u prvu polovinu odnosno najkasnije od kraja 2. st. Kao što je sa natpisa razabi-
re, muž i žena bili su peregrini koji su građansko pravo stekli u različitim okolnostima. Žena gaje vjerojatno baštinila iz obitelji iz koje je potekla, dok je muž do njega došao kasnije. Kakogod bilo, riječ je ili o oslobođenima ili njihovim neposrednim potomcima. Treća osoba s ovog spomenika

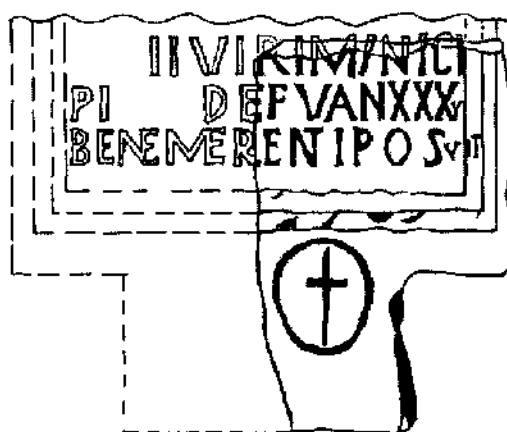

Slika 13. Rimski spomenik s Ilidže kraj Sarajeva

nije imala rimsko građansko pravo. U pitanju je svakako vrlo bliski član bračnog para Celsa (*Celsus*) i Sukcese (*Successa*) koji su živjeli u rimskom banjskom naselju *Res publica Aquae S[—]* na Ilidži kraj Sarajeva (BOJANOVSKI 1988: 143-154).

Br. 12

Ulomak rimske stele iz Kreševa (si. 14) (ŠKEGRO 1988: 294-296, T. XXIII, Nr. 6), na koji je ukazao fra Krunoslav Misilo (MISILO 1960: 77-78). Smješten je u muzejsku zbirku Franjevačkog samostana u Kreševu blizu Kiseljaka u središnjoj Bosni. Mjesto nalaza ovog spomenika nije sigurno. U pitanju može biti kako područje Kreševa, tako i širi region Višnjice kraj Kiseljaka, gdje se nalazilo jedno značajnije rimsko rudarsko naselje. Dimenzije: 48 x 34 x 18 cm. Na usadniku je, vjerojatno tijekom osmanlijskog perioda, urezan križ dimenzija 14 x 6,5 cm. Ovaj fragment predstavlja donji desni dio natpisnog dijela stele s polovicom usadnika. Prelomljen je po sredini trećeg retka natpisa brojeći odozdo, te okomito po sredini stele. Od natpisa se očuvao tek manji dio. Ovom ulomku u potpunosti nedostaje gornji i lijevi dio teksta te reljefni dio. Visina slova je 4,5 cm. Broj pet iz drugog retka, kao i posljednja tri slova (*V, I, T*) iz trećeg retka su visine 1,5 cm. Slova *MiViZ* prvog retka data su u ligaturi. Natpis je urezivan između dviju paralelnih linija i dobro je čitljiv:

Slika 14. Ulomak natpisa iz Kreševa

[—?duovi]ri munici-
[pi — d]efu(nct—) an(norum) XXXV
[benemerjenti]posuit

Oblik slova s ovog ulomka je dosta blizak natpisima prve polovine 3. st. iz unutrašnjosti rimske Dalmacije, koje karakteriziraju oštri završetci (šerifi) (SERGEJEVSKI 1957: 124). Dosta su mu slični i rimski natpisi iz Višnjice kraj Kiseljaka, koje je još 1936. g. objavio fra Krunoslav Misilo (MISILO 1936: 14-15). Inače područje Kreševa nalazi se unutar srednjobosanskog rudarskog bazena (IMAMOVIĆ 1972: 202), u kojem su tijekom nekoliko prvih stoljeća Carstva intenzivno eksploatirani željezo, srebro (PAŠALIĆ 1954: 54), arsen (IMAMOVIĆ 1972: 202) i druge rude. U samo Kreševu pokušava se locirati jedno manje rudarsko naselje, moguće *vicus*, koje je bilo središtem rudarskog područja oko Kreševa. Nadalje se na Kreševsko polje smješta i jedno rimsko gospodarstvo s vilom rustikom. Osim tragova rimske ceste u dužini od oko 200 m s područja sela Vranak kraj Kreševa (BASLER 1954: 299), koja je ovo područje spajala sa središnjim rudarskim naseljem u Višnjici kraj Kiseljaka, ostataka antičkih građevina iz samog Kreševa (IMAMOVIĆ 1972: 202) te jednog arhitektonskog ulomka vijenca nekog monumentalnijeg kasnoantičkog objekta, na ovom području nema drugih značajnijih rimskih spomenika. Epigrafska potvrda prisustva Rimljana u ovom regionu, iako se u nju nikako nije smjelo posumnjati, do sada je u potpunosti nedostajala.

Br. 13

Ulomak stele iz Donje Višnjice kod Kiseljaka (si. 15) (ŠKEGRO 1994: 296-297, Tab. XXIII, Nr. 7) početkom sedamdesetih godina prenesen u Zavičajni muzej u Zenici. Dimenzije: visina 80 cm, širina gornjeg dijela 60 cm, širina po sredini 40 cm, širina donjeg dijela 50 cm, presjek je 21 cm. Visina natpisnog polja je 42 cm. Visina slova u prva dva retka iznosi 6,5 cm, a u posljednja tri retka 5 cm. Kao što to pokazuje slika, ovaj ulomak pretrpio je velika oštećenja prouzročena djelovanjem podzemnih voda koje su ispod njega tekle, te oklesivanjem donje i lijeve strane. Natpis karakteriziraju elegantna izdužena slova koja se završavaju oštrim završecima. Na natpisu je bila naznačena i interpunkcija, koja je, kako to pokazuje posljednji redak, imala oblik trokuta. Poteškoće u interpretaciji ovog natpisa sjedne strane izaziva znatna oštećenost i, k tome sam tekst što ga karakterizira zbijenost izrazito duguljastih slova za čije vodoravne crte nije preostalo dovoljno mjesta. Vodoravne crte slova gotovo su identične završecima okomitih crta. To osobito vrijedi za slova koja čine jedna vertikalna ijedna horizontalna crta. S obzirom na ova oštećenja koja je pretrpio ovaj spomenik, natpis se čita otežano i slabo je razumljiv. Ipak, jasno je da se radi o nadgrobnom spomeniku podignutom roditeljima:

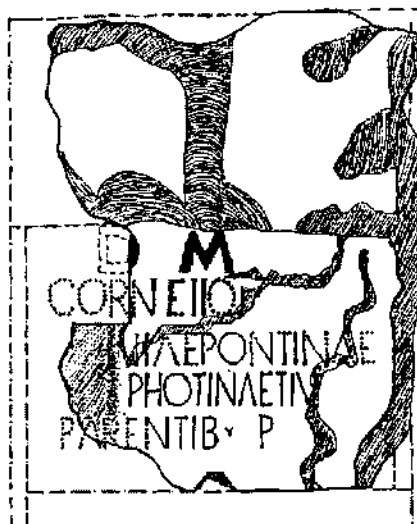
D(is) M(anibus)
 [—*Corjneliof*—*J*]
 [—*Jliae Pontinae*]
 [—*JPhotina et Iu*—]
 [*pare*]ntib(us)p(osuerunt).

Cornelii s ovog natpisa bili su posvuda rašireni. U Dalmaciji se najviše javljaju u obalnim gradovima: Saloni, Jaderu, Naroni, Dokleji, Buthui i dr. U vrijeme ranog principata uglavnom je riječ o Italicima ili oslobođenima. U vrijeme kasnog carstva *Cornelii* su ponajviše bili potomci starih obitelji te pridošlice sa Istoka, i iz Italije (ALFÖLDI 1969: 78). Kognomen *Pontius/-aje* rijetkost (*CIL III 12014*³⁴; *CIL III IX 1235*), a u Dalmaciji do sada nije bio poznat.

Formula *D(is) M(anibus)* kojom ovaj natpis započinje, pretpostavka je za datiranje ovog spomenika na prijelaz iz 1. st. u 2. st. (ALFÖLDI 1969: 28). Na isti zaključak upućuje i elegantnost samog natpisa, koji se svrstava u već poznate natpise s područja Višnjice.

Br. 14

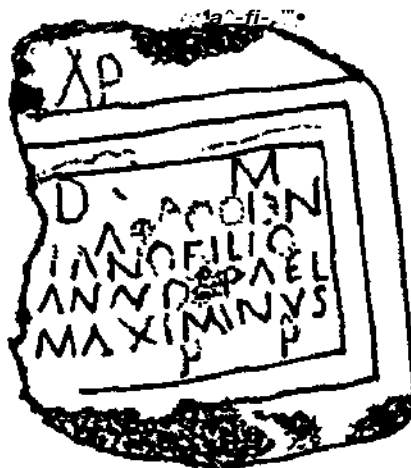
Ulomak natpisnog dijela rimske stele, pronađen prilikom sondažnih istraživanja poduzetih u razdoblju od 1984. do 1986. g. u naosu ranokršćanske bazilike na Gradcu (Ilinjača, Kotorac), Hadžići kraj Sarajeva (si. 16). Očuvao se natpisni dio, dok je reljefni dio u potpunosti odbijen (RUSKOVIĆ 1987: 109-110, si. 2). Ulomak je natpisnim poljem bio okrenut prema gore, paje natpis pretrpio oštećenja osobito na središnjem dijelu drugoga i trećega retka. Natpisno polje je sa lijeve strane odbijeno za širinu na kojoj su mogla biti upisana najviše dva do tri slova. Iznad natpisnog

Slika 15. Ulomak stele iz Donje Višnjice kod Kiseljaka

polja, uokvirenog profiliranim okvirom, razaznaju se tragovi reljefnog dijela. Natpis se sastoji od šest redaka teksta urezanog monumentalnom kapitalom koju karakteriziraju također oštri završeci slova. Na natpisu nisu zamjetljive ligature, dok se između slova razaznaju znakovi interpunkcije u vidu trokutića. Prema objavljenoj fotografiji, natpis se može pročitati:

^x*D(is) M(anibus)*
 [—]n
 [—]Jiangfilig,
ann(orum) [—]. P(ublius) Ael(ius)
^s*Maximinus*
p(ater) p(osuit).

Slika 16. Ulomak stele s Gradca kod Kotorca

Kao što se s natpisa razabire, spomenik je dao podići Publije Elije Maksimin svome sinu za kojeg, zbog oštećenja natpisa, ne znamo kako se zvao. I u ovom slučaju riječ je o peregrinima sa rimskim građanskim pravom, stečenim u vrijeme cara Hadrijana (117-138). Stoga se i ovaj spomenik okvirno može datirati u vrijeme dinastije Antonina. Osobno ime *Maximinus*, kako se zvao Publije Elije sa ovog spomenika, poznato je od ranije s istog lokaliteta. Tako se zavo i Aurelije Super, isluženi pripadnik *legionis VIIIAugustae*.²⁴ Poznat je i s rimske stele iz Ruševca u Brestovskom kraj Kiseljaka te s jednog spomenika s Ilidže kod Sarajeva. Inače na lokalitetu, odakle potječe ovaj natpis, te natpis rimskog veterana, registrirani su tragovi življenja još od neolitika i metalnog doba. U blizini je pronađen još jedan rimski žrtvenik bez natpisa (150 x 55 x 41 cm) te dva kamena bloka, za koje se pretpostavlja da potječu od nekog rimskog monumentalnijeg objekta (mauzoleja) (BOJANOVSKI 1978a: 104, si. 12).

Br.15

Nedavno pronađena i objavljena rimska stela iz Rauševca (Brestovsko) kraj Kiseljaka (si. 17) (ŠKEGRO 1997b: 234-239), također potječe iz rimskog rudarskog regiona srednje Bosne. Kao i svi natpisi s ovog područja, i ona spada u red monumentalnijih nadgrobnih spomenika sa natpisnim i reljefnim dijelom. Dimenzije: 144 x 40 x 12 cm. Ovaj spomenik je i u vrijeme pronalaska već bio u sekundarnoj upotrebi. Oblik izduženog pravokutnika te okresavanje reljefa i usadnika upućuju na zaključak daje ova stela, nakon što je dopremljena vjerojatno s nekog obližnjeg rimskoga groblja, po svojoj prilici poslužila kao poklopac nekom drugom objektu. Riječ je najvjerojatnije o kasnoantičkoj zidanoj grobnici kojoj je ovako oblikovana stela poslužila kao poklopac. Ako je točna pretpostavka daje ovako oblikovana stela poslužila kao poklopac nekoj rimskoj kasnoantičkoj zidanoj grobnici, onda je opravdano pretpostaviti i mogućnost postojanja na području Brestovskoga u najmanju ruku i jedne ranokršćanske bazilike. Naime, uz i unutar kasnoantičkih objekata ove vrste obično su tijekom 5. i 6. st. podizane i zidane grobnice (PAŠKVALIN 1970: 667-689). Lijeva i desna strana ove stele su po dužini precizno oklesane, kao uostalom i gornji te donji dio. Ipak, na gornjem dijelu zamjetljivi su tragovi zabata. Ispod njega se nazire *aedicula* s poprsjima dviju osoba u

²⁴ *D(is) M(anibus) Aurel(ius) Super veter[an]us ex / [l]eg(ione) VIII Aug(usta), memoriam sibi / vi(v)us et Ve- / r(a)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris, fdiam*

diffunctam, vi/it annos XXVIII. PATSCH 1893: 81; 1894: 342; 1896: 248; *CIL III 8375 (12749).*

Slika 17. Rimski stela iz Ruševca (Brestovsko) kod Kiseljaka

dubokom reljefu. Konture lijevo prikazane osobe su dobro raspoznatljive dok se nazire tek lijevi dio glave s uhom te lijevo rame desno prikazane osobe. Ispod reljefnog dijela u osam redaka urezan je natpis, dvama po veličini različitim vrstama slova. Slova iz prvih pet redaka visoka su 6,5 do 6 cm, a slova posljednjih triju redaka nisu veća od 2 cm. Dio natpisa, tj. prvotni tekst četvrtog i petog retka je ostrugan, a na njegovo mjesto urezan je novi tekst. Upravo zahvaljujući tome kao i činjenici daje stela okresivana s obje strane, značenje natpisa s ovog spomenika nije u potpunosti razumljiv. Slova natpisa s ove stele karakterizira kvadratična monumentalnost i vitkost karakteristične za principat. U natpisu, izuzev četiriju početnih slova sedmog retka (A, N, D, V), nema ligatura. Riječi su razdvajane trokutićima. Na natpisu se slovo K u dva navrata pojavljuje tako da su mu desne crte naznačene kako prema gore i dolje izlaze iz sredine vertikalne lijeve crte. Natpis s ovog spomenika čita se ovako:

¹*D(is) M(anibus)*

[—7 Maximin[o]

[*def(uncto) an(norum) —]III. Ar(rius) Karu[s]*

[—*njepoti, k[ar(issimo) J*

/ — *et šibi viva*

[—*Jum dulcissimu[m] —]*

[—*Jandum titulum [—]*

[— *posuit p(iae).*

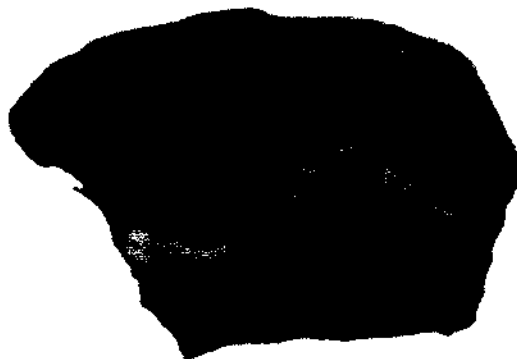
Na natpisu su spomenute tri osobe koje, u rimskom imenskom sustavu što ga karakteriziraju *tria nomina* za osobe s građanskim pravom, ne nose *praenomen*. Na spomeniku prvi je spomenut *Maximinus*, koji je preminuo u životnoj dobi koja se završava brojkom četiri. Zbog oklesavanja desnog dijela stele moguće točno utvrditi ni njegovo puno ime ni vrijeme njegove smrti. Drugi spomenut je *Arrius Karus*. Nosi necarsko rodovsko ime (*Arrius*) koje je bilo rašireno diljem Carstva, a osobito u njegovim istočnim dijelovima. Na području Dalmacije ovo su ime nosili uglavnom doseljenici s italskih prostora kao i Orjentalci (ALFÖLDY 1969: 61). Nosio gaje i Rufin veteran *legionis I adiutricis* iz Suhače kraj Livna. Arijev *cognomen Karus* je također otprije bio poznat na dalmatinskim prostorima. Nosio gaje neki *Aelius Maximinus* iz Kamena kraj Glamotča.²⁵ Treća osoba na ovom spomeniku je žena, čije se ime zbog oklesivanja ne može utvrditi. Čini se daje upravo njezinim zalaganjem stela i bila podignuta (*et šibi vivaposuit*), a i natpis djelomice ostrugan te ispisan novi. Formula *D(is) M(anibus)* kojom započinje natpis je pretpostavka za datiranje ovog spomenika na prijelaz iz 1. st. u 2. st. po Kr., dok je pak formula *posuit* karakteristična za kasni principat (ALFÖLDY 1969: 28-29). Kako je veći dio natpisa ispisan monumentalnom kvadra-

²⁵ *Ae(lius) Maximu(s) / Karus Epati/noni coi/gi et Ae(lius) Varrofilius) / [-]SINDOQ[-]*. SERGEJEVSKI 1927: 261, n. 10; *ILug.* 1659.

tičnom kapitalom koju karakteriziraju oštri završeci slova te njihova elegantna izduženost, zaključak je daje ovaj spomenik izrađen tijekom 2. st. po Kr. Njegova prenamjena uslijedila je tijekom kasne antike. Područje Brestovskoga, s kojeg potječe ovaj spomenik, u antičko doba nalazilo se u okviru velikog rudarskog regiona u kojem su intenzivno eksploatirane različite rude. Upravno središte ovog rudarskog područja nalazilo se u Višnjici kraj Kiseljaka, gdje je pronađeno više rimskih natpisa (MISILO 1936: 15-26; ŠKEGRO 1994: 294-297, Nr. 6, 7, T. XXIII, Nr. 6, 7).

Br. 16

Ulomak reljefnog medaljona s prikazom tračkog konjanika je iz iste regije kao spomenici br. 18-21 opisanim u ovome radu (si. 18) (ŠKEGRO 1992a: 219-223). Dimenzije: 10 x 8 - 13 x 2,5 cm. Izrađen je od mramora. Spada u uobičajeni tip zavjetnih četvrtastih pločica s kružno oblikovanim gornjim dijelom. Ovaj ulomak plošnog reljefa prikazuje konjanika, kojemu je lice, skoro *enface*, okrenuto udesno. Konjanik je odjeven u nabrani hiton s hlamidom preko ramena. Iza glave i desnog ramena naziru se dijelovi krila (HOFFILLER 1902: 192-193, si. 106), a u jedva prepoznatljivoj desnoj ruci drži ili mač ili bič podignut na divlju svinju ili na neku drugu životinju (BOŠKOVIĆ 1957:159-163; CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1963: br. 2-6, 9; MARIĆ 1933: 22-23). Lijevom rukom zaklanja glavu konja štitom, izvedenim jednostavnom urezanim okruglom linijom. Od prikaza konja sačuvala se samo glava i vrat. Uši konja su u napetom iščekivanju, dok mu vrat resi bujna griva koja pada nadesno. Uzde su formom u nesrazmjeru s drugim elementima ovog reljefa. Ispod gubice konja nazire se u tragovima vjerojatno grana stabla, uz kojega se inače redovito obvija zmija. Ne može se točno reći da li su konjanika pratili divlja svinja i pas, odnosno žrtvenik i stablo sa zmijom, jer su odbijene desna, lijeva i donja strana ovog spomenika. Ulomak reljefa tračkog konjanika iz Kreševa spada u uobičajeni tip spomenika ove vrste, dimenzija 20-30 cm (KAZAROW, *RE, suppl. III*, s. v. Heros (Thrakischer) 1918: 1145; MARIĆ 1938: 581-583). Tu vrstu reljefa karakterizira četverokutni oblik s polukružnom gornjom stranom. Ova vrsta spomenika se inače učvršćivala na čvrstu podlogu. Ovi reljefi su mnogobrojnije izrađivani od kraja 2. st. do sredine 3. stoljeća. U unutrašnjosti Balkana javljaju se sredinom, odnosno tijekom treće četvrtine 2. st. po Kr. (OPPERMANN 1981: 511). Ulomak reljefne pločice iz Kreševa, koji prema Kazarovljevoj sistematizaciji spada u tip A, e-f, drugi je primjerak pronađen zapadno od matičnog tračkog prostora, a ujedno je i drugi iz središnje Bosne. S obzirom na sličnost sa spomenikom iz Buljesovca kraj Vranja u južnoj Srbiji (BOŠKOVIĆ 1957: 159, si. 1; CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1982: nr. 25) te reljefom iz Drobete kraj Turnu Severina u Rumunjskoj (TUDOR 1950: 161), ovaj spomenik se također može okvirno datirati u prvu četvrtinu 3. st. po Kr. Zavjetna pločica iz Kreševa, kao i spomenik iz Sarajeva (SERGEJEVSKI 1948: 167-187), svjedoče o prisutnosti poklonika tračkog božanstva na širem području važnog rimskog rudarskog regiona (IMAMOVIĆ 1977: 234). Nije jasno da li je kult tog božanstva na ove prostore dospio posredstvom rimskih vojnika, koloniziranih veterana ili pripadnika kolonijalne odnosno municipalne administracije, trgovaca ili poduzetnika podrijetlom iz Trakije (POPOVIĆ 1991: 203).

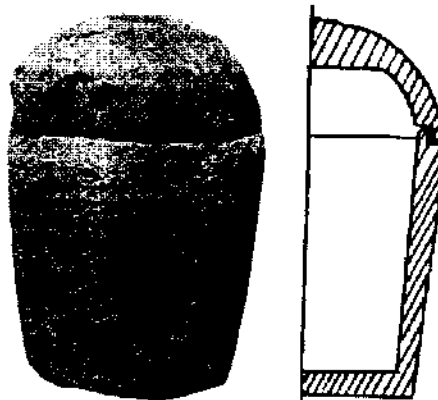

Slika 18. Ulomak medaljona s prikazom tračkog konjanika iz Kreševa

Br. 17

Iz muzeja Franjevačkog samostana u Kreševu (si. 19) potječe i jedna vapnenačka cilindrična urna za pepeo s poklopcem (*urna cineraria*). Na nju je 1960. g. upozorio fra Krunoslav Misilo, no okolnosti toga pronalaska nije objasnio (MISILO 1960: 77-80). Dimenzije: visina 33 cm, širina gornjeg dijela 32 cm, širina dna 26,4 cm, dubina unutarnjeg dijela 22,5 cm, debljina stijenke 4 cm. Debljina žlijeba 2x2 cm. Visina kalotastog poklopca 16,8 cm. Na urni je uočljivo poliranje finim nazubljenim čekićem uskog proretka zubaca. Na poklopcu su na nekoliko mjesta prisutne grudice sedraste naslage. Poklopac se s tijelom urne spaja žljebovima isklesanim na poklopcu kao i na tijelu urne, koji su međusobno bili učvršćeni limenom trakom, o kojoj svjedoče rupice razmaka 9 cm. U jednoj rupici još je očuvan trag olova. Incineracija u rimskoj državi prevladavala je u vremenu od 5. st. pr. Kr. do 3. st. po Kr. (CAMBI 1988: 5, 8, 11, 52). Na ilirskim prostorima ovaj način pokapanja iščezavao je u vremenu od Hadrijana (117-138) do Marka Aurelija (161-180). U unutrašnjosti Dalmacije napušteno je najkasnije do sredine 3. st. (SREJOVIĆ 1965: 73; PAŠKVALIN 1976: 49). Uzevši u obzir ove okolnosti te činjenicu da većina rimskih spomenika sa srednjobosanskog prostora potječe upravo iz vremena principata, zaključak je da ni ova urna nije mlađa od tog vremena.

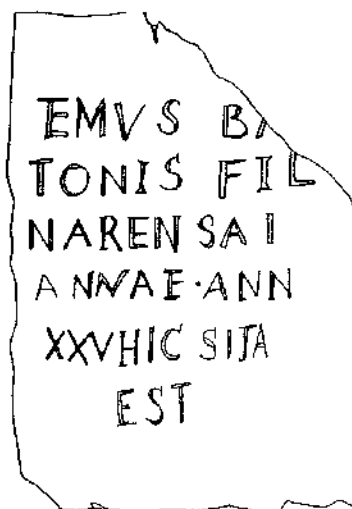
Slika 19. Urna za pepeo iz Kreševa

III.

SPOMENICI IZ HERCEGOVINE

Br. 18

Godine 1984. slučajno je u blizini Trgovišta u podnožju Brljevske glavice u Kazancima kraj Gacka u istočnoj Hercegovini pronađen ulomak rimskog nadgrobno spomenika s natpisom (si. 20). Ovaj spomenik, izrađen od tvrdog vapnenca, odlomljen je sa svih strana. Dimenzije: visina 64 cm, širina 55 cm i debljina 15 cm. Zbog čvrstoće kamena klesar nije u mogao ujednačeno urezati tekst natpisa koji se inače sastoji od šest redaka. Visina slova prvog retka iznosi 10 cm, drugog i trećeg 6 cm, četvrtog i petog 4 cm a šestog retka 6 cm. Na natpisu se pojavljuju dvije ligature. U prvom retku u ligaturi su ispisana prva dva slova (*T, E*) a u četvrtom retku peto i šesto slovo (*E, I*). Objavljiivač je natpis pročitao ovako: *Temus B[a]tonis fil(iae?) I NarensaU(-ae) Anuae(?) ann. l'XXVhic sita (est)* (MANDIĆ-STUDO 1985: 192; BOJANOVSKI 1988: 109). Malo kasnije natpis je iznova objavljen u verziji: *Temus (filiae), B(a)/tonis fil(io) I Narensai I Annaei, ann(orur) I XXV hic sita I^sest*. Protumačeno je daje spomenik podignut na uspomenu Batonove kćeri koja se zvala *Temus*, iz plemena *Narensai* i obitelji *Anneia*

Slika 20. Natpis iz Kazanaca kod Gacka

(ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1990: 8). Sudeći prema ilustracijama koje je objavljivač priložio, zamjetljivo je da natpis nije adekvatno interpretiran. U prvom retku neopravdano je umetnuta filijacija (*filiae*), koja se kao kratica (*fil.*) pojavljuje na kraju drugog retka. I kratica iz ovog drugog retka također je neadekvatno razriješena u dativu muškog roda *fil(io)*, iako se ne odnosi na *Temus* koja je inače peregrinsko ime ženskoga a ne muškoga roda (ALFÖLDY 1969: 306-307). Pojam *Narensai* iz trećeg retka odnosi se na etničku zajednicu iz kojeg potječe Batonova kći *Temus*, a koja je inače ovaj spomenik dala podići svojoj, u dvadeset petoj godini preminuloj kćerki koja se zvala *Anneus*. S obzirom na ligaturu s kraja prve riječi četvrtog retka (*EI*), u ovoj se riječi treba prepoznati dativ imena također ženske osobe kojoj je spomenik bio podignut, dakle *Annaei*. U kontekstu ovih razjašnjenja natpis iz Kazanaca glasi:

*Temus B[a]-
tonis fil(ia),
Narensai.
Annaei (filiae) ann(orum)
⁵XXV. Hic sita
est.*

Podatke o osobama koje se spominju na natpisu iz Kazanaca nadopunjuje jedan drugi natpis iz Fatnice na Dabarskom polju u istočnoj Hercegovini, koji prema Mommsenovoj interpretaciji glasi ovako (*CIL III 12800*):

*Tattaris Veneti
fdius et Temus An-
naei filia Batoni
filio annorum
⁵XX et Annaiae filiae annorum XXV
[—]•*

Natpis iz Kazanaca kraj Gacka spominje dvije osobe: Batonovu kćer *Temus* i njezinu kći *Annaeus* preminulu u dvadeset petoj godini života. Njoj je inače majka i dala podići ovaj spomenik. Na spomeniku iz Kazanaca ne spominje se ime oca preminule *Annaeus*, stoje dosta neobično s obzirom daje navedeno ime oca njezine majke.

Na natpisu iz Fatnice na Dabarskom polju spominju se oba roditelja preminule djece koja su se inače zvala *Bato* i *Annaeus*. Otac im se zvao *Tattaris*. Otac *Tattarisa* zvao se *Venetus*. Majka djece sa spomenika iz Fatnice zvala se *Temus*. Njezina majka je imala isto ime kao i njena kći, dakle *Annaeus*. Prema tome preminula *Annaeus* svoje je ime naslijedila od bake s majčine strane. Na natpisu iz Fatnice spomenute su dvije osobe, majka i kći, koje se u istom odnosu spominju na natpisu iz Kazanaca kraj Gacka. Na oba spomenika navodi se daje kći *Annaeus* preminula u dobi od dvadeset pet godina. Na natpisu iz Kazanaca ne spominje se ime oca preminule *Annaeus*, koje se na spomeniku iz Fatnice inače navodi na početku natpisa prije imena majke. Na natpisu iz Kazanaca nedostaje također i spomen sina Batona, koji se na natpisu iz Fatnice navodi prije imena preminule kćerke *Annaeus*.

Kako su i majka *Temus* i kći *Annaeus* s natpisa iz Kazanaca i iz Fatnice iste osobe, nelogično je da se na natpisu iz Kazanaca ne navodi očevo ime preminule *Annaeus*, dok se ime majčina oca *Batona* spominje. S obzirom da se ime oca preminule *Annaeus* na natpisu iz Fatnice navodi na samome početku, opravdano je zaključiti daje slična situacija bila i s natpisom iz Kazanaca. Izostanak

spomena oca s natpisa iz Kazanaca može se opravdati kako izlizanošću samog natpisa, tako i njegovom oštećenošću. Čini se da se prvi objavljivač natpisa iz Kazanaca prilikom njegova publiciranja isključivo služio upravo ovom lošom fotografijom. U skladu s ovim objašnjenjima, opravdano je zaključiti da natpis iz Kazanaca nije integralno objavljen, odnosno daje njegov početak izostavljen. Ako je to tako, a u skladu s natpisom iz Fatnice, natpis iz Kazanaca može se nadopuniti kako slijedi:

[Tattaris
 Veneti (fdius) velfil(ius) et]
 Temus B[a]-
 tonisfil(ia),
⁵Narensai.
 Annaei (filiae) ann(orum)
 XXV. Hic sita
 est.

Na natpisu iz Kazanaca majčina filijacija navodi se prema ocu *Batonu*. Na natpisu iz Fatnice filijacija majke *Temus* navodi se najvjerojatnije prema majci koja se pak zvala *Annaeus*. Ovo ime uglavnom su nosile muške osobe (ALFÖLDY 1969: 150), iako je bilo i žena koje su se tako zvale (PATSCHE 1910: 182; 1912: 137). Dakle preminula *Annaeus* »baštinila« je ime svoje bake po majci. *Baton*, preminuli sin *Tattarisa* i *Temus* s natpisa iz Fatnice, ima isto ime kao i majčin otac s natpisa iz Kazanaca. Prema ovome slijedi daje oboje djece s natpisa iz Fatnice naslijedilo imena iz majčine obitelji. S obzirom na konzervativizam peregrinskih populacija s ovih prostora (kako u antici, tako i danas), opravdano je zaključiti da nije riječ o slučajnosti. Prije su u pitanju tragovi matrijarhata. Izostanak imena oca preminule *Annaeus* s natpisa iz Kazanaca može se objasniti oštećenošću samog natpisa. Izostanak spomena *Batona* na natpisu iz Kazanaca ne može se objasniti, osim da je to učinjeno namjerno. Uzrok ovomu može biti u činjenici daje on bio živ kad je podizan spomenik preminuloj *Annaeus* (sčoje manje vjerojatno s obzirom da se na natpisu iz Fatnice spominje kao umrli prije sestre *Annaeus*) ili daje njegovu sestru *Annaeus* preminula izvan rodnog kraja (BOJANOVSKI 1988: 109), pa joj je spomenik bio podignut u mjestu smrti. Ako je *Annaeus* preminula izvan zavičaja, onda je logičan spomen etničke zajednice iz koje je ona potjecala. Kad su roditelji podizali spomenik preminulome sinu *Batonu* u mjestu življenja, spomenuli su i kćer koja je umrla izvan zavičaja. *Annaeus* se na području Kazanaca (Gatačko polje), koje od Fatnice (Dabarsko polje) razdvaja visoki planinski masiv Bjelašnice (1867 m), najvjerojatnije našla u ulozi udate žene ili pak robinje.

Pripadnost preminule *Annaeus* plemenskoj zajednici *Narensa* (*Naren(s)ai*) na natpisu iz Kazanaca izričito je naglašena. Ovu etničku zajednicu spominju Plinije Stariji (*Naresi*) (PLIN., *Nat. hist.*, III 143.), Ptolomej (Napévaioi) (PTOL., //16, 5.) te Apijan (Napsímoi) (APP, ///. 16). Spomen im nalazimo i na jednome natpisu iz rimskog naselja u Kolovratu kraj Prijepolja u Polimlju u jugozapadnoj Srbiji.²⁵ Da su *Narensi* živjeli na području Gatačkog polja, odakle potječe natpis iz Kazanaca, onda ih ne bi bilo potrebno izričito navoditi na ovome spomeniku. Natpis iz Kazanaca, kao uostalom i natpis iz Kolovrata u Polimlju, govori da *Narensi* nisu obitavali ni na Gatačkom polju kao ni u Polimlju. Njihovo obitavalište se u vrijeme principata, iz kojeg datiraju spomenici iz Kazanaca kraj Gacka i Kolovrata kraj Prijepolja, treba tražiti drugdje. Najvjerojatnije je posrijedi, s

²⁶ *D(is)M(anibus)/Narens(is)/v(ixit) a(nnos) XXVIII (?)/MAGEAel(i)P/5antoni(s)ser(v)/usATco(niugi)p(osit).* MIRKOVIĆ 1975: 99-100.

obzirom na sličnost u imenima, područje uz rijeku Neretvu kao što pretpostavlja i Bojanovski (BOJANOVSKI 1988: 109, 379).

Natpisi iz Kazanaca s Gatačkog polja i Fatnice s Dabarskog polja svjedoče daje konzervativizam kod tamošnjih Ilira bio vrlo čvrst tijekom 2. st. po Kr. To proistječe ne samo iz onomastike, koja je na ovim natpisima isključivo ilirska, nego i iz tragova matrijarhata. *Temus* spada u tipično ilirska imena karakteristična za jugoistočni dio Dalmacije (KRAHE 1929: 112; MAYER 1958: 333; ALFÖLDY 1969: 306-307). Tijekom 1. st. po Kr. tako se zvala neka *Iulia* iz *Butue* (ABRAMIĆ 1937: 35; *ILLug.* 1859), a tijekom 2. st. jedna žena iz Dokleje (MAYER 1932: 66). U vrijeme kasnog carstva ovako se zvala neka *Aelia* iz Glavatičeva (*CIL III8489 (12799)*). *Bato*z ime karakteristično za panonske populacije u Dalmaciji i Panoniji (KRAHE 1929: 17 i d.; MAYER 1958: 80 i d.; ŠAŠEL 1964: 359 i d.; ALFÖLDY 1969: 163-164). *Annaeus (Annaius)* je prvenstveno muško ime karakteristično za jugoistočne Ilire (KRAHE 1929: 5 i d.; 1955: 79; MAYER 1958: 42; ALFÖLDY 1969: 150). *Tattaris* je također ilirsko ime (ALFÖLDY 1969: 306), kao što je uostalom slučaj i s imenom *Venetus* (ALFÖLDY 1969: 323).

Formula *hic sita est* s natpisa iz Kazanaca, koja se na dalmatinskim spomenicima uglavnom javlja tijekom 1. st. po Kr. (ALFÖLDY 1969: 28), kao i izostanak građanskog prava osoba s ovog spomenika pretpostavka su za datiranje ovog natpisa, kao i natpisa iz Fatnice, prije 212. g., kad je car Karakala podijelio građansko pravo svim slobodnim građanima Carstva.

Br. 19

Ulomak natpisa nadgrobne stele iz temelja ranokršćanske bazilike u Vinjanima pokraj Posušja odbijen je sa svih strana (si. 21) (ANĐELIĆ 1981: 38, T. III 3). Očuvana su se četiri retka natpisa sa sedamnaest slova urezanih između paralelnih crta. Prvi redak sadrži tri, drugi četiri, treći šest a posljednji četvrti redak četiri slova. Prvi redak je zbog malog broja očuvanih slova te njihove oštećenosti teško rekonstruirati. Posljednje slovo ovog retka može biti *C*, *O* ili *Q*. U drugom retku pojavljuje se najvjerojatnije ime *Victoria*. U trećem se retku također pojavljuje ime, najvjerojatnije *Celsa*. Iza njega slijede dva slova: *Ki* / odnosno *Ki* i *L*, koja bi također mogla biti dio nekog imena. U posljednjem retku su tragovi formule o postavljanju spomenika. Natpis iz Vinjana mogao bi se razriješiti ovako:

/—]o vo[—]
 [— Vict]oria[—]
 [— cjelsa Ki[—] vel Kl[—]
 [— I]ib(ens) po(suit) [—]

Slika 21. Ulomak stele iz Vinjana kod Posušja

Cognomen *Victoria* je inače dosta raširen po cijelome Carstvu (KAJANTO 1965: 278). Osobito su ga nosile ženske osobe koje su bile kršćanke tijekom kasnog carstva (ALFÖLDY 1969: 327). Žensko ime *Celsa* nije se do sad pojavljivalo na području Dalmacije, dok je muška varijanta ovog imena (*Celsus*) u Dalmaciji dosta česta (ALFÖLDY 1969: 174). Ženska varijanta ovog imena

(*Celso*) pojavljuje se u Rideru (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1951: 59, br. 14; *ILJug.* 181). Javlja se i u oblicima *Celsina* (MIRKOVIĆ 1975: 222; *ILJug.* 534) i *Celsilla* (HOFFILLER - SARIA 1938: 28).

Br. 20

C. Patsch je 1893. g. objavio dva ulomka koji pripadaju jednom rimskome nadgrobnom natpisu (si. 22). Kao mjesto nalaza označio je Proslap kraj Prozora u sjevernoj Hercegovini. Natpis je pročitao kao što slijedi: . . . *Ulpiae* [¹? *Paujlinae* [*con(iugi)*] *carissimae defun[c]tae annorum LII se vivo šibi liberisae* (PATSCHE, u: BALLIF: 1893., 62; *CIL III 10049 = 13232*).

Patsch je obrazlagao svoju nadopunu ovog natpisa sa *coniugi* visokom starošću preminule osobe te posljednjim riječima natpisa. U kolovozu 1991. g. u podu podruma starog ruševnog Franjevačkog samostana na Šćitu nadomak Prozora pronađen je jedan sa svih strana odbijeni ulomak rimskog natpisa (ŠKEGRO 1994: Nr. 6, 297-298). Dimenzije: 30 x 27 x 8 cm. Natpisno polje: 24 x 13 cm, visina slova 3 cm. Između natpisa i rubnog rīza koji ga okružuje urezan je žlijeb promjera 2 cm. Natpis se sastoji od sedam redaka. Relativno je dobro čitljiv. Djelomično su izlizana posljednja dva slova prvog te posljednje slovo drugog retka. Natpis novopronađenog fragmenta sa Šćita glasi ovako:

Slika 22. Ulomak natpisa sa Šćita u Rami

¹ *Ulpiae* [—]

linaef—7

caris[simae]

defufctae]

⁵*anno[rum —]*

se vivo [šibi?]

libe[risque]

Rodovsko ime Ulpije govori daje obitelj iz koje je ona potekla građansko pravo stekla u vrijeme Trajana. Ulpija je potomak nekog carskog oslobođenika ili neke *Ubertae Augusti* ili pak potječe iz obitelji koja je građansko pravo postigla u vrijeme ovog cara. Spomenik se može datirati u kasno 2. st. odnosno najkasnije na početak 3. st. (PAASCH ALMAR 1990: 93). Na ovakav zaključak upućuje Trajanov gentilicij s ovog spomenika te prema Patschu visoka dob koju je Ulpija s ovog spomenika doživjela. Patsch je zamijetio da oba ulomka koje je on objavio, a od kojih ovaj čini lijevu polovicu, potječu iz župske kuće na Šćitu. Prema njemu, pronađeni su u Proslapu nadomak Prozora (PATSCHE, BALLIF: 1893: 62). Moguće je da ih je tadašnji ramski župnik fra Augustin Dembrić na Šćit dopremio i s nekog svog istraživanja srednjovjekovnih objekata u Varvari u Rami (VLADIĆ 1883: 7). Bosanski franjevci su od druge polovine 19. st. vrlo aktivno sakupljali arheo-

loške spomenike (ŠKEGRO 1997:140-154). Podatke o njima slali su *Društvu zapovjesticu jugoslavensku* u Zagrebu te tadašnjem ravnatelju Zagrebačkoga Arheološkog muzeja, Šimi Ljubiću (LJUBIĆ 1885:21).

Ovaj spomenik, kao i natpisi iz Varvare, na kojima se susreće rodovsko ime *Favius* (*ILug.* 1753-1756), svjedoče o stoljetnom prisustvu rimskih građana pravom na području Rame gdje su tijekom pretpovijesnog i rimskog doba intenzivno eksploatirane rude. Neki znanstvenici su skloni rimsko naselje *Bistue vetus* koje se spominje na *Tabuli Peutingeriani* također smjestiti upravo u Varvaru (PATSCHE 1909: 105 i d.; SERGEJEVSKI 1932: 36; PAVAN 1956: 59; PAŠALIĆ 1960: 38 i d.; ALFÖLDY 1965: 156; WILKES 1969: 170), dok drugi ovo naselje smještaju na područje Bugojna (BASLER 1988: 14; PAŠKVALIN 1990a: 43-51; 1990: 194-200; 1991: 209-219) u kojem je pronađena jedna cigla sa žigom *Bistues* (PETROVIĆ 1961: 230, si. 1). Nadalje na lokalitetu Crkvina u Bugojnu pronađeni su ostaci rimskog naselja s termama na temeljima kojih su tijekom kasne antike bile izgrađene dvije ranokršćanske bazilike (PAŠKVALIN 1990a: 43-51; 1990: 194-200; 1991: 209-219; 1995: 771-780).

BIBLIOGRAFIJA

AE- *L'Année épigraphique*. (Pariš)

ABRAMIĆ, M. 1937 -Antikni nalazu Budvi. *Glasnik Narodnog muzeja Boke Kotorske*, 4/1937: 33-41.

ALFÖLDY, G.

- 1965. *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Budapest, 1965.

- 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg, 1969.

- 2000. *Corpus inscriptionum latinarum, vol. sextum*. Berolini - Novi Eboraci, 2000: De Gruyter.

ANDELIĆ, T. 1981- Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja. *Hercegovina*, 1/1981:27-39.

Antički portret Antički portret u Jugoslaviji. Beograd - Zagreb - Skopje - Split - Ljubljana, 1987.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V. 1986 - Zaštita antičkog epigrafskog spomenika iz Karlova Hana (Prisoje) kod Duvna. *Hercegovina*, 5 (1986.) 7-17.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V. 1990-Rimski epigrafski spomenik iz Kazanac kod Gacka. *Hercegovina*, 7-8/1990: 7-13.

BALLIF, P. 1893 - *Römische Strafen in Bosnien und der Herzegowina*, Th. 1. Wien, 1893.

BASLER, D. 1954 - Kreševo - Kiseljak - Fojnica. *GZM*, 9/1954: 299-306.

BASLER, Đ. 1988 - Spomenici ranog kršćanstva u Rami. *Nova et vetera. Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline*, 1-2/1988: 1-14.

BENAC, A. 1985 - *Utvrdena ilirska naselja (I). Delmatske gradine na duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*. Sarajevo, 1985.

BETZ, A. 1938 - *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*. Wien, 1938.

BOJANOVSKI, I.

- 1965. Crkvina, Crvenica, Duvno-kasnoantička bazilika. *AP*, 7/1965: 134-140.

- 1968. Prisoje, Buško Blato, Duvno - kasnoantička bazilika. *AP*, 10/1968: 162-165.

- 1970. Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja. *GZM*, 25/1970: 5-18.

- 1973. Problem ubikacije Bigeste. *GZM*, 27-28/1972-1973: 303-311.

- 1974. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo, 1974.

- 1975. Nouvelle confirmation epigraphique de Delminium dans le champ de Duvno. *WMBHL*, 5/1975: 41-56.
  - 1978. Novi epigrafski nalazi s Glamočkog polja. *GZM*, 33/1978: 115-126.
  - 1978a. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine). *GCBI*, 17,15/1978: 51-126.
  - 1982. Noviji epigrafski nalazi s Glamočkog polja. (Epigraphica Salviatica recentiora). *GZM*, 37/1982: 15-40.
  - 1983. Livanjsko polje u kasnoantičko doba. *ZborADBiH*, 1/1983: 179-191.
  - 1985. Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (*pagus Scunasticus*). *100 godina Muzeja na Humcu*. Ljubuški 1985, *100 godina muzeja na Humcu (1884-1984)*. Ljubuški, 1985., 65-94.
  - 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo, 1988.
- BOŠKOVIĆ, Đ. 1957 - Prilog proučavanju »tračkog konjanika«. *Starinar*, 7-8/1956-1957: 159-163.
- BUTTREY, T. V. 1980 - *Documentary Evidences for the Chronology of the Flavian Titulature*. Meisenheim am Glan, 1980.
- CAMBI, N.
- 1988 - *Antički sarkofazi u Dalmaciji*. Split, 1988.
  - 1988a - Razmišljanja o antičkom portretu djevojke u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Inv. br. 573.). *GCBI*, 26-24/1988: 101-111.
  - 1991. *Antički portret u Hrvatskoj*. Zagreb, 1991.
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, A. 1963 - Nekoliko spomenika tračkog konjanika iz naše zemlje i problem tračkog herosa. *Starinar*, 13-14/1962-1963: 113-124.
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, A. 1982 - Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta. *Corpus cultus equitus Thraci*. Leiden, 1982.
- CIL III - Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berolini.
- ČURČIĆ, V. 1909 - Arheološke bilješke iz Livanjskog kotara. *GZM*, 21/1909: 167-175.
- ILS - Inscriptiones Latinae selectae*. Berolini.
- DI STEFANO MANZELLA, I. 1987 - *Mestiere di epigrafista. Guida alla schedatura del materiale epigrafico lapidario*. Roma, 1987.
- DODIG, R. 1985 - Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae. *700 godina Muzeja na Humcu*. 1985:95-118.
- FIALA, F. 1893 - Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine. *GZM*, 5/1893: 145-151, 517-523.
- GLAVAŠ, T. 1994 - Arheološko istraživanje na groblju sv. Ive u Livnu. *ObHAD*, 26/1994, 1: 55-59.
- HASPELS, C. H. E. 1971 - *The Highlands of Phrygia, Sites and Monuments*, I—II. Princeton, 1971.
- HOFFILLER, V. 1902 - Thrački konjanik. *VHAD*, 6/1902: 192-209.
- HOFFILLER, V. - B. SARIA 1938 - *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, I. Zagreb, 1938.
- HOFMANN, H. 1905 - *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*. Wien, 1905.
- ILJug - Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos.... repertae et editae sunt. Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani*. Ljubljana.

IMAMOVIĆ, E.

- 1972. Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba. *Naše starine*, 13/1972: 193-204.
- 1977. *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1977.
- 1979. Novonađeni rimski nadgrobni natpis iz Ilidže kod Sarajeva. *GZM*, 33/1978 (1979): 127-131. KAJANTO, I. 1965 - *The Latin Cognomina*. Helsinki, 1965.

KATIČIĆ, R. 1962 - Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitsgebiet. *ŽA*, 12/1962,7:95-120.

KATIČIĆ, R. 1963 - Das mitteldalmatinische Namengebiet. *ŽA*, 12/1963, 2: 255-292.

KAZAROW, G. 1918 - Heros (Thrakischer). *RE, suppl*, III, 1918: 1145.

KIENAST, D. 1990 - *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt, 1990.

KRAHE, H. 1929 - *Lexikon altillyrischer Personennamen*. Heidelberg, 1929.

KRAHE, H. 1955 - *Die Sprache der Illyrier. Die Quellen*. Wiesbaden, 1955.

LIEBENAM, W. 1967 - *Städtverwaltung in römischen Kaiserreiche.*² Roma, 1967.

LJUBIĆ, Š. 1885 - Rimski nadpisi u Rami. *VHAD*, 7/1885, 1: 21.

MÓCSY, A. - R. FELDMANN - E. MARTON, E. - M. SZILÁGYI 1973 - *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso. Dissertationes Pannonicae*, Ser. III. Vol. I. Budapestini, 1973.

MANDIĆ-STUDO, N. 1985 - *Gacko kroz vijekove*, I. Gacko, 1985.

MARIĆ, R. 1938 - DerThrakische Reiter-eine Heilgottheit. */?/££*, 3/1937-1938,2(6): 581-583.

MARIĆ, R. 1933 - *Antički kultovi u našoj zemlji*. Beograd, 1933.

MARTIN, A. 1987 - *La titulature épigraphique de Domitien*. Frankfurt/Main, 1987.

MAYER, 1932 - Novonađeni natpisi u Duklji i oko nje. *VAHD*, 50/1928-1929 (1932):-65-73.

MAYER, A. 1958 - *Die Sprache der alten Illyrier*, I—II. Wien, 1957-1958.

MEDINI, J. 1984 - Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske Krajine. *Cetinska krajina od pret-historije do dolaska Turaka. Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VII1980*. Split, 1984: 107-125.

MIRKOVIĆ, M. 1975 - Iz istorije Polimlja u rimsko doba. *GCBI*, 14,12/1975: 95-108.

MISILO, K. 1936 - Rimski spomenici iz Bosne. *GZM*, 48/1936: 15-26.

MISILO, K. 1960 - Historijski predmeti i spomenici kulture kod franjevaca u Bosni i Hercegovini. *Dobri Pastir*. Sarajevo, 1960: 49-104.

MÓCSY, A. 1962 - Pannonia. *RE Suppl*. IX, 1962: 515-776.

OPPERMANN, M. 1981 - *Thrakische und Danubische Reitergötter. Die Orientalischen Religionen im Römerreich*. (ed. M. J. VERMASEREN). Leiden, 1981.

PAASCH ALMAR, K. 1990 - *Inscriptiones Latinac Eine illustrierte Einführung in die Epigraphik*. Odense, 1990.

PAŠALIĆ, E. 1954 - O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini. *GZM*, 9/1954: 47-75.

PAŠALIĆ, E. 1960 - *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1960.

PAŠKVALIN, V.

- 1970. Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine. *Adriatica*, 1970: 667-689.
- 1976. Poklopac rimske kamene urne iz Trebinje u Hercegovini. *Tribunia*, 2/1976: 45-50.
- 1990. Prozorska tranzena sa starokršćanske crkve na Gradinama u Bugojnu. »Napredak« *Hrvatski narodni kalendar za 1991*. Sarajevo, 1990: 194-200.
- 1990a. Starokršćanska bazilika na Gradinama u Bugojnu. *Nova obzorja* 8, Bugojno 1990., 43-51.
- 1991. Ulomak pluteja iz starokršćanske bazilike u Bugojnu. *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. PoshdCBI*, 95, 28, 1991: 209-219.
- 1995. Pojava kršćanstva u srednjoj Bosni i njegova hijerarhija u svjetlu novijih arheoloških iskopavanja. *Zbornik radova u povodu imenovanja vrhbosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom: »Crtajte granice ne precrtajte ljude.«* Sarajevo - Bol, 1995: 755-781.

PATSCHE, C.

- 1893. Bericht über eine Reise in Bosnien. *AEM*, 16/1893: 75-93.
- 1894. Novi i revidirani natpisi. *GZM*, 6/1894: 341-358.
- 1895. Epigrafski nahogaji iz god. 1895. *GZM*, 7/1895: 573-586.
- 1896. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. I. Theil. *WMBH*, 4/1896: 243-295.
- 1897. Novi spomenici iz Županjac - Delminiuma. *GZM*, 9/1897: 227-243.
- 1897a. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. II. Theil. *WMBH*, 5/1897: 177-241.
- 1904. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. VI. Theil. *WMBH*, 9/1904: 171-301.
- 1904a. Prilog topografiji i povijesti Županjca-Delminium. *GZM*, 16/1904: 307-365.
- 1906. Arheološko - epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije. VII. dio. *GZM*, 18/1906: 151-181.
- 1909. Archäologisch - epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. VII. Theil. *WMBH*, 11/1909: 104-183.
- 1910. Prilozi našoj rimskoj povijesti. *GZM* 22 (1910.) 177-208.
- 1912. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. VIII. Theil. *WMBH*, 12/1912: 68-167.
- 1914. Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju. *GZM*, 26/1914: 141-129.

PAVAN, M. 1956 - *Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia*. Venezia, 1956.

PETROVIĆ, J. 1961 - Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa. *GZM*, 25-26/1960-1961: 229-234.

POPOVIĆ, I. 1991 - Trački konjanik sa bronzane pločice iz Ritopeka. *Starinar*, 40^41/1991:

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1951 - Novi ilirski epigrafički spomenici iz Ridera. *GZM*, 6/1951: 49-64.

RUSKOVIĆ, G. 1987 - Gradac Ilinjača kod Kotorca. *AP*, 1986 (1987): 109-110.

ŠAŠEL, J. 1964 - Probleme und Möglichkeiten onomastischer Forschung. *Akte des IV. Internat. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien 17. bis 22. Septemer 1962*. Wien, 1964: 352-368.

SCHALLMAYER, A. 1990 - *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier - Inschriften des Römischen Reiches*. Stuttgart, 1990.

SCHILLINGER-HAFELE, U. 1986 - *Consules. Autusti. Caesares. Datierung von römischen Inschriften und Münzen*. Stuttgart, 1986.

SERGEJEVSKI, D.

- 1927. Rimski kameni spomenici sa Glamočkog Polja. *GZM*, 39/1927: 255-267.
- 1928. Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika. *GZM*, 40/1928: 79-97.
- 1929. Dijana i Silvan. Tri rimska reljefa iz Livna i Glamoča. *GZM*, 41/1929: 95-101.
- 1931. Rimski spomenici iz Livna i Prekaje. *GZM*, 43/1931: 19-23.
- 1932. Spätantike Denkmäler aus Zenica. *GZM*, 44/1932, 2: 35-56.
- 1935. Iz rimske arheologije. *GZM*, 47/1935: 17-22.
- 1938. Rimski spomenici iz Bosne. *Spomenik SKA*, 88/1938: 95-131
- 1940. Rimski natpisi novi i revidirani. *GZM*, 52/1940, 7: 15-26.
- 1948. Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja. *GZM*, 3/1948: 167-187.

ŠKEGRO, A.

- 1992a. Trakischer Reiter aus Kreševo (Bosnien und Herzegovina). *OpA*, 16/1992: 219-223.
- 1992. Rimski spomenici iz Kreševa (slučajni nalazi). *Kalendar Hrvatskog kulturnog društva »Napredak«* za 1992. g. Sarajevo, 1992: 257-269.
- 1994. Epigraphische Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina. *ZPE*, 101/1994: 287-298.
- 1997. Bosanski franjevci i arheološki spomenici. *Bosna franciscana*, 5,7/1997: 140-154.
- 1997a. Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae. *OpA*, 21/1997: 85-116.
- 1997b. Rimska stela iz Ruševca kod Brestovskog u središnjoj Bosni. *Bosna franciscana*, V/8/sl997: 234-239.
- 1997c. Ulomak stele s motivom *porta Inferi* s Liba kod Tomislavgrada (Zapadna Bosna). *ObHAD*, 29/1997, 3: 83-86.

SREJOVIĆ, D. 1965 - Rimske nekropole ranog carstva u Jugoslaviji. *Starinar*, 13-14/1962-1963 (1965): 49-88.

TUDOR, D. 1950 - Religiöse Denkmäler aus Drobeta. *Sbornik Gavril Kazarow*. Sofia, 1950.

VLADIĆ, J. 1883 - *Uspomene o Rami i ramskom franjevačkom samostanu*. Zagreb, 1883.

WILKES, J. J. 1969 - *Dalmatia*. London, 1969.

ZANINOVIĆ, M. 1984 - Vojni značaj Tilurija u antici. *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka. Znanstveni skup Sinj, 3.6. lipnja 1980*. Split, 1984: 65-75.

ZANINOVIĆ, M. 1994 - Livanjsko polje u antici kao primjer delmatske zajednice. *Livanjski kraj u povijesti*. Split-Livno, 1994: 45-50.

ŽERAVICA, Z. 1989 - Arheološki spomenici Goleša, Dobrinje i Zmijanja. *Naše star.* 18-19 (1989.) 26.

SUMMARY

ROMAN STONE MONUMENTS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA

This work consists of three sections, in which were analysed twenty-one Roman stone monuments. The monuments were published during the last decade in various publications of Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia and Germany. Several monuments (Nos. 8, 13, 19, 21) are published for the first time, and some (Nos. 6, 9, 10, 17), which were published by other authors, were reinterpreted and corrected.

In the first section were analysed ten monuments from Western Bosnia. Those are from area of *municipium Delminiensium* on Duvanjsko Polje (Nos. 1, 2, 5 from location Karlov Han near To-

mislavgrad; No. 3 and 4 from location Lib near Tomislavgrad); area Livanjsko Polje (No. 6 from location Suhača near Livno, No. 7 from the cemetery St. John in Livno, No. 9 from location Vašarovine near Livno); area Bosansko Grahovo (No. 8 from location Bosansko Grahovo) and area Banja Luka (No. 10 from location Čokori near Banja Luka).

In the second section were analysed seven monuments from Middle Bosnia: (No. 11 from location Ilidža near Sarajevo - *Res publica Aqua S[—]—/*; No. 12, 16, 17 from area Kreševo; No. 13 from location Donja Višnjica near Kiseljak - where was a municipal centre for a large central Bosnian mine area; No. 15 from location Ruševac - Brestovsko near Kiseljak, and No. 14 from location Gradac - Kotorac near Hažići).

Finally in the third section were analysed four Roman monuments from Eastern Herzegovina (No. 18 from location Kazanci near Gacko, No. 19 from location Ševelj near Stolac), western Herzegovina (No. 20 near location Vinjani near Posušje) and northern Herzegovina (No. 21 from location Šćit in Rama).

Rukopis primljen 15. IX. 2003.
Rukopis prihvaćen 28. IX. 2003.

LUKA BEKIĆ

*Uprava za zaštitu kulturne baštine
Odjel za zaštitu arheološke baštine
Cvijete Zuzorić 43
HR -10000 Zagreb*

NOVI NALAZ RANOSREDNJOVJEKOVNOG KOPLJA S KRILCIMA

UDK 903"638" (497.5) "6/7"
Izvorni znanstveni rad

Urada se obrađuje novootkriveno ranosrednjovjekovno koplje s krilcima pronađeno u rijeci Kupi pokraj Lasijske Kiselice. Ovo je prvi nalaz te vrste s područja središnje Hrvatske i tek šesti na području današnje Hrvatske. Stoga ovaj nalaz zaslužuje biti zasebno predstavljen znanstvenoj javnosti. Uradu se ovo koplje uspoređuje dosad poznatim kopljima iz Hrvatske i drugih zemalja te se pokušava datirati prema dostupnim tipologijama. Ujedno se nude mogućnosti za postavljanje u povijesni kontekst.

Prilikom terenskog pregleda trasa (profila) buduće vodovodne mreže za prostor općine Lasinja, 20. kolovoza 2002.g., pregledavao sam i područje sela Lasijska Kiselica. Kako je posrijedi prapovijesna gradina, pregled je bio pomnije proveden, pa su tako pronađeni ulomci ranobrončano-dobne (*kasnovučedolska kultura*) i kasnobrončanodobne keramike (*kultura polja sa žarama*). Mještani govore i o nedavnom nalazu ljudske lubanje koju su nažalost djeca u igri razbila, a postoje i naznake kako se na ovome mjestu nalazila i manja utvrda ili čardak iz doba protuturskih ratova. Budući nadzor nad samim radovima preuzeo je Lazo Čučković iz Muzeja grada Karlovca.

Tom prigodom mi je jedan od ljubaznih kućevlasnika u spomenutom mjestu pokazao neke keramičke ulomke pronađene u svom dvorištu koje čuva, te jedno željezno koplje.¹ S obzirom na dobru očuvanost predmeta, već na prvi pogled nije bilo sumnje kako je riječ o, u nas rijetkom, ranosrednjovjekovnom koplju s krilcima.

Koplje je pronašao mladi Željko Helman pregledavajući hrpu šljunka dovezenu za poravnavanje dvorišta. Ispostavilo se kako je šljunak dovezla obitelj Čunko, koja se bavi vađenjem šljunka i pijeska iz Kupe. Navodno je tada šljunak vađen na potezu od današnjeg mosta pa nizvodno do položaja ispod samog sela, na mjestu gdje je, smatra se, nekada bio gaz preko rijeke Kupe.

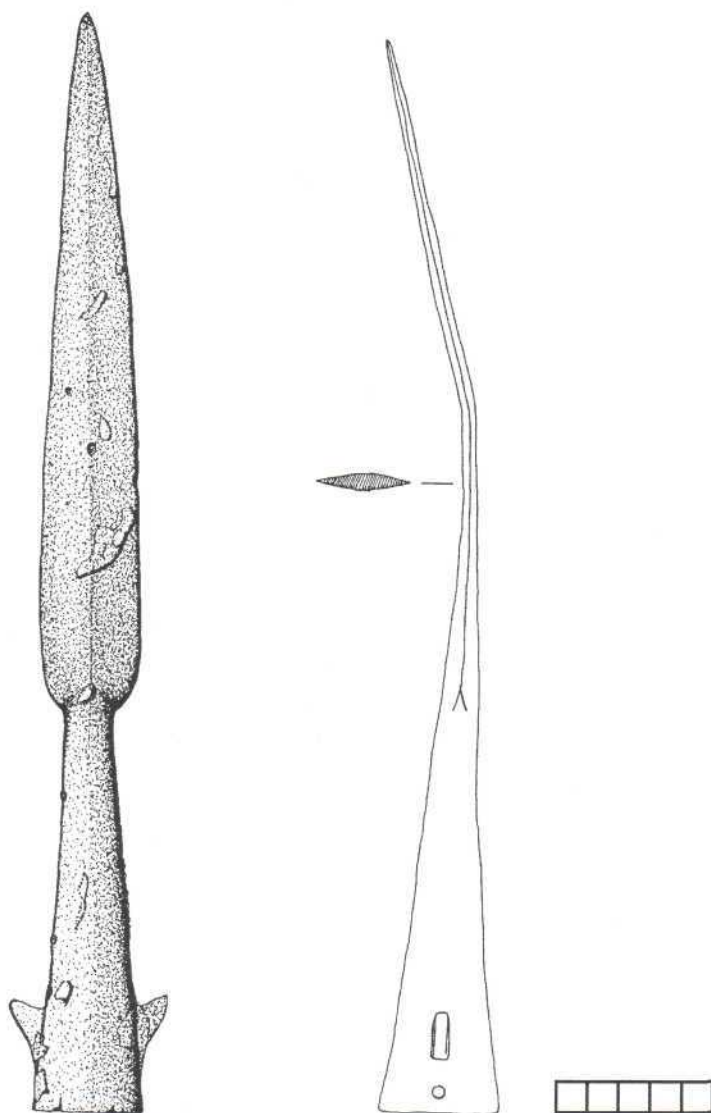
1 Krešo Helman i njegova obitelj. Pošteni nalaznici upozoreni su na kulturno-povijesnu vrijednost ovog nala-

za, te su ga dragovoljno i bez naknade prepustili muzeju kako bi bio konzerviran i izložen širokoj javnosti.

OPIS KOPLJA

Koplje je željezno, korodirano, ali ipak prilično dobro sačuvano. Srećom, pronalazač ga nije čistio, a nakupina sitnog riječnog šljunka i hrđe mjestimice je otpala zbog rukovanja. Koplje je lagano svinuto, a pažljivijim pregledom može se zaključiti kako je to posljedica vađenja s riječnog dna. Čini se da koplje nema tragova nekog ukrašavanja, što nam je poznato s nekih drugih primjeraka pronađenih u nas. Ipak, to ćemo moći potvrditi samo kad ga se stručno očisti i konzervira.

Dužina cijelog šiljka koplja iznosi 35 cm, od samog vrha do kraja tuljca za nasad. Bodilo je dužine 22,5 cm, a tuljac 13 cm. Bodilo je u obliku lista sa slabo naglašenim grebenom - razdjelnicom dvaju sječiva. Najširi dio bodila nalazi se u donjoj polovici sa širinom od najviše 3,3 cm. Tuljac

Slika 1. Crtež koplja (izradio Luka Bekić).
Figure 1. Drawing of the spear (by Luka Bekić).

je pravilnog oblog oblika, a njegov najširi promjer iznosi 3,5 cm. Čini se daje promjer otvora za nasad širok 2,5 cm, jer tu je koplje znatno korodirano, te rupa nije očišćena. Krilca su sačuvana najviše do 0,9 cm. dužine, i koso su izvijena prema vršku koplja. Od jednoga do drugoga vrha krilca, preko tuljca, promjer je 5 cm. Debljina krilca je oko 0,4 cm.

KOPLJA S KRILCIMA U EUROPI

Koplja s krilcima izrađena su od željeza a sastoje se od bodila i tuljca za nasad motke te dvaju karakterističnih željeznih pločica koje se nalaze na donjem dijelu tuljca. Dužina šiljka koplja iznosi od 30 do 55 cm. Prema uvriježenom mišljenju, tipična koplja s krilcima porijeklo vuku iz Franačke, gdje se vrlo često javljaju u 7. i 8. stoljeću (RUTTKAY 1976:299). U druge dijelove Europe koplja s krilcima šire se tijekom 9. stoljeća, pa je tako poznat veći broj takvih kopalja iz Austrije, Češke, Slovačke i Mađarske (FRIESINGER 1972; RUTTKAY 1976; KOVACS 1978/1979; MERINSKYZ., UNGERJ. 1990, itd.). Na samom istoku Europe dosad nisu pronalazena (Rusija, KIRPIČNIKOV 1966). Općenito se smatra da su krilca na kopljima služila kako se napadaču prilikom udara ne bi zaglavila u tijelu neprijatelja, već da ga lakše izvuče i bude spreman za novi udarac. Prema mišljenju Marije Šmalcelj ona su se zapravo razvila kao najpodesnije oružje za borbu protiv konjice. Naime, njihove razmjerno velike dimenzije služile su u prvom redu za onesposobljavanje konja, a krilca su pomagala kako zabijeno koplje ne bi izletjelo iz ruku od siline konja u naletu. Ona smatra kako se ova koplja počinju javljati kada se Franci susretnu s avarskom konjicom. Zemljopisni raspored nalaza kopalja s krilcima kao i njihova datacija potvrđuje tu tezu za ovaj dio Europe.²

Zbog svega toga se takav tip koplja ne prestaje koristiti u ranom srednjem vijeku, već on stupnjevito evoluirao, pa se iz njega u kasnom srednjem vijeku vjerojatno razvija i poznata »partizana«. Koplja su bila podjednako pogodna kao oružje i za pješaka i za konjanika, s opaskom kako su varijante za bacanje bila isključivo pješačko oružje (RUTTKAY 1976: 304). Hladno oružje sigurno je, osim u ratne svrhe, paralelno ili u varijantama, bilo upotrebljavano u lovu, ali su nakon luka i strijele vjerojatno baš koplja bila najpodesnija za to. Lebedynsky smatra kako su se koplja s krilcima zapravo razvila kao lovačko oružje u Galiji u 2. st. a prešla u vojnu uporabu u 6. st. Od karolinškog doba ponovo su se koristila kao lovačko oružje (LEBEDYNSKY 2001, 165, 166).

KOPLJA U NAS

Na području današnje Hrvatske poznati su nalazi pet kopalja s krilcima. Na područjima za koje se predmnijeva da su nekada bila u sklopu hrvatske kneževine(a) ili kraljevine nađeno ih je još nekoliko. Prema ovdje navedenim objavama (koje sadrže i prikaz), to su:

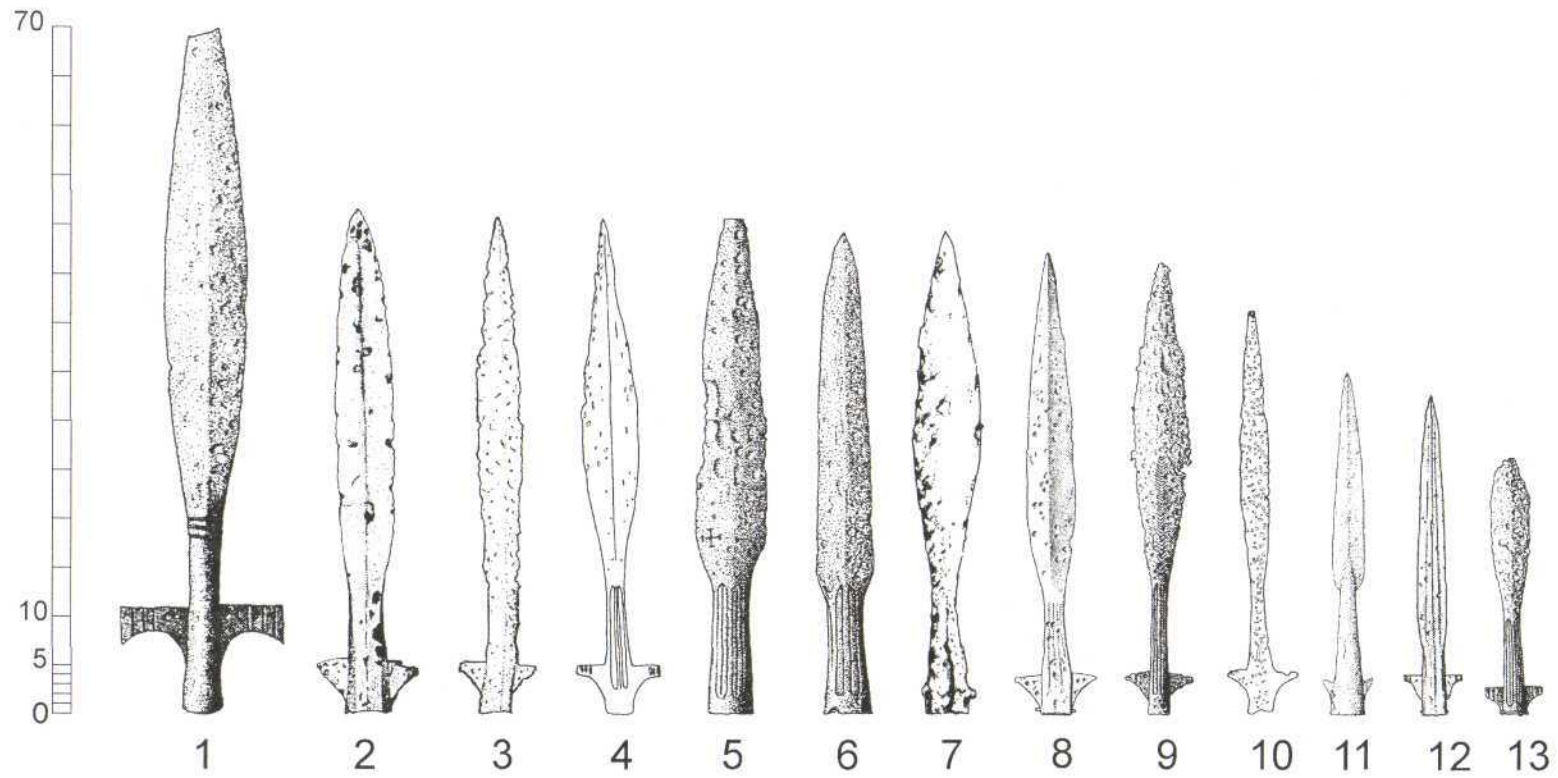
1. Vir - Posušje - BiH

(PETRINEC 2000a: 351, sl.IV.252 (preuzet crtež))

2. Stari grad - Varaždin

(TOMIČIĆ 1968: 53-60, sl.2 (preuzet crtež); TOMIČIĆ 1984: 223-226,sl.9,10; TOMIČIĆ 2000: 153, sl.7; ŠIMEK 2000: 105, sl.II.45)

² Zahvaljujem profesorici Mariji Šmalcelj na idejama i razmišljanjima koje mi je usmeno izložila.

Slika 3. Usporedba dosad poznatih nalaza franačkih kopalja s krilcima s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske. Crteži preuzeti iz navedene literature ili nacrtani prema fotografiji. Koplja su u međusobnom razmjeru.

Figure 3. Comparison of hitherto known Frankish spears with wings from the territory of early medieval Croatia. Drawings taken from quoted literature or drawn after photographs. All spears are reproduced in the same scale.

3. Čairi - Stolac - BiH

(ATANACKOVIĆ - SALČIĆ 1976: 27, TXI:3; VINSKI 1981: 33 (preuzet crtež); VINSKI 1985: 67,sl.2:2; PETRINEC 2000c: 336, sl.IV.237b)

4. Cetina - Trilj

(MILOŠEVIĆ 2000a: 132,sl.37; MILOŠEVIĆ 2000d: 253, 254, sl.IV120 (crtež napravljen prema fotografiji))

5. Nepoznato nalazište - Hercegovina - BiH

(PETRINEC 2000b: 358, sl.IV.261b (preuzet crtež))

6. Nepoznato nalazište - Hercegovina - BiH

(PETRINEC 2000b: 358, sl.IV.261 a (preuzet crtež))

7. Ždrijac - Nin

(BELOŠEVIĆ 1980: 103, 104, t.XXVI (preuzet crtež); JURIC 2000: 304, sl.IV.195)

8. Poletnica - Zadvarje (u starijoj literaturi Žeževica Donja - Omiš)

(VINSKI 1977/1978: 172, sl.2 (preuzet crtež); VINSKI 1981: 33; MILOŠEVIĆ 2000b: 357, sl.IV.260)

9. Mogorjelo - BiH

(MILETIĆ 1979: 145, t.I, t.II, t.IV; VINSKI 1981: 33; VINSKI 1985: 67, sl.1:3; MILOŠEVIĆ 2000c: 282, sl.IV.172 (preuzet crtež))

10. Nepoznato nalazište (iz zbirke Milana Praunsbergera u Zagrebu)

(ŠERCER 1972: 89, t.29-254 (crtež napravljen prema fotografiji))

11. Kupa - Lasinjska Kiselica

Novopronađeno koplje iz Lasinje, šesti je takav nalaz iz današnje Hrvatske ili četrnaesti iz neka-
dašnje Hrvatske.

12. Rudići - Glamoč - BiH

(MILETIĆ 1977: 234, 235, t.I-2, t.III-2; VINSKI 1977/1978: 13, t.XV:2 (preuzet crtež); VINSKI 1981: 33; PETRINEC 2000d: 332, sl.IV.231c)

13. Hatelj (Dabar polje) - Stolac- BiH

(RADIMSKY 1895: 296, 297, Fig.32; MILETIĆ 1963: 160, sl.7b; VINSKI 1985: 69,sl.2:3; PETRINEC 2000e: 262, sl.IV137 (preuzet crtež))

Nije prikazano. Grgurevci-Šuljam - Srijemska Mitrovica- SiCG

(VINSKI 1977/1978: 187, bez prikaza)

Navodno postoji još jedno koplje s krilcima s nepoznatog nalazišta u Dalmaciji, ali nije mi poznato gdje se ono sada nalazi (JELOVINA D. - VRSALOVIĆ D. 1966: 92). S obzirom da ga drugi autori nakon 1966 više ne spominju, na njega nisam ozbiljno računao u ovom popisu.

DATACIJA KOPLJA

Lasinjsko koplje nije pronađeno u zatvorenoj arheološkoj cjelini, koja bi nam pomogla datirati ga, pa je potrebno više pažnje posvetiti dosad poznatim nalazima, te ga pokušati opredijeliti tipološki. Ono nema izravne podudarnosti s ostalim kopljima pronađenima kod nas. Ono što ga razlikuje je kombinacija njegovih karakteristika - oblik bodila, koji je širi u donjoj polovici, te krilca, koja su kraća, te izbačena prema vršku koplja. Ali to i nije toliko čudno jer i između prikazanih 13 kopalja postoje vrlo velike razlike, tako da gotovo i ne postoje dva ista koplja. Razlog tomu je svakako nedovoljan broj takvih nalaza, pa i samim time nemogućnost razrade tipoloških tabela. No, naši susjedi objavili su nešto veći broj takvih kopalja pa ću se kao i moji predhodnici pokušati osloniti na njihova razmišljanja, koja nisu baš jedinstvena.

Slika 2. Fotografija detalja koplja (izradio Luka Bekić).
Figure 2. Detail photograph of the spear (by Luka Bekić).

U Sloveniji je pronađen veći broj kopalja s krilcima. U rijeci Ljubljanici pronađeno je sveukupno čak 35 kopalja koja bi se mogla opredijeliti u franačke tipove, uključujući ona s krilcima.³ Manji broj je i sumarno objavljen s datacijom od kraja 8. stoljeća do u 9. stoljeće. Ti primjerci nisu isti kao naš, osim osnovne srodnosti (BITENC, KNIFIC 2001: 101, 102, sl.332, 333).

Prema Ruttkayu (RUTTKAY 1976), koji opširno obrađuje nalaze iz Slovačke, lasinjsko koplje bi prema obliku bodila pripadalo grupi III. Za njih kaže da ih je najteže datirati, jer se takav oblik javlja od brončanog doba te sve do vremena srednjega vijeka, a osobito su bila česta u doba seobe naroda (RUTTKAY 1976: 300). Ruttkay navodi primjere datacije za pojedina koplja iz te grupe, a kao jedinu konkretnu pomoć u dataciji spominje zadebljanje i »zuspitzung« bodila, te uvećanje otvora tuljca, koji bi ukazivali na kasniju dataciju (12, 13. st). Prema tome naše koplje ne bi spadalo u ta kasnija koplja s obzirom na svoju gracilnost. No taj Ruttkayev tip III i nije najsretniji za usporedbu, jer ne uključuje koplja s krilcima, koje naš primjerak ima. Tako smo opet upućeni na njegovu grupu I, u kojoj se nalaze koplja s krilcima. No prilikom opisivanja karakteristika te grupe navodi kako su »u svim slučajevima« dužine od 46 do 48 cm, te daje plosnata oštrica najšira u srednjem dijelu, što evidentno ne odgovara našem primjerku. Posljednju mogućnost prati traženje sličnosti među kopljima tipa IV; međutim; ni tu nema zadovoljavajuće kombinacije dužine cjelokupnog koplja naspram dužini tuljca i drugih parametara. U toj grupi Ruttkay ionako ne navodi krilca, niti je određuje vremenski preciznije osim razdoblja od 9. do 13. st.

Kod Kirpičnikova (KIRPIČNIKOV 1966), koji obrađuje više od sedam stotina poznatih kopalja iz razdoblja od 9. do 13.st. u Rusiji nema nijedno koplje s krilcima. Koplja njegovoga čistog III tipa, koje zove i »izduženo triangularnim« a prema rasporedu šireg - užeg dijela bodila slične našem, se, ovisno o podtipu, datiraju od 8. do 11. st. Navodi kako je taj tip vjerojatno tradicionalno slavenski, a u Rusiji je s vremenom dobivao svoje posebne karakteristike. I stoga kaže kako je vrlo vjerojatno riječ o domaćim, a ne uvoznim proizvodima (KIRPIČNIKOV 1966: 12, 13).

Sljedeći, često citiran, izvor za proučavanje kopalja je Kovacs, koji obrađuje srednjovjekovna koplja Mađarske i općenito Karpatske kotline (KOVÁCS 1970/1971; 1978/1979). Između 34 primjerka kopalja s krilcima koja su grupirana u 5 glavnih grupa i više podgrupa, našem primjerku po nekim elementima slične 4 koplja. Riječ je o koplju broj 5 iz Devinske Nove Vesi, te kopljima 20, 21 i 22, svi s nalazišta Sopron - Sopronkohida. Kao osnovne značajke uzeo sam već spominjan oblik bodila s najširim dijelom u donjoj polovici, oblik krilca i dužinu cijelog šiljka koplja. Prema dužini, slična su koplja broj 21 i 22, sa 30,4 odnosno 35,6 cm ukupne dužine. Prema obliku bodila, koji je najširi u donjem dijelu, a ne kao stoje uobičajeno u srednjem dijelu, vrlo nalikuju kopljima broj 5 i 22. I na kraju, oblik krilca, ako je vjerovati slabijem grafičkom prikazu, slični i krilcima kod primjeraka 5, 20 i 21 jer imaju tendenciju »uvijenosti« gornjeg dijela krilca prema vršku koplja, a ne potpune vodoravnosti, odnosno okomitosti na tuljac. O toj pojavi će još biti riječi. Sva navedena koplja također nisu ukrašena. Ova četiri navedena primjeraka Kovacs stavlja u svoju grupu 1, za koju kaže da je vrlo bogata formama, a navedeni primjeri datirani su, kao grobni nalazi, u 8. i 9. stoljeće (KOVÁCS 1979: 106).

Za objave koplja s krilcima, također se često citira Friesinger, koji objavljuje takve nalaze s područja Austrije (FRIESINGER 1965, 1972). Usprkos tome što u navedenim djelima ne pokušava oformiti precizne tipologije, pojedini primjerci koje je on objavio vrlo podsjećaju na naše koplje. Spomenimo prvo koplje s nalazišta Gars - Thunau (FRIESINGER 1965: 86, Abb. 14-1) koje potječe iz dijelom uništenoga groblja karolinškog doba. To koplje ima najveću širinu bodila u donjem di-

³ Za podatke i savjete zahvaljujem kolegi dr.sc. Andreju Gaspariju iz Ljubljane.

jelu, i to 3,2 cm, cjelokupnu dužinu šiljka od 34 cm, dužinu tuljca 10 cm i širinu oba krilca zajedno 6 cm. Sve dimenzije su gotovo identične našem primjerku. Nadalje, kao i naše, ono ima tuljac bez ukrasa, blagi središnji greben, te na kraju krilca koja su bila uvijena na gore. A ta značajka gotovo je identična našem koplju kod drugog austrijskog primjerka, pronađenog u Steinabrunnu (FRIESINGER 1972: 43-45, Abb.10-1). Navedena koplja Friesinger datira u 9. stoljeće, i smatra kako su na područje Donje Austrije dospjeli ilegalnom trgovinom, zabranjenom ukazom od 805. godine.

Godine 1987. Szameit je objedinio dosad poznate nalaze koplja s krilcima pronađene na području Austrije, uključujući već spomenuta kod Friesingera (SZAMEIT 1987). On preciznije opisuje austrijske nalaze pokušavajući ih opredijeliti prema tipovima. Za nas su i nadalje zanimljiva koplja iz Thunaua i Steinabrunna. Primjerak iz Thunaua ne određuje čvrsto u neku grupu s obzirom na svoje posebnosti. Kaže kako je riječ o slučajnom nalazu, ali ga s obzirom na groblje datira u 8. stoljeće (SZAMEIT 1987: 160, 168, Abb.6-2). Koplje iz Steinabrunna on pripisuje svojoj grupi A, te kaže kako ga treba datirati u 8. ili 9. st. s obzirom na kontekst cijelog slavenskoga groblja iz kojeg potječe. Zanimljivo je kako se krilce na njegovu crtežu više ne vidi, za razliku od fotografije kod Friesingera, a vjerojatno je otpalo zbog djelovanja korozije (SZAMEIT 1987: 160, 169, Abb.4-1).

Poznato mi je još jedno koplje koje se može usporediti s našim primjerkom. Riječ je o podvodnom nalazu iz Tissøa na otoku Seeland u Danskoj. Na obali jezera nalazilo se kultno mjesto, a žrtvovano oružje bacalo se u vodu. Iz grupe oružja koja se datira od 7. do 12. stoljeća izdvaja se jedno koplje koje, kao i naše, najširi dio bodila ima u donjoj polovici, blagi središnji greben, približno slične veličine i, što je najindikativnije, špičasta krilca izvijena prema vršku koplja (MÜLLER-WILLE 1999: 78, Abb.97.). No, nažalost, tu nemamo poseban opis i obradu tog koplja.

Kod vrlo citiranog Paulsena prikazanje i opisan određen broj kopalja s krilcima iz Njemačke (PAULSEN 1967). Jedan dio prikazanih kopalja on pripisuje grupi »*vollendeten Form mit Furchenverzierung*«, kako je zove, koja se odlikuje urezanim ukrasima, damasciranjem, širokim bodilima i trokutastim krilcima (PAULSEN 1967: 263, Abb.1). Datira ih oko 800. godine. Ta grupa predstavlja tipična karolinška koplja, koja su nam poznata iz prethodno navedene literature a i s nekih nalazišta u Hrvatskoj.

Nadalje, prikazuje i opisuje još nekoliko primjeraka koji su nastavak razvoja karolinških kopalja s krilcima do 1000. godine (PAULSEN 1967: 263,264, Abb.2). Prema njemu, za njih je karakteristično da gube urezani ukras na tuljcu, te da se proširuje raspon krilaca, koji sada iznosi do 10, odnosno čak 15 cm. Osim njega su problem kasnijih kopalja s krilcima dotakli i drugi autori. Skraćene prijedloge kao i potrebnu literaturu također navodi Ruttkay (RUTTKAY 1976: 299-301). Ruttkay pak ne podržava opće proširena mišljenja, npr. i Petersenovog, o uvećanju dimenzija krilaca kroz razvoj. Također ne podržava zaključak Nadolskoga o uvećanju vrha koplja i povećanju mase - težine kroz razvoj za svoju grupu II. U daljnjem izlaganju, slaže se s Kirpičnikovim i Kovácsom kako je za 12. i 13. st. tipično zadebljanje bodila, njegovo izduženje, te proširenje otvora tuljca kod grupe III. No Kovacs kao jedina dva primjerka sigurnih kasnijih kopalja s krilcima u svom radu navodi ona s krilcima širine od 10 do 15 cm, te osim forme navodi i njihovu veliku težinu kao razlog za kasniju dataciju (KOVACS 1978/1979: 106). Iz tih rasprava, koje nema smisla ovdje u cijelosti prenositi, proistječe kako zasad nije potpuno jasno kako odrediti koplja kao mlađi proizvod, ali očigledna je tendencija uvećanja, bilo dužine cijelog šiljka ili krilaca, bilo mase, odnosno težine. To se uglavnom opravdava potrebom veće snage i probojnosti koplja u ratne svrhe zbog sve češće uporabe oklopa nakon 10. st. I zato treba prihvatiti mišljenje Miloševića (MILOŠEVIĆ 2000a: 132) kako koplje iz Vira kod Posušja (ovdje sl.1./1) datira kasnije, u prethodno opisanu grupu.

Što se tiče lovačkih kopalja iz kasnijeg razdoblja, Truhelka objavljuje pojedina koplja iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, te prikazuje dva s krilima (TRUHELKA 1914: 242, tab.I). Prema nje-

mu, to su koplja za lov na medvjede i veprove (Saufeder), »koja se od običnih razlikuje time, daje vrlo masivno, teško iskovano a na dnu tulca ima postrance dva po široka krstolika krila ili bar dvije prečke, koje predstavljaju nakrsticu kao u balčaka mača«. Vejsil Čurčić također prikazuje koplje s krilcima pronađeno u Podhumu kod Mostara, kao i neka prikazana na stećcima u Bosni i Hercegovini (ČURČIĆ 1943: 30). Premda kaže kako stari Slaveni nisu upotrebljavali koplja, osim kad su ih dobivali od Rimljana i Langobarda za koje su služili kao najamnici, vjerojatno je prikazano koplje iz Podhuma uistinu (kasno)srednjovjekovno te svojom formom i vrlo širokim krilima odgovara prikazima sa stećaka. Također postoji reljef iz Gračanice s natpisom na bosančici, koji prikazuje lov na vepra (MACAN 1992, 85). Uz tri lovačka psa prikazanje i čovjek s kopljem u rukama. Koplje nosi već spomenute odlike kasnosrednjovjekovnog lovačkog tipa s vrlo širokom i masivnom nakrsnicom koje je već izgubilo karakter krilaca. I u katalozima Hermann pronalaze se takovi primjerci, masivne izrade s širokim krilima, koja se određuju kao lovačko oružje (Knebelspiess) kasnijih razdoblja- 16. stoljeće (Hermann Historica 1996: 179, nr.686).

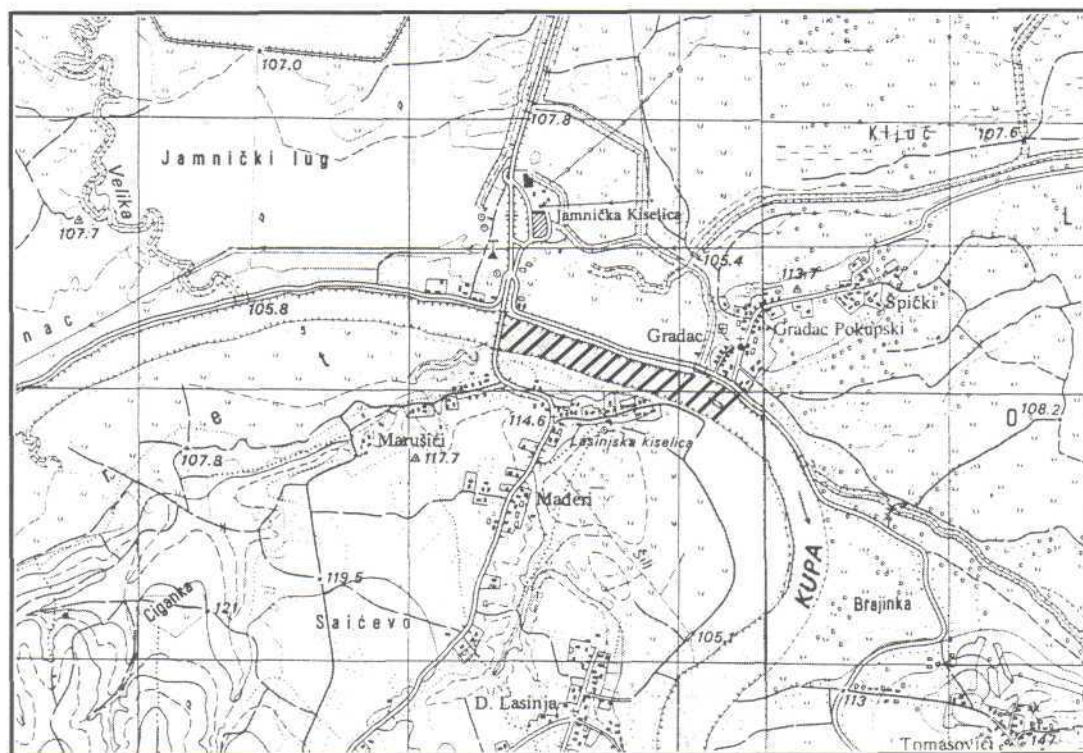
Međutim, ono što je najvažnije za naš primjerak iz Lasinje nalazi se kod Paulsen u opisu nastanka koplja s krilcima. Kako objašnjava, koplja s krilcima razvila su se iz kasnorimskih piluma, koji su imali izdužene »učvršćivače« šiljka koplja s drvenom motkom. Na tim mjestima nalazile su se i zakovice u obliku gumba. Ta pojačanja, koja su se po dva nalazila na nasuprotnim stranama tulca, vremenom su se, osobito kod Alemana, na svom najvišem dijelu odvajala i izvijala od tijela tulca i tako dobila svoju uporabnu vrijednost. Od tada, kaže Paulsen, već se može govoriti o »kopljima s krilcima«, ali ne još »dovršene forme« (PAULSEN 1967: 258). U svom djelu ne prikazuje takve primjerke, ali oni su nam poznati s mnogih nalazišta iz dobe seobe naroda. Naprimjer neka koplja Langobarda, gdje se na vrhovima krilaca javljaju životinjske glave kao na primjerku iz Nocere Ura-bre (MENGHIN 1985: 161). Iz 6. st. su i dva koplja s krilcima koja donosi Lebedynsky a potječu iz Krefeld-Gellepa te drugo s nepoznatog nalazišta u Njemačkoj (sada u Munchenu, LEBEDYNSKY 2001: 163). Vrlo dobar primjer takve preteče koplja s krilcima pronađen je i na nalazištu Vrh pri Planini u Sloveniji, a datira se u posljednju trećinu 6. ili 7. st. (BITENC, KNIFIC 2001: 72, sl.229). Nakon te faze kroz 6. i 7. st., dolazi sljedeća, u 8. st, za koju Paulsen kaže: *Für das 8. Jahrhundert ist vielmehr das seitliche Herauswachsen von abgebogenen Haken oder Schrdg nach oben angesetzt und dann waagrecht umgebogenen »Aufhaltern« an Lanzentüllen zu beobachten, die aber noch nicht als »Flugellanzten mit vollendeter form« und nicht als »karolingisch« bezeichnet werden können* (PAULSEN 1967: 258,259). I Szameit u opisu jednog primjerka (Holzwiesen) koji je manji i lakši od ostalih smatra stoga kako je riječ o »nerazvijenoj formi« i time starijoj, iz 8. st. i najkasnije s početka 9. st. (SZAMEIT 1987: 168,169). I upravo u to razdoblje razvoja kopalja s krilcima trebalo bi postaviti lasinjski primjerak i, vjerojatno, već spomenuta koplja iz Steinebrunna, Tiss0a i druga koja imaju kratka krilca uvijena na gore, prema vršku oštrice. Ako je to tako, naš primjerak trebalo bi datirati u 8. stoljeće, možda prvu polovicu, te odrediti radije kao merovinško nego karolinško koplje.

POVIJESNI KONTEKST

Ako prihvatimo daje riječ o koplju iz ranog 8. stoljeća, ostaje nejasno gdje je napravljeno i tko gaje mogao upotrebljavati. Naše koplje zasad nije toliko jasno vremenski određivo da ga sa sigurnošću povežemo s nekim događajima, a i nismo u mogućnosti sa sigurnošću reći da li je riječ o pravom franačkom proizvodu ili njegovoj slavenskoj kopiji. U to doba bivša antička Panonija već je bila napučena Slavenima, a nešto sjevernije od Kupe i Avarima. Najbliži primjerci pripjevaju nam iz slavenskih grobalja 8. stoljeća na području današnje Austrije. Franci su tek potkraj druge polovice 8. st. prešli u protuavarski pohod (BUDAK 1996: 796), ali ga možda možemo i gledati u tom

svjetlu. Ovo koplje mogao je dakle donijeti u ove krajeve neki franački vojnik, ili gaje izgubio neki slavenski vojnik koji je sudjelovao u borbama s Avarima na strani Franaka. Nažalost, događanja iz razdoblja 7. i 8. st. u Pokuplju i Posavini prilično su nejasna i arheološki i povijesno, paje teško o toj mogućnosti zasad nešto više reći.

Ako pak uzmemo u obzir daje koplje moglo biti korišteno kroz vrijeme dva naraštaja (pedesetak godina), ostaje nam još jedan zanimljivi povijesni slijed. Riječ je o burnim događajima na početku 9. st. - ustanku donjeparanskog kneza Ljudevita protiv Franaka. S tim događajima povezani su još neki nalazi u Hrvatskoj. Riječ je o nalazu mača - spate tipa K-0 (VINSKI 1960: 53, 58; isti 1981: 32; TOMIČIĆ 1996: 115; isti 2000: 160), za koji Vinski, pa onda i Tomičić ukazuju na mogućnost, s obzirom na položaj nalazišta Podsused, daje nosilac tog mača pokopan tijekom nemirnih zbivanja za vladanja Ljudevita Posavskog. Drugi nalaz je franačko koplje s krilcima nađeno u Starom gradu u Varaždinu, a za koje u svojoj prvoj objavi Tomičić iznosi mogućnost slavensko-franačke sukobe (TOMIČIĆ 1968: 59). I za treći nalaz, karolinške ostruge iz Ozlja, Tomičić sugerira kako bi mogao potjecati iz tih vremena s obzirom na položaj utvrde (TOMIČIĆ 2000: 159, 160). No pogledajmo prvo povijesne podatke o tom ustanku. Godine 818. donjeparanski knez Ljudevit počeo je ustanak protiv Franaka (BUDAK 1996: 818) koji je pet godina bjesnio panonskim prostorom. Ljudevit je zapovjedao većom ili manjom vojskom, koju je pratila promjenjiva ratna sreća. Na kraju, premoćni neprijatelj porazio gaje. Stolovao je u Sisku, te je osim obrane, u svom matičnom pod-

Slika 4. Karta navodnog mjesta nalaza. Stari gaz nalazi se između sela Lasinjska Kiselica i Gradac.

Figure 4. Plan of the presumed finding spot. Old river crossing (ford) is located between villages Lasinjska Kiselica and Gradac.

Slika 5. Fotografija navodnog mjesta nalaza. S desne strane kuće Lasinjske Kiselice (izradio Luka Bekić).

Figure 5. Photograph of the presumed finding spot. To the right are the houses of the Lasinjska Kiselica. (by Luka Bekić).

ručju pokušavao protunapade i akcije zalijećući se u susjedne kneževine (KLAJČ, N. 1990: 48 - 51). Imao je više utvrda koje su mu pomogli sagraditi ili obnoviti »artifices« i »murarii« koje mu je poslao saveznik, gradeški patrijarh Fortunat (GOLDSTEIN 1996: 227,228). Područje kojim je izravno upravljao Ljudevit omeđeno je na sjeveru Dravom, na zapadu porječjem Kupe, a najjugu Savom. Ustanak je okončan ubojstvom Ljudevita, ali tek nakon stoje on pred desetom neprijateljskom vojskom posljednji puta napustio Sisak, svoje glavno uporište. Poznate su i neke točnije odrednice smjerova kretanja različitih vojski prema Ljudevitovu teritoriju. Za nas je najzanimljivije svjedočanstvo o Ljudevitovoj bitci s Bornom 819. god. Tada je Ljudevit na rijeci Kupi pobijedio Borninu vojsku koja je kao saveznik Franaka pokušavala skršiti pobunu (GOLDSTEIN 1996: 223; KLAJČ, N. 1990:49). Sukob je izbio nakon Ljudevitova povratka iz Karantanije. Točniji položaj na kojem je vođena bitka nije poznat. Stoga ostaje otvorena i mogućnost daje riječ o mjestu poblje Lasinjskoj Kiselici.

Ne dovodeći u pitanje tu mogućnost, ostaje nam i još jedna pretpostavka. Već je rečeno kako je Lasinjska Kiselica uzvišen i lako branjiv položaj iznad same Kupe, a ujedno omogućuje nadgledanje gaza preko rijeke. Gaz na ovom mjestu počinje ispod Lasinjske Kiselice, a vodi na suprotnu stranu, u selo Gradac. Takvi riječni prijelazi bili su vrlo važni u doba kada je gradnja mosta bila preskupa, pa su se osim prirodnog povoljnog položaja dodatno popravljali i održavali. Na to ukazuju i novija podvodna arheološka istraživanja ovih mjesta, inače vrlo bogatih arheološkim materijalom (DUMONT 2002). Kako je već Tomičić neke karolinške nalaze s Drave (Prelog, TOMIČIĆ 1984:

227, 228) povezo s vojnim uporištima koje nadziru prijelaze preko rijeke u doba borbe Franaka i Avara, slična analogija mogla bi se povući i u našem primjeru. Ali u ovom slučaju, to bi moglo izgledati nešto drugačije. Usudimo li se povezati ovaj nalaz s onima u Podsusedu, Ozlju i Varaždinu, dobivamo četiri uporišta koja kontroliraju rijeke ili(i) riječne prelaze, a ujedno daju i okvir područja koje je u spomenutom ratu izravno kontrolirao Ljudevit. Također se sva četiri nalaza poklapaju sa smjerovima prodora vojski koje su pokušavale doprijeti do Ljudevita koji je stolovao u Sisku. Već smo spomenuli Bornin prvi prodor, pokrenut s juga, koji je neslavno završio na Kupi. Usljedio je zapadni prodor koji 820. g. pokrenut iz Italije, nastavlja Ljubljanskom kotlinom, da bi po svojoj prilici izbio na Savu kod Podsuseda. Još su dva smjera zabilježena (KLAJČ, N. 1990: 50; GOLDSTEIN 1996: 223; BUDAK 1996: 820), a to su oni prodori koji su iste godine pokrenuti iz pravca Karantanije, vjerojatno preko današnjeg Maribora i onaj koji je vodio »preko Bavorske i Gornje Panonije« odnosno zapadne Mađarske. Logično je da su izbili upravo na Dravu kod Varaždina. Dakle, ako nalaz koplja iz Lasinje možemo povezati s prvom polovinom 9. stoljeća, preostaje nam samo da, uključivši nalaze iz Ozlja, Podsuseda i Varaždina, o crtamo granice i predstraže Ljudevitove kneževine.

ZAKLJUČAK

Neovisno o preciznoj dataciji ovog novopronađenog koplja, koje bi prema svemu sudeći na kraju morali naći između 700. i 900. godine, ono je vrlo vrijedan nalaz. Prema svojim dimenzijama, omjeru oštrice i tuljca, te neuobičajenim krilcima izvijenim na gore, ono je zasad jedinstveni primjerak. I stoga, treba dalje čekati neki sretniji nalaz, koji će se na osnovi priloga i konteksta moći povezati s nekim određenim stoljećem ili još preciznije. Zahvaljujući ovom koplju, fundus ranosrednjovjekovnih kopalja s krilcima u Hrvatskoj ipak je bogatiji za još jedan nalaz.

BIBLIOGRAFIJA

- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V. 1976 - Stolac, Čairi, Hercegovina - naselje neolita i ranobronzanog doba, antička nekropola i ranosrednjovjekovni nalazi. *AP*, 18, 1976: 24 - 28, t.XI.
- BELOŠEVIĆ, J. 1980 - *Materijalna kultura Hrvata od VII - IX stoljeća*. Zagreb, 1980.
- BITENC P. - KNIFIC T. (Ur.) 2001 - Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 2001.
- BUDAK, N. 1996 - Hrvatska povijest, 6.stoljeće - 1200. U; *Hrvatska - Europa - Svijet: Kronologija*. Zagreb, 1996.
- ČURČIĆ, V. 1943 - Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini. *GZM*, 44/1943: 21-226.
- DUMONT, A. 2002 - Les passages à gué de la Grande Saône - Approche archéologique et historique d'un espace fluvial. Dijon, 2002.
- JURIĆ, R. 2000 - Nin, Ždrijac. Hrvatska i pridružene Sklavinije. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.). *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split, 2000: 295-312.
- FRIESINGER, H.
- 1965. Beiträge zur Besiedlungsgeschichte des nördlichen Niederösterreich im 9.-11. Jahrhundert. *ArchAustr*, 37/1965: 79-114.
  - 1972. Waffenfunde des neunten und zehnten Jahrhunderts aus Niederösterreich. *ArchAustr*, 52/1972: 43-64.

- GOLDSTEIN, I. 1996 - Slika političkog i etničkog stanja u panonskom dijelu Hrvatske (Slavonije) 7.-12. stoljeća. *Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf1993*, Band 24. Graz, 1996:217-235.
- Hermann Historica OHG, München.* 24. Auktion. 1991.
- Hermann Historica OHG, München.* 33. Auktion/Teil I. 1996.
- JELOVINA, D - D. VRSALOVIĆ 1966 - Die materielle Kultur der altkroatischen Gräberfelder auf dem Gebiete des dalmatinischen Kroatien. *Archlug*, 7, 1966: 85 - 97.
- KIRPIČNIKOV, A. N. 1966 - Drevnerusskoe oružie 2. Kopja, sulici, boevie topori, bulavi, kisteni IX-XIII vv. *Arheologija SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov*, EI-36/2, Moskva-Leningrad, 1966.
- KLAIĆ, N. 1990 - *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb, 1990.
- KOVÁCS, L. 1971 - A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsásímetkezései. *Alba regia*, 11/1970-1971:81-109.
- KOVÁCS, L. 1979 - Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzén im Karpatenbecken. *MittArchInst*, 8-9/1978-1979: 97-119.
- LEBEDYNSKY, I. 2001 - *Armes et guerriers barbares au temps des Grandes invasions*. Pariš, 2001.
- MACAN, T. 1992. - *Povijest hrvatskog naroda*. Zagreb, 1992.
- MENGHIN, W. 1985 - *Die Langobarden*. Stuttgart, 1985.
- MERINSKY, Z. - J. UNGER 1990 - Velkomoravske kostrove pohrebište u Morkuvek. U: *Praveke a slovanske osídlení Moravy*. Brno, 1990: 360-401.
- MILETIĆ, N.
- 1963. Nakit i oružje IX - XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine. *GZM*, n.s., 17/1963: 155-178.
  - 1977. Ranosrednjovjekovni nalazi iz Rudića kod Glamoča. *GZM*, n.s., 30-31/1977: 231-242.
  - 1979. Ranosrednjovjekovno koplje iz Mogorjela. *ZborNMBeograd*, 9-10/1979: 145-151.
- MILOŠEVIĆ, A.
- 2000a. Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.). *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*. Split, 2000: 106-139.
  - 2000b. Žeževica, Poletnica. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.) *Hrvati i Karolinzi, Katalog*. Split, 2000: 356-358.
  - 2000c. Mogorjelo kraj Čapljiné. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.). *Hrvati i Karolinzi, Katalog*. Split, 2000: 281-283.
  - 2000d. Cetina kod Trilja, korito rijeke. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.). *Hrvati i Karolinzi, Katalog*. Split, 2000: 253-254.
- MULLER-WILLE, M. 1999 - *Opferkulte der Germanen und Slawen*. Stuttgart, 1999.
- PAULSEN P. 1967 - Einige Flugellanzén aus Schwaben. *FS, N.F.*, 18/1967, I: 255-264.
- PETRINEC, M.
- 2000a. Vir kraj Posušja. Hrvatska i pridružene Sklavinije. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.). *Hrvati i Karolinzi, Katalog*. Split, 2000: 351.
  - 2000b. Hercegovina, dva koplja s krilcima. Hrvatska i pridružene Sklavinije. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.) *Hrvati i Karolinzi, Katalog*. Split, 2000: 358.

- 2000c. Stolac, Čairi. Hrvatska i pridružene Sklavinije. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.). *Hrvati i Karolinzi, Katalog*. Split, 2000: 336.
  - 2000d. Rudici kraj Glamoca. Hrvatska i pridružene Sklavinije. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.). *Hrvati i Karolinzi, Katalog*. Split, 2000: 332.
  - 2000e. Hatelji kod Stoca. Hrvatska i pridružene Sklavinije. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.). *Hrvati i Karolinzi, Katalog*. Split, 2000: 262.
- PRIBAKOVIĆ, D. 1966 - Prilog hronologiji naoružanja Slovena u VI i VII veku. *WM*, 11-12/1966: 23-69.
- RADIMSKY, W. 1895 - Archaeologische Tagebuchblätter. *WMBH*, 3/1895: 284-298.
- RUTTKAY, A. 1976 - Waffen und Reiterausriistung des 9. bis zur ersten hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei - II. *SlovArch*, 24/1976, 2: 245-395.
- SIMON, L. 1995 - Le armi. U: *GliAvari*. Udine, 1995: 113-125.
- SZAMEIT, E. 1987 - Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich. Teil II: Die Saxe und Lanzen-spitzen. *ArchAustr*, 71/1987: 155-171.
- ŠERCER, M. 1972 - *Staro oružje na motki*. Zagreb, 1972: 89, t.29.
- ŠIMEK, M. 2000 - Varazdin. Panonija. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.). *Hrvati i Karolinzi, Katalog*. Split, 2000: 105.
- TOMICIĆ, Ž.
- 1968. Važnost nalaza ranosrednjovjekovnog koplja u Varazdinu. *SP*, 3.s., 10/1968: 53-61.
  - 1984. Prilog istraživanju karolinskog oružja u Medimurju i u Varazdinskoj regiji. *SP*, 3.S., 14/1984: 223-226.
  - 1996. Istraživanje Bjelobrdske kulture u Hrvatskoj. Prilog arheologije proučavanju etnogeneze u medurječju Drave, Dunava i Save. *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mengersdorf 1993*, Band 24. Graz, 1996. 113-123.
  - 2000. Arheološka slika ranog srednjeg vijeka na prostoru medurječja Drave, Dunava i Save. U: A. MILOŠEVIĆ (ur.). *Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela*. Split, 2000: 142-161.
- TRUHELKA, Č. 1914 - Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. *GZM*, 26/1914: 221-252.
- VINSKI, Z.
- 1960. Ranosrednjovjekovni nalazi na užem i širem području Zagreba. *h starog i novog Zagreba*, 2, 1960: 47-67.
  - 1978. Novi ranokarolinski nalazi u Jugoslaviji. *VAMZ*, 3.S., 10-11/1977-1978: 143-190.
  - 1981. O nalazima karolinskih mačeva u Jugoslaviji. *SP*, 3.S., 11/1981: 9-55.
  - 1985. Marginalia uz izbor karolinskog oružja ujugoistočnoj Evropi. *SP*, 3.S., 15/1985: 61-119.
- ŽAKI, A. 1974 - Archeologia malopolski wczesnosrednowiecznej. *PraceKrakow*, 13/1974.

SUMMARY

NEW DISCOVERY OF EARLY MEDIEVAL WINGED SPEAR

During archeological inspection of the terrain for a new water pipeline planned by Lasinja district the author inspected the hill village of Lasinjska Kiselica above the river Kupa. The hill is well known to have been an important feature during the Bronze Age and because of its strategic position above a river crossing it seems it was fortified during the Middle Ages. Until now there has been no archeological excavation of this site. A local resident had in his house an iron spear found in gravel brought from the river Kupa at a location near the village. In spite of corrosion and considerable sand contamination the spear is relatively well preserved. It is the sixth winged spear to be found in Croatia and the fourteenth to be found on the territory of what was once the Kingdom of Croatia. Comparison with other spears allows us to suppose that it dates from about 700-900. and thus represents one of the typical phases of the development of the Carolingian winged spear on the way to what Paulsen called the »final form«.

As it was not found in an archeologically defined situation it is difficult to say much about its proper context. We assume spear was found at the old river crossing or ford between villages Lasinjska Kiselica and Gradac. The author suggests that it may have been lost by a Frankish or Slav soldier taking part in the fighting against the Avars at the end of the 8th century or, perhaps during Duke Ljudevit's uprising against the Franks in the early 9th century.

Rukopis primljen 15. IV. 2003.
Rukopis prihvaćen 28. IV. 2003.

PIERRE MEYRAT

6 rue du Petit-Saleve
CH 1205 Geneve
Switzerland

THE PAPYRUS ZAGREB 603

UDC 904:930.271(32)
Original scholarly paper

The Papyrus 603 in Zagreb is a fragment of a funerary papyrus with eight horizontal lines in hieratic written in black ink. Its aim was to bind the destiny of the deceased man Di-Khons-tjaw to that of the Sun-god Ra, in order to make sure he will be eternally alive. This text is quite a short extract from the Book of the Dead, either because the man's condition was not high enough to afford a longer funerary text, or because such was not the habit anymore in Egypt at that very late period.

DESCRIPTION

The Papyrus 603 in Zagreb is a fragment of a funerary papyrus with eight horizontal lines in hieratic written in black ink. It is 61 cm long and 13 cm high (MONNET SALEH 1970: 168). The part of the papyrus which contained the beginning of the lines is missing; the fragment left is otherwise not too badly damaged, in spite of four vertical holes on the right side.

The vignette

On the left side of the papyrus, a vignette shows a mummiform god Osiris standing, looking leftwards; he is holding a flagellum, a *was* sceptre and a crook-shaped sceptre. There is a tall *djed*-sign behind him, and a great emblem of the East in front of him.

In front of the mound where Osiris is standing, there is a pool of water with a large bark. A ferryman, a seated hawk-headed god Ra and a *Benu*-bird are on it, all facing Osiris. There is an offering table provided with food in front of them. The ferryman is standing, holding a long steering pole. The god Ra has a solar disc on his head and is holding a *was* sceptre.

Dating

The papyrus dates back to the Late Period. According to Möller's paleography (MÖLLER 1912), the writing most similar to this text is that of papyrus Rhind I and II, which date back to 9 BC. This can be seen from signs like the sunshine (N 8 / 306) (Gardiner's sign-list, third edition/MÖLLER 1912) or the symbol of the goddess Nephthys (O 9 / 347). But according to the paleo-

graphy established by Verhoeven (VERHOEVEN 2001), the writing most similar to that of papyrus Zagreb 603 is found in papyrus BM 10037, which dates back to circa 230 BC, as can be seen from signs like the forearm holding a loaf above a bread (D 37 on X 1 / 103 on 575) or the skins tied together (F 31 / 408), both of them on lines 4 and 8 (VERHOEVEN 2001: 119 and 133)¹ This gives us a general idea of the date of its composition, which must have occurred between the second half of the third century BC and the early years of the first century AD, that is between the Ptolemaic era and the beginning of the Roman domination.

TRANSLITTERATION AND TRANSLATION

In my transliteration, I will use the following system of symbols :

- [...] lacuna of the text (either damaged or missing)
- [xyz] proposition of restitution
- (xyz) ending absent in Egyptian, added for grammatical comprehension
- ??? hieroglyphs difficult to read

Transliteration

1. 1 [mḏ3t nt sḳr 3ḥ rdit h3=f r] wī3 [n R^c ḥ]n^c imyw-ḥt=f
1. 2 [ḏḏ mdw in Wsir Di-Ḥnsw-t3w m3^c-ḥrw] ms(w) n nbt pr [T3y=f]-iīw m3^c-ḥrw ḏ3=n-i Bnw r Ḳbt Wsir r Ḑdw
1. 3 [sn=n-i tḫwt H^cpy ḥsr]=n-i w3t n Ḳ(t)n [st3=n-i] Skr ḥr tmm=f swsr[=n-i] Wrt m 3t=s wsr=i m 3[ḥ]w=s
1. 4 [... ir=n-i 2-nw n 3st] 3-nw n Nbt-ḥwt [...] Wsir Di-Ḥn[sw]-t3w m3^c-ḥrw ms(w) n nbt pr T3y=f-iīw m3^c-ḥrw
1. 5 [... sm3=n-i imyw-ḥttwt] ink [w^c i]m=sn ws[r]=i ws[r Wḏ3t] ts-phr
1. 6 [... Wsir Di-Ḥnsw-t3w m3^c]-ḥrw ms(w) n [nbt pr T3y=f]-iīw m3^c-ḥrw ḳ=n-i m [bik] pr=n-i m Bnw [...]???
1. 7 [...] ink [...] =sn i R^c m rn=k p[wy n] R^c ir wn[=tw] n=k sst3 n imḥt
1. 8 [r sḥmt ib n psḏt=k k3=k dt=k n=f ib Di-Ḥnsw-t3w] m3^c-ḥrw ms(w) n T3y=f-iīw m3^c-ḥrw ink 3ḥw iḳr m iḳrw

Translation

1. 1 [Book of glorifying the spirit and making him come down to] the bark [of Ra] with his followers.
1. 2 [Words to be recited by the Osiris Di-Khons-tjaw, justified], born to the mistress of the house [Tayef-ii]w, justified : I have ferried the *Benu* across to the East, Osiris to Busiris
1. 3 [I have opened the caverns of Hapi, I have paved] the way for the disk, [I have drawn] Sokar on his sledge; [I have] strengthened the Great one in her time, I am powerful with her magic.

¹ I am grateful to Prof. Michel Valloggia for bringing this reference book to my notice.

- l. 4 [...I have been a second for Isis], a third for Nephthys [...] Osiris Di-Khons-tjaw, justified, born to the mistress of the house Tayef-iiw, justified
- l. 5 [...I have joined the jubilating baboons], I am [one of] them, I am powerful when [the *wedjat*-eye] is powerful, and vice versa.
- l. 6 [...the Osiris Di-Khons-tjaw, justified], born to the mistress of the house Tayef-iiw, justified. I entered as [a hawk], I came forth as a *Benu* [...]???
- l. 7 [...] I am [...] their [...] O Ra in your name of Ra, if the secrets of the Underworld are revealed to you
- l. 8 [to guide the heart of your Ennead, then you shall place for him the heart of Di-Khons-tjaw], justified, born to Tayef-iiw, justified. I am the sunshine, trustworthy among the trustworthy.

COMMENTARY

Introduction

As the vignette suggests, the text is an extract of Chapter C (or CXXIX) of the Book of the Dead. The text, however, does not match any of Naville's versions; the first lines of the text correspond to the »classical« version of this chapter, but then the phrases do not follow the same order. As we shall see with the commentary, the last three lines of the text are concerned with other chapters of the Book of the Dead.

Names

The name of the owner of the papyrus can be partly read on line 4 : *Di-Hn[...]*ṯṣw: »Kh[...] gives breath«; as it is most likely a god who gives him the breath of life, I think we can reasonably consider this god to be Khons and transcribe this name »*Di-Hnsw-ṯṣw*«. This restitution matches the space of the lacuna. The verb *di* is written with a *t*, which also occurs in names like *Di-mwt-ᶜnh=s* or *Di-Hnsw-pṣ-snb* (RANKE 1952: 332, 8 and 12). It is probably an absolute use of the infinitive with narrative sense (GARDINER 1957: § 306. 2): »Khons gave (him) breath«.

Di-Khons-tjaw was born to the mistress of the house *Tṣy=f-iiw*, whose name is fully written on line 4. The first part of this name means »his«. The second part, »*iiw*«, looks like a perfective active participle (GARDINER 1957: § 359): »those who came«, but this sounds a little bit strange in a feminine name. The second part of the name could be somehow linked to the expression *ii-wy*, »welcome!« (GARDINER 1957: § 374. B).

line 1

[*mḏṣt nt sḳr ʒh rdlt hṣ=f r*] *wiṣ [n Rᶜ h]nᶜ tmyw-ht=f*

[Book of glorifying the spirit and making him come down to] the boat [of Ra] with his followers.

This is the title of Chapter C. Our restitutions of the missing parts are mainly inspired by Naville's *Totenbuch* (NAVILLE 1886). In this chapter, the deceased is allowed to enter the boat of the sun-god Ra in order to cross the sky.

line 2

d3=n=i Bnw r İ3bt Wsir r Ddw

I have ferried the *Benu* across to the East, Osiris to Busiris

According to this phrase, the deceased is playing the role of a ferryman, as he is represented on the vignette, piloting the boat of Ra towards the East, during the night. The *Benu* is the bird standing behind the god Ra in the vignette; it is a heron (*Ardea cinerea* or *Ardea purpurea*), represented by hieroglyph G 31. The name *Bnw* is linked to the verb *wbn*: to shine forth, to rise (of sun) and to the sacred *bnbn*-stone in Heliopolis. This city was the cult-centre of the *Benu*, where it was considered to be an apparition of Atum, on whose primeval mound (*bnbn*) he rose (*wbn*) at the beginning of the world, according to the Pyramid Texts (Tpyr 1652b) (SETHE 1910: 372, Spruch 600).

The *Benu*-bird also plays the role of the *Ba* of the sun-god Ra, and, from the time of the Coffin Texts, that of the *Ba* of Osiris. During the XVIIIth dynasty, Chapter LXXXIII of the Book of the Dead, which used to be titled »To appear as the god Khons« is retitled »Spell to take the aspect of a *Benu*« (BARGUET 1967: 121, note 1). The *Benu* is regarded as the *Ba* of Osiris, and the deceased could therefore be assimilated with him.

This bird is also used as a determinative for the word *b'ḥ*: »flood, inundation«. This can be explained by the relationship between the flood of the Nile and the creation of the world, as explained by Van Den Broek (VAN DEN BROEK 1972: 23–24). In several magical papyri, the patient is identified with the *Benu* (pTurin Cat. 1995; PLEYTE – ROSSI 1981 : pl. CXVIII, l. 6.; pRamesseum VIII: GARDINER 1955: pl. XXXIV, p. 4, l. 9). By his aspect of primeval being linked to the sun-god, the *Benu*-bird has become a figure of the eternal renewal and rebirth : the East, towards which the ferryman has ferried the *Benu* across, is the place where the sun's rebirth will take place at the dawn of a new day.

»Osiris to Busiris« : Busiris (now Abû Sîr Banâ in the Delta), like Abydos, was an important cult-centre of Osiris. A journey from Busiris to Abydos and back again is mentioned in the Coffin Texts (CT I, 122b).² As explained by Yoyotte (1960: 30–33), this symbolic journey was linked to the growing importance of the cult of Osiris, whose mythical resurrection could magically be extended to all of the dead.

line 3

[sn=n=i tḫwt Ḥ'py ḥsr]=n=i w3t n İ(t)n

[I have opened the caverns of Hapi, I have paved] the way for the disk

The caverns of Hapi are the mythical underground sources of the Nile. In this funerary context, this expression must refer to the waters of the Underworld, where the boat of Ra is sailing : »Opening the caverns of Hapi« means to prepare the way for the sun-god. »I have paved the way for the disk« has the same meaning.

[st3=n=i] Skr ḥr tmm=f

[I have drawn] Sokar on his sledge

The god Sokar is another great funerary figure, which has its origin in the Memphite necropolis. The word *tmm*: »wooden box«, »portable shrine« (Wb. V, 308, 12–13) is probably a

² cf. *Busiris, Fahrt nach...* in LÄ I, 884 ans *Abydos-fahrt*, in LÄ I, 42 – 47.

mistake for the word *tmt*: »sledge« (Wb. V, 301, 3), which is found in all Naville's versions of this chapter. This is due to the likeness of the words and of their meanings.

Sokar is strongly linked to his *Henu*-bark; this boat »rests on a frame which is strengthened by four legs and placed on a sledge (...) Placed upon its sledge, the *Henu*-bark was drawn – later carried – in procession round the walls at Memphis or elsewhere on the feasts of Sokar.«³ The »sledge« of Sokar represents this *Henu*-bark; this god was closely associated with Osiris.

swsr[-n=i] Wrt m 3t=s wsr=i m 3[h]w=s

[I have] strengthened the Great one in her time, I am powerful with her magic.

The »Great one« is the uraeus, which protects the crown of the king. In this passage, the text differs from the classical versions of this chapter, where the phrase »I am powerful with her magic« does not occur. It might be an alteration of the phrase *wsr=-n=i 3[h]w=s* »I have strengthened her magic«, which is found in the classical versions after the mention of Isis.

line 4

[ir=-n=i 2-nw n 3st] 3-nw n Nbt-hwt

[I have been a second for Isis], a third for Nephthys

The mention of Nephthys in this passage can be found in Naville's variant reading *Te* of this passage (vol. II p. 234). Its meaning is not really clear. Isis and Nephthys are often depicted as two kites protecting the mummified body of the deceased during the burial ritual.

line 5

[sm3=-n=i imyw-httwt] ink [w^c i]m=sn

[I have joined the jubilating baboons], I am [one of] them

»*imyw-httwt*«, literally »those who are in the jubilation«, are the baboons greeting the sun at the break of dawn and at sunset, expressing their joy by crying and moving.⁴ This phrase implies that the deceased is also worshipping the sun.

ws[r]=i ws[r Wd3t] ts-phr

I am powerful when [the *wedjat*-eye] is powerful, and vice versa.

The *wedjat*-eye is mostly a symbol of the moon or sun.⁵ As we are in a solar context, it must be a representation of the eye of Ra. The phrase magically binds the strength of the deceased to that of the sun : when one is powerful, so is the other. This kind of »contract« occurs in the bark, where both the sun-god and the deceased are travelling.

line 6

'k=-n=i m [bik] pr=-n=i m Bnw

I entered as [a hawk], I came forth as a *Benu*

This phrase does not come from Chapter C : it can be found in Chapter XIII (or CXXI) and CXXII, which are respectively titled »Spell to enter and go out of the West« and »Spell to enter after going out«. However, it also has a solar signification : the hawk (*bik*) is a manifestation of the morning sun.⁶ The *Benu*-bird, as we have seen above, is a symbol of the resurrection of the sun. One could therefore consider the hawk as the sun in the morning and the *Benu*-bird (the *Ba* of the sun-god) as the setting sun.

3 *Henu*-bark, in LÄ V: 1066-1067.

4 cf. *Pavian*, in LÄ IV, 919, n. 15.

5 cf. *Udjatauge*, in LÄ VI, 824.

6 cf. *Falke*, in LÄ II, 94.

lines 7 – 8

*i R^c m rn=k p[wy n] R^c ir wn[=tw] n=k sšt3 n imḥt [r sšmt
ib n psdt=k k3=k di=k n=f ib N]*

O Ra in your name of Ra, if the secrets of the Underworld are revealed to you [to guide the heart of your Ennead, then you shall place for him the heart of N]

This long sentence comes from Chapter CI, titled »Spell to protect the bark of Ra« *imḥt* is sometimes translated »necropolis«. The »secrets of the Underworld« are perhaps the knowledge of the road which the Ennead must follow in order not to be attacked by Apopis. The phrase seems to be another »contract«, as if the secrets of the Underworld were revealed to Ra by the deceased in exchange for his own heart; it seems like the deceased acts as a ferryman who knows the best way for the bark.

line 8

ink 3ḥw iḳr m iḳrw

I am the sunshine, trustworthy among the trustworthy.

This phrase does not appear in any classical version of the Book of the Dead, but it could have its origin in the expression *3ḥ iḳr*: »excellent spirit«, which is quite frequent in the Book of the Dead. The title of Chapter C, for instance, is *mḏ3t nt siḳr 3ḥ*: »book of glorifying the spirit«. The presence of the word *3ḥw*: »sunshine« instead of *3ḥ*: »spirit« is a play on these two words, as this phrase clearly identifies the spirit of the deceased to the sun-god, in accordance with the whole text. »Among the trustworthy« means among the dead.

CONCLUSION

To conclude, we can say that the aim of papyrus Zagreb 603 was to bind the destiny of the deceased man Di-Khons-tjaw to that of the sun-god Ra, in order to make sure he will be eternally alive. This text is quite a short extract from the Book of the Dead, either because the man's condition was not high enough to afford a longer funerary text, or because such was not the habit anymore in Egypt at that late period.

The figure of the *Benu* is also quite important in this text, this bird being the *Ba* of both Osiris and Ra. It is a figure of the eternal resurrection of the sun, to which the deceased is associated in order to reach eternity. With this aim in mind, the beautiful vignette of the papyrus also plays an important role, as it shows the effectiveness of the actions described in the text.

We can also notice the important alteration of the text, compared to the classical versions of its chapters : the order of the phrases is not respected, and only part of the original corpus is used. It shows that the use of the Book of the Dead had much changed in its form and meaning since the ancient days.

BIBLIOGRAPHY

- BARGUET, P. 1967 – *Le Livre des Morts*. Paris, 1967 : Cerf.
 GARDINER, A. 1955 – *The Ramesseum Papyri*. Oxford, 1955: Griffith Institute.
 GARDINER, A. 1957 – *Egyptian grammar*. Oxford, 1957: Griffith Institute. Ashmolean Museum
 MÖLLER, G. 1912 – *Hieratische Paläographie*, III. Leipzig, 1912: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

- MONNET SALEH, J. 1970 – *Les antiquités égyptiennes de Zagreb*. Paris, 1970: Mouton.
- NAVILLE, E. 1886 – *Das ägyptische Totenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie*. Berlin, 1886: Verlag von A. Asher & Co.
- PLEYTE, W. / F. ROSSI 1981 – *Papyrus de Turin*. Wiesbaden, 1981: LTR-Verlag,
- RANKE, H. 1952 – *Die ägyptischen Personennamen*, II. Glückstadt, 1952: J.J. Augustin.
- SETHE, K. 1910 – *Die altägyptischen Pyramidentexte*, II. Leipzig, 1910: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- VAN DEN BROEK, R. 1972 – *The Myth of the Phoenix according to classical and early christian traditions*. *EPRO*, 24/1972: E. J. Brill.
- VERHOEVEN, U. 2001 – *Untersuchungen zur späthieratischen Buchschrift*. *OLA*, 99/2001: Peeters Publishers & Department of Oriental Studies.
- YOYOTTE, J. 1960 – *Les pèlerinages dans l'Égypte ancienne*. *SourcesOr*, 3/1960.

SAŽETAK

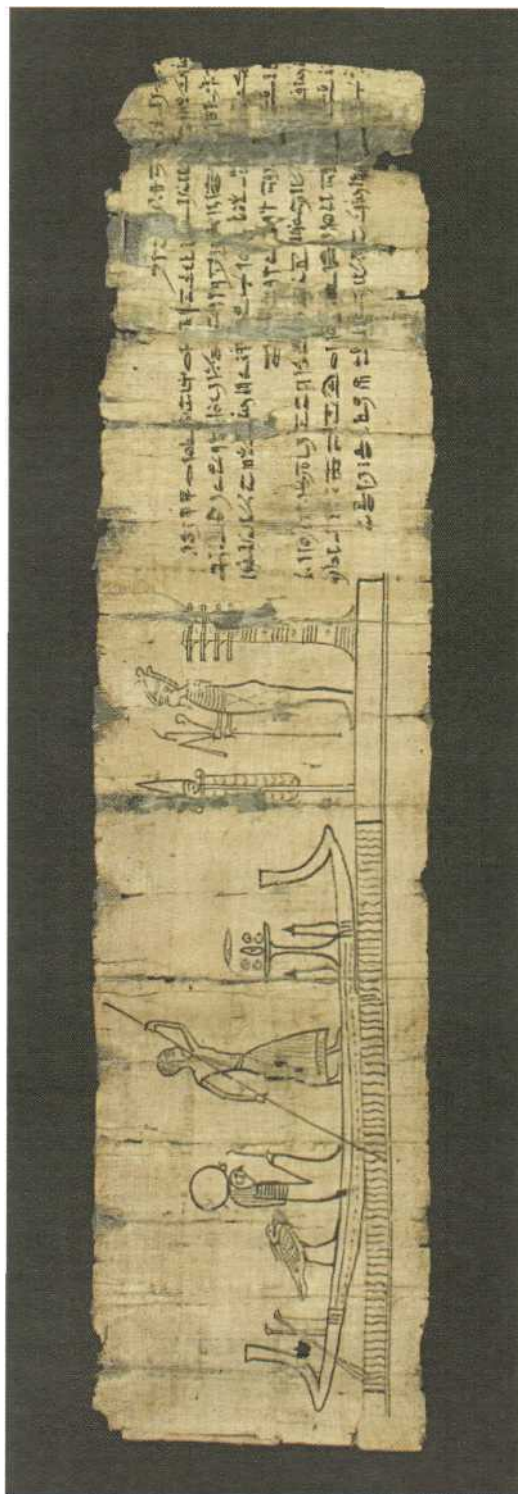
PAPIRUS ZAGREB 603

Papirus Zagreb 603. fragmentarni je pogrebni tekst, odnosno verzija *Knjige mrtvih* napisana u osam horizontalnih linija hijeratskog teksta crnom tintom. Osim manjih rupa, fragment nije znatno oštećen. Na lijevoj strani papirusa nalazi se vinjeta koja prikazuje boga mrtvih Ozirisa u obličju mumije. Okrenut ulijevo, Oziris u rukama drži *flagellum* i štap *uas*. Iza Ozirisa prikazan je veliki hijeroglif *ded*, a nasuprot njemu je simbol istoka. Nasuprot otoku na kojem stoji Oziris je voda kojom plovi barka a u barci su čovjek koji upravlja njome, sjedeći Ra – bog Sunca s glavom sokola i ptica *benu*. Ra na glavi ima sunčevu ploču, a u rukama štap *uas*.

Papirus je moguće datirati na kasno razdoblje, a uspoređujući hijeratske znakove što se na njemu pojavljuju s listama iz Möllerove paleografije, može se zaključiti da su oni najbliži hijeratskom pismu s papirusa Rhind I i II koji su datirani u 9. godinu prije Krista. Riječ je dakle o papirusu koji je nastao potkraj ptolemejskog ili početkom rimskog razdoblja.

Kako i sama vinjeta upućuje, riječ je o poglavlju C (ili CXXIX) *Knjige mrtvih*. Ime dedikata nalazi se u četvrtom retku, no papirus je djelomice oštećen upravo na tome mjestu. Možemo pročitati: *Di-H[...]t3w*. No najvjerojatnije je riječ o teofornom imenu u koje je uključeno ime boga Khonsua, te je moguće izvući zaključak kako bi ime trebalo u cijelosti biti: Dikhonstjau (*Di-Hnsw-t3w*). Ovakva rekonstrukcija imena odgovara praznini na mjestu gdje je papirus oštećen. Riječ je o ženskom imenu, te se uz njega navodi uobičajeni epitet »gospodarica« kuće.

Rukopis primljen 20.XII.2003.
Rukopis prihvaćen 23.XII.2003.

Tabl.1.

IGOR URANIĆ

*Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR-10 000 ZAGREB
iuranic@amz.hr*

SEDAM BRONČANIH KIPOVA HARPOKRATA

UDK 739.51 (32 : 497.5)
Izvorni znanstveni rad

Ciljovograda je objava dijela fundusa brončanih spomenika egipatske zbirke AMZ-a isagledavanje transformacije staroegipatske umjetnosti, temitske i teološke simbolike u dobu helenizma, na primjeru boga Harpokrata. Ispituje se tehnologija izrade bronce u ptolemejskom Egiptu, te prati širenje Harpokratovakulta.

POJAVA I SIMBOLIKA HARPOKRATA

Inovacije u religiji faraonskog Egipta bile su prilično rijetke sve do samog kraja kasnog razdoblja (1070-332. g. pr. Kr.) kad u tu zemlju, kao osloboditelj od perzijskog jarma, stigao Aleksandar Makedonski donoseći duh helenizma, koji će snažno obilježiti umjetnost i religiju staroga vijeka u posljednjim stoljećima njegova procvata. U dva i pol tisućljeća od Starog kraljevstva do kasnog razdoblja tradicionalne forme religije nastale u vrijeme izgradnje velikih piramida variraju tek promjenama glavnog državnog božanstva. Nakon Raa državnim bogom postao je Amon. No i taje promjena bila formalna, jer je oba puta bilo posrijedi štovanje Sunca. Kult Ozirisa koji je prenosio poruke o ljudskoj sudbini i kultovi lokalnih božanstava ostali su su gotovo nepromijenjeni kroz cijelo to razdoblje. Nakratko, u 14. st. prije Krista provedena je kratka vjerska reforma Ekhnatonovim uvođenjem Atona (opet jednog oblika Sunca) na mjesto Amona. Iako je probudila mnogo strasti i sukoba, revolucija »faraona-heretika« trajala je prekratko da bi ostavila dublji trag u tradiciji egipatske religije, ali je njezin je utjecaj stoljećima bio zamjetljiv u umjetnosti.

Rijetki su bili i primjeri interesa za strane bogove. Bolesni Amenhotep III potkraj života molio se sumerskoj božici Ištar, kip koje je nabavio, kako bi mu ona pomogla, ali je vjerojatno to bio i jedini slučaj da se neki faraon obraćao stranom božanstvu.

Dolaskom Aleksandra u Egipat, međutim, ta se slika počela drastično mijenjati. Ptolemejska dinastija, koju je makedonski vojskovođa ustoličio u Memfisu, iako grčko-makedonskog podrijetla, na kulturu Egipta gledala je s oduševljenjem i dubokim poštovanjem. U tom periodu, od Ptolemeja I Sotera pa sve do Kleopatre VII i razdoblja rimskog protektorata (od 30. g. pr. Kr.), dinastija na vlasti činila je sve kako bi povezala egipatsku i grčku uljudbu. To se u ponajprije ogleda u poštovanju koje Grci su pokazivali prema religiji, znanosti i drugim kulturnim dostignućima egipatske civilizacije.

Središtem susreta grčke i egipatske kulture, ali i mnogih drugih kultura postala je Aleksandrija - grad što gaje Aleksandar osnovao kako bi, nakon stoje porazio Tir, stvorio novo uporište na Sredozemnom moru.

Veze Grka i Egipta sežu duboko u povijest. U različitim grčkim izvorima nalazimo navode prema kojima su zemlju na obalama Nila posjećivali brojni filozofi i istaknuti ljudi stare Grčke. Tako su, navodno, u Egiptu boravili i učili Pitagora, Demokrit, Tal, Platon, Solon i drugi. Dakako, uglavnom je njihov boravak bio »mitski«, odnosno utemeljen na predaji, kako bi se uvećao značaj i razina njihovih saznanja. Činjenica je da se Egipat u staroj Grčkoj tradicionalno smatrao izvorom znanja i drevne kulture vrijedne poštovanja. U tom duhu, primjerice, Platon je svoju priču o Atlantidi prenio iz usta jednog egipatskog svećenika. Osim trgovačkih veza i zainteresiranih pojedinaca koji su u Egipat dolazili kako bi stekli neka znanja, međudržavne veze javile su se u vrijeme 26. egipatske dinastije. Postoje dokazi daje faraon Psametik I da bi pojačao svoju vojnu silu, dovodio grčke plaćenike. Još od vremena kad je Herodot posjetio Egipat evidentna je visoka tolerancija Grka prema egipatskim religijama.¹ Budući da su grčka i egipatska religija utemeljene na idejama prema kojima se simboli božanskih sila traže u prirodnim pojavama, dakle nisu posrijedi plemenski bogovi, već bogovi koji simboliziraju snagu sunca, obnovu života, nebo, vrijeme, ratničku snagu, majčinstvo itd., Grci su u egipatskim bogovima spontano prepoznali inačice pripadnika vlastitog panteona. Tako je Herodot odmah Amona poistovjetio sa Zeusom, Horsa s Apolonom, a Ozirisa s Hadom. Ove usporednice zadržale su se i u rimskom razdoblju, a u svojim djelima osobito ih je razradio Plutarh.

Uspoređivanje i povezivanje pojedinih atribucija različitih božanstava napokon je rezultiralo i nastajanjem njihovih kombinacija u liku novih božanstava, što nazivamo sinkretizmom. Ptolemejski vladari obnovili su hramove diljem Egipta sudjelujući u njihovim ritualima, te su svoja imena ispisivali u kraljevske kartuše hijeroglifskim pismom. No, kako bi ovaj spoj religijskih tradicija bio još uspješniji, nastala su i nova božanstva koja su te tradicije nastojale objediniti. Naime, takvo povezivanje, te obnova hramova sve do najudaljenijih južnih egipatskih noma, pokazalo se nužnim jer je uza sve napore kulturno povezivanje uzelo maha gotovo isključivo u Aleksandriji, dok je provincija i dalje nastavljala živjeti neovisno i daleko od multikulturalne klime toga grada. Tako je nastao bog Serapis koji je objedinio egipatske bogove Ozirisa i Apisa, te grčkog Hada i kasnije rimskog Plutona. Serapisova će popularnost u Rimskom Carstvu narasti do neslućenih granica, o čemu svjedoče istraživanja rimskih nalazišta u većem dijelu južne i središnje Europe. Ovim kultovima u našoj regiji već se bavio niz autora,² pa toj temi nije potrebno ništa dodati.

Sinkretizam je prenio i neke od ideja egipatske teologije protumačene u duhu helenizma. Primjerice, u Egiptu se neprestance provlačila ideja jednog i jedinstvenog boga, kojem su ostali bogovi tek oblici, ali ona nikada do kraja nije bila artikulirana. U helenističkim prikazima, posebice u brončanoj plastici, pojavljuje se božanstvo iz čijeg tijela na svojevrsnim granama strše kipići malih bogova. Time je stara zamisao heliopskih teologa iz takozvanih *Litanija Suncu* o tome kako su svi bogovi »slike« boga Ra umjetničkim izrazom iznesena na osobito izražajan način jezikom sinkretizma.

Među božanstva koja su nastala u doba helenizma u Egiptu spada i Harpokrat. Riječ je, zapravo, o helenističkoj prilagodbi boga Horsa iz najstarije faraonske tradicije. Naime, prikazi sokol-

¹ Treba spomenuti da su postojale i negativne reakcije. Jedan dio Grka smatrao je neprihvatljivim i primitivnim **egipatski zoomorfizam** u prikazivanju **bogova**^**Primjerice, vidi: LUKLIAN** *Decorum Consihum*. 10.; **ORIGEN** c. Celzus, 111. 36.; kao i neki drugi autori izruguju se ih izra-

žavaju gađenje prema egipatskom običaju prikazivanja bogova u zoomorfnim oblicima.

² v i d j • S E L E M m i • g E L E M 2002• S5_m• \$E...
L E M , 9 g 0 W E S S E T Z K Y 1989 W E S S E T Z K Y, 1961.

skog boga povezanog sa Suncem i osobom vladara, javili su se već u arhaiskim dinastijama, na pogrebnim stelama, pločicama od slonovače ispisanim hijeroglifima i drugdje. Na samoj Narmerovoj paleti - spomeniku za koji se smatra da svjedoči o pobjedi kralja Narmera nad vojskom sjevera i o ujedinjenju Egipta u jedinstvenu državu - vladar je predstavljen sokolom. Jasna veza između Horusa-sokola, Sunca i vladara uspostavljena je u mitologiji koja je najvjerojatnije nastala za Starog kraljevstva, a već u *Tekstovima piramida* naslućuje se njezin konačan oblik. Prema ovome mitu Horus je sin ubijenog boga i prvog vladara Egipta Ozirisa. On je ratnik koji osvećuje svog oca i u borbama s očevim ubojicom Setom uspijeva pred vijećem bogova izboriti pravo na prijestolje Gornjeg i Donjeg Egipta. Nadalje, kako faraon predstavlja simboličnu vezu između ljudi i bogova, vjerovalo se daje on inkarnacija ili daje nadahnut bogom Horusom. Priča se kasnije usložnila pa se u skladu s učenjima o emanacijama javila doktrina o dva Horusa - starijem i mlađem. Točnije, u helenizmu se, uz već postojeće oblike tog božanstva (Horus, Ra Horakhti, Harmakis), javilo i nekoliko novih. To su *Harsiesis* (Horus-sin Izide), *Haroeris* (Horus stariji), *Harendotes* (Horus-osvetnik svog oca), *Harpokrates* (Horus-dijete).³ Horus mlađi postao je Harpokrat - »Horus-dijete« (egip. *Hr-pl-hrd* gr. 'Apnocpatrit; odnosno 'ApOoKpdtrn; ili 'AM>OKrdTr|c;),⁴ čiji najraniji spomen sadrže još *Tekstovi piramida*⁵ kao *Hr-hrd*. Članak umetnut je u skladu s novoegipatskim jezikom u kojem je on često bio korišten. Dakle, Horus-dijete u biti ne predstavlja novu predodžbu u mitologiji, no on se u klasičnom faraonskom razdoblju ne javlja kao neovisno božanstvo, već isključivo u okviru priče o Ozirisu. U trenutku kad je Oziris bio već mrtav, a njegov sin još nemoćno dijete u zemlji vlada zli Set, ubojica svoga brata. U svom osvrtu na egipatsku religiju Plutarh je zapisao: *Nakon Ozirisove smrti Izidaje prerano rodila slabašno dijete nedovoljno razvijenih udova koje je dobilo ime Harpokrat*. Božica Izida čuvala je dječaka, skrivajući ga u močvarama, kako bi kad odraste osvetio oca. To je središnji dramatičan dio mita o Ozirisu u kojem se Horus-dječak javlja kao nova nada u pobjedu svjetla nad tamom. Ali nada na koju je još trebalo čekati, jer sile dobra još nisu bile sazrele za borbu. Dijete je opisano kao slabo i krhljivo kako bi se dodatno naglasila dramatičnost privremene prevlasti zla.

Više je razloga stoje upravo ovaj motiv nadahnuo heleniziranu egipatsku religiju i doveo do nastanka novog božanstva. Prema svemu dosad rečenome, slijedi da se atribucije Harpokrata izvorno ne razlikuju od njegove matrice Horusa (ili Horusa starijeg). On je predstavnik solarne snage, jednako kao i Ra, Horus ili Oziris, sjedne strane, ali i inkarnacija božanskog, pravednog vladara, također simboličnog nasljednika Ozirisova, sa druge strane. No, pri tumačenju Harpokratova podrijetla, uz tradicionalne egipatske elemente, te helenističku interpretaciju, ne treba zanemariti ni utjecaj motiva iz drugih orijentalnih kultura. Primjerice, židovsku mesijansku tradiciju. Naime, Zidovi su u doba ptolemejske dinastije činili znatan postotak građana Aleksandrije i nekih drugih mjesta u Egiptu. Možda je upravo ta tradicija očekivanja Mesije - božjeg poslanika čiji je dolazak najavljen, baš kao što se i za Harpokrata zna da će doći i blagosloviti Sunčevim svjetlom i pravednošću svijet u kojem prevladava tama. Tu je, dakako, moguća i usporedba s ranokršćanskim i gnostičkim idejama, u kojima se kršćanske ideje isprepliću s dualizmom, a u kojima nije rijetka usporedba između Krista i Horusa. Štoviše, Horusovi cipusi, s tradicijom iz klasičnog faraonskog razdoblja - stele na kojima se ispisuju magijski tekstovi koji štite od ujeda zmije i uboda škorpiona - počinju u prvim stoljećima umjesto imena Horusa, boga koji jamči tu zaštitu, upisivati Kristovo ime.⁷ Kad je riječ o kršćanskoj gnazi među njima se javlja i sekta karpokratijanaca - sljedbenika Karpokrata - aleksandrijskog uči-

3 MORENZ 1973. 262

4 MEEKS 1975.: III. 1100B-1101II

5 FAULKNER 1969.: § 663-664

6 PLUTARH, *De hide*. fr. 19.

7 Podrobnije o tome vidi: KAKOSY 1986; HORNUNG 2001

telja gnoze iz 2. stoljeća, koji je očito preuzeo ime ovog božanstva. Jezikom kršćanske gnoze moglo bi se nagađati kako je Harpokrat, baš kao i mladi Krist, učenik misterija (jer ima prst u znak čuvanja tajne na ustima), daje on novo Sunce i, napokon, spasitelj (dakle Mesija) koji dolazi objaviti svoga oca.

NAČINI PRIKAZIVANJA

Plastike Harpokrata vrlo su česte u muzejskim zbirkama, ponajviše izrađenih je od bronce. Riječ je o kipićima koji su se najvjerojatnije izlagali na kućnim oltarima. Zastupljenost Harpokratovih brončanih kipova iz ptolemejskog razdoblja u muzejskim zbirkama je podjednako učestala kao što su to i prikazi Ozirisa i Izide-Hator, no rimskih i grčkih prikaza Harpokrata vjerojatno ima mnogo više. Također, među najpopularnije prikaze ptolemejskog doba u Egiptu spada scena u kojoj Izida-Hator doji Harpokrata. U Arheološkome muzeju u Zagrebu čuva se nekolicina reprezentativnih primjera takvih plastika. Brončani kipići Izide-Hator koja doji Harpokrata iz ptolemejskog razdoblja bili su među najatraktivnijim izlošcima tematske izložbe *Bogovi, duhovi i demoni starog Egipta*, stoje u Arheološkome muzeju u Zagrebu bila postavljena potkraj 1999. godine.

Što se tiče Harpokratovih plastika nastalih u Egiptu u vrijeme ptolemejske vladavine, moguće je razlikovati nekoliko tipova. To su:

1. stojeći Harpokrat u iskoraku s desnom rukom na ustima;
2. stojeći Harpokrat u iskoraku koji u ispruženoj desnoj ruci drži štap;
3. sjedeći Harpokrat s prstom na ustima;
4. stojeći Harpokrat reljefnog prikaza u terakoti kako stoji na vratima *naosa* kojeg nose svećenici.⁹

Sva tri tipa golom dječaku-bogu uz pletenicu mladenaštva pridodaju kraljevske attribute - dvostruku krunu, ili ponekad trostruku krunu *atef*, a ima i prikaza, među kojima i jedan iz zagrebačke kolekcije, bez krune.

Suprotno tomu, u antici nalazimo bezbrojne varijacije na temu.¹⁰ Harpokrat je dobivao sva obilježja grčke i rimske umjetnosti. On je dječak kovrčave kose opuštenog držanja, mekanih kretnji i punih nogu, često naslonjen na stup. Često mu se dodaju krila ili rog obilja, a faraonska kruna stilizirana je gotovo do neprepoznatljivosti. Ona je sve manja, te više slični na dijadem nego na kakvo pokrivalo za glavu. Antički Harpokrat često drži rog obilja, a za razliku od egipatskoga, on je odjeven u togu ili barem njezin donji dio. Ne samo da, umjesto odlučnog iskoraka, antički Harpokrat sve češće stoji izrazito opušteno već sve češće i sjedi, zavaljen kao na gozbi. Ponekad ideje sinkretizma idu tako daleko da ga kombiniraju sa Izidinim atributima, pa Harpokrat dobiva kravlje rogove sa solarnom pločom. Mnogi Harpokratovi prikazi daju naslutiti i utjecaj Dalekog istoka, pa ovaj držanjem i oblikom tijela slični više na Budu, odnosno Bodisatvu, s aureolom sveca, nego na kakvo egipatsko božanstvo. Jednako tako, sjedeći na kobri ili na paunu Harpokrat vjerojatno svjedoči o posljednicama dalekog prodora Aleksandra Makedonskog na istok, stoje omogućilo vrlo široku distribuciju helenističkih božanstava. Česti su i prikazi Harpokrata koji jaše na guski, pijevcu, odnosno na konju ili čak na slonu, a njegova kruna u Rimljana dobiva sunčeve zrake, jer je, čini se povezan s kultom

8 Vidi: ELIADE 1989.: II. 229

9 Ovi kipovi od terakote prikazuju procesije u čast toga božanstva kada se svetište nosilo i pokazivalo u javnosti. Vidi članak: GYORY 1983.: 53-71

10 Vidi: TRAN TAM TIHN / BERTRAND JAEGER / SERGE P O U L I N 1988.: Harpokrates. IV/1,415-445, IV/2,

Sola Invictusa." To, uostalom, odgovara njegovoj izvornoj simbolici obnovljenog, mladog Sunca, te obnovljenog vladara. Oni umjetnici koji su pokušali naglasiti njegovu egipatsko podrijetlo pridodali su Harpokratu faraonski klaft. Osobito lijep primjerak rimske provenijencije koji se čuva u Arheološkome muzeju u Zagrebu jest onaj otkriven na obali Save u blizini Slavenskog Broda.¹²

HARPOKRATOVE PLASTIKE IZ ZAGREBAČKE ZBIRKE

Dvije glavne metode lijevanja bronce u Egipćana bile su lijevanje s potpunim ispunjavanjem predmeta (puni lijev) i metoda izgubljenog voska, pri kojoj unutrašnjost kipa ostaje prazna.¹³ Izrada malih statua za kućne oltare, o kakvima je ovdje riječ, često je uključivala i inkrustracije statua u predjelu očiju koje su se nastojale posebno istaknuti, a kipovi su se također bojili, pozlaćivali i gravirali. Mali kulturni kipovi često imaju i kratke hijeroglifske zapise. Najčešće, riječ je o imenima božanstava koja prikazuju. U Egipatskoj zbirci zagrebačkog Arheološkog muzeja nalazi se sedam brončanih Harpokratovih plastika iz ptolemejskog razdoblja. Ovi predmeti do sada su objavljeni u katalogu francuske autorice J. M. Saleh,¹⁴ a dva najreprezentativnija među njima bila su izložena na već spomenutoj izložbi *Bogovi, duhovi i demoni starog Egipta*. Nijedan od spomenika ne sadrži nikakav tekst, a pri izradi svih sedam evidentna je primjena tehnologije punog lijeva. Četiri od sedam Harpokratovih bronci očišćene su i konzervirane u posljednje vrijeme u laboratoriju Muzeja. Kako bi se pobliže utvrdio sastav bronce, obavljena je EDXRF analiza (vidi grafikone u prilogu) kojom je utvrđen kvalitativni sastav slitine tri predmeta: inv. 693, 694 i 696.

Prema dobivenim rezultatima, predmeti se sastoje uglavnom od slitine bakra (č), kositra (Sn) i olova (Pb), dok su ostali elementi - željezo (Fe), srebro (Ag) i stroncij (Sr) sadržani u znatno manjim koncentracijama. Jedina vidljiva razlika među navedenim predmetima je to što predmet inv. br. 693 ima tragove pozlate u predjelu očiju, a slitina od koje je izrađen ne sadrži antimoni (Sb) kao druge dvije analizirane skulpture.

Ono u čemu se bitno razlikuju jest kvaliteta umjetničkog oblikovanja. Riječ je o pet sjedećih i dva stojeća Harpokrata, dakle o dvije karakteristične funkcije toga božanstva. Štoviše, moglo bi se zaključiti daje riječ o interpretacijama pojedinih motiva mita o borbi dobra i zla. Kada je još nejakom dijete zakrčljalih nogu, Harpokrat sjedi u krilu svoje majke zaštićen od zla. Kad se prikazuje kako stoji i korača, Harpokrat postaje aktivan i sprema se suočiti sa silama zla i preuzeti vlast nad zemljom. Dakle, sjedeći prikazi prožeti su onom mistikom kakovu prenose brojna europska umjetnička djela koja prikazuju Madonu s djetetom-Kristom. U Egiptu je naglasak dat majčinoj zaštiti. U mitologiji faraonskog Egipta zaštitnička je uloga poslovično dodjeljivana ženskim božanstvima. Faraona štiti Nut - božica neba za koju tekstovi tvrde daje njegovu majku. Također dno sarkofaga u koji će se položiti mumija oslikavalo se prikazima božica Iziđe, Selket, Hator ili Nut. U ptolemejskom razdoblju u tom smislu porasla je uloga inače vrlo stare božice Hator, koja je u ranoj mitologiji izjednačena s nebeskom kravom, te je zadržala njezin atribut - kravlje rogove. Hator je u doba helenizma u Egiptu shvaćena kao obnoviteljica božanske hijerarhije, te ujedno i faraonske loze. Ona je žena Horusa i majka Harpokrata. Toj dvostrukoj obnovi bili su posvećeni rituali, pri kojima je kip božice posjećivao Horusov kulturni kip kako bi se nakon njihova ritualnog općenja začeo nasljednik egipatskog prijestolja, odnosno bog Harpokrat, čije se rođenje slavilo u posebnim »hramovima rođenja« (lat. *mamisi*).

11 Vidi: HORNUNG 2001. 64-72; MIGOTTI 1994.: 7, 37. br. 20; TADIN 1979.: 30, 61, t. XXVIII, 459; SELEM 1980.: 19, br. 33, t. VII; SELEM 2002.: 85-100.

Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj.il. Pretkršćanski horizont 42^7

12 Objavljen je u mnogim publikacijama: LJUBIĆ 1887.:33-36;PERC1968.:213,br.61;SELEM1972.:IX,

¹³ O p s j m i j e o egipatskoj tehnologiji obrade bronce vidi: OGDEN 2000.: *Metals*. 149-161.

„ J M SALEH 1970

KATALOG

1. Stojeći kip Harpokrata

Bronca, vis. 12,8 cm, postolje: 2,8 x 6,8 cm, inventarni broj: 693

Ptolemejsko razdoblje (332-30. g. pr. Kr.)

Mladi bog s dječaćkom pletenicom prikazan je u iskoraku i postavljen na kvadratni postament. Nag je, a tijelo mu je oblikovano vrlo finim linijama. Na ustima drži prst desne ruke. Prikazan je bez ikakvog naglavka, a zelenkasta patina ostavlja dojam da ima kosu. Oči su izrađene inkrustracijama od zlata. Pri analizi bronce otkrivenje postotak zlata.

Literatura: J. M. Saleh, *Les Antiquités Egyptiennes de Zagreb*. Pariš 1970, str. 61. 55; I. Uranić, *Bogovi, duhovi i demoni starog Egipta*, (katalog izložbe), Zagreb 1999, str. 13.

2. Stojeći kip Harpokrata

Bronca, vis. 16,8 cm, inventarni broj: 694

Ptolemejsko ili rimsko razdoblje (3. st. pr. Kr.-2. st.)

Kip nejasnih obrisa, s pukotinama duž ruku i nogu i s amorfnim licem. Čini se daje riječ o neuspjehom lijevanju. Na stopalima ima klinove kojima je bio pričvršćen na postolje. Sa stražnje strane glave kroz rupicu vidi se klin kojim je pričvršćena pletenica. S prednje strane krune je rupa u koju je trebao biti utaknut *ureus*.

Literatura: J. M. Saleh, *Les Antiquités Egyptiennes de Zagreb*. Pariš 1970, str. 61. 56

3. Kip Harpokrata koji sjedi

bronca, vis. 15,3 cm, inventarni broj: 695

datacija: ptolemejsko razdoblje (332-30. g. pr. Kr.)

Harpokrat sjedi i na ustima drži desnu ruku. Na glavi ima trostruku krunu *atef*- faraonski atribut iz kasnog razdoblja. Kip je izliven u jednom komadu, a karakteriziraju ga jasne, fino izrađene linije tijela i vrlo detaljno prikazan klaft. Jednako tako je precizno izlivena i trostruka kruna s dvjema kobrama, oslonjena na ovnovske rogove. Noge Harpokrata oslanjaju se na tanku ploču-postament.

Literatura: J. M. Saleh, *Les Antiquités Egyptiennes de Zagreb*. Pariš 1970, str. 61. 57

4. Kip Harpokrata koji sjedi

Bronca, vis. 9,5 cm, inventarni broj: 696

Ptolemejsko razdoblje (332-30. g. pr. Kr.)

Izliven u jednom komadu. Kvalitetno izrađen i oblikovan, profinjenih linija. Nedostaje mu desna ruka. Noge se oslanjaju na malu ploču koja je djelomice oštećena. Unatoč manjim mehaničkim oštećenjima, crte lica su upečatljive.

Literatura: J. M. Saleh, *Les Antiquités Egyptiennes de Zagreb*. Pariš 1970, str. 61. 58

5. Kip Harpokrata koji sjedi

Bronca, vis. 8,9 cm, inventarni broj: 697

Ptolemejsko razdoblje (332-30. g. pr. Kr.)

Sjedeći Harpokrat, dosta oštećen i bez ruku. Nema nikakve krune ni faraonskog pokrivala za glavu. Površina lica je donekle oštećena, a također ima dječaćku pletenicu. Razmjerno dugih nogu koje se oslanjaju na malenu ploču.

Literatura: J. M. Saleh, *Les Antiaites Egyptiennes de Zagreb*. Pariš 1970, str. 61. 59

6. Kip Harpokrata koji sjedi

Bronca, vis. 7,8 cm, inventarni broj: 698

Ptolemejsko razdoblje (332-30. g. pr. Kr.)

Mala statua duguljastih udova, donekle razrađenih oblina trbuha, ali posve amorfnog lica. Na leđima ima ušicu, te je očito trebala služiti kao privjesak.

Literatura: J. M. Saleh, *Les Antiquites Egyptiennes de Zagreb*. Pariš 1970, str. 61. 60

7. Kip Harpokrata koji sjedi

Bronca, vis. 12,8 cm, inventarni broj: 700

Ptolemejsko razdoblje (332-30. g. pr. Kr.)

Masivni kipić izliven u jednom komadu i znatno oštećene površine u gornjem dijelu tijela. Prikazan je s neuobičajeno snažnim mišićavim udovima. Objе ruke su bez većeg dijela podlaktice. Iako je, čini se, bio izrađen prilično kvalitetno, bio je vjerojatno naknadno bio zahvaćen jakom korozijom što gaje teško oštetilo.

Literatura: J. M. Saleh, *Les Antiquites Egyptiennes de Zagreb*. Pariš 1970, str. 61. 63

LITERATURA

ELIADE, M. 1989 - *Histoire des croyances et des idées religieuses*. Pariz

FAULKNER, R. O. 1969 - *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Oxford

GYORY, H. 1983 - Harpokrates kormeneteinek abrazolasa a terrakottakon. *Egyptologiai füzetek I*, Budapest

HORNUNG, E. 2001 - *The Secret Lore of Egjpl*. London 2001.

KAKOSY, L. 1986 - *Feny es kdosz*. Budapest 1986.

LJUBIĆ, Š. 1887 - *Harpokrates*. VHAD IX/2, Zagreb

MIGOTTI, B.

- 1994 - *Od nepobjedivog Sunca do Sunca pravde*, (katalog izložbe) Zagreb

- 1980 - *Les religions orientales dans la Pannonie Romaine partie en Yougoslavie*. Leiden

MEEKS, D. 1975 - *Le.rikon der Agyptologie*. Band II, Wiesbaden

MORENTZ, S. 1973 - *Egyptian Religion*. London

OGDEN, J. 2000 - *Ancient Egyptian Materials and Technology*. Cambridge

PERC, B. 1968 - *Beitrdge zur Verbreitung agyptische Kulte auf dem Balkan und Donaulandern zur Romerzeit*. Munchen

SALEH, J. M. 1970 - *Les Antiquites Egyptienes de Zagreb*. Paris

SELEM, P.

- 1997 - *Izidin trag*. Split
- 2002 - Ikonografija lika Harpokrata na spomenicima hrvatskog prostora. Zbornik projekta: *Znakovi i riječi*. (Protohistorija i antika hrvatskog povijesnog prostora), Zagreb
- 1972- Egipastki bogovi u rimskom Iliriku. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo
- 1980 - Les Religions orientales dans la Pannonie romaine - partie en Yougoslavie. *EPRO 80*, Leiden

TADIN, LJ. 1979 - Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije. *Fontes archaeologiae lugoslaviae I*, Beograd

TRAN TAM TIHN / BERTRAND JAEGER / SERGE POULIN 1988.: *LEXICON ICONOGRAPHICUM MIYTHOLOGIAE CLASSICAE* (LIMC). Ziirich und Munchen

WESSETSKY, V.

- 1989 - *Isis es Oziris Panonidban*. Budapest
- 1961 — *Die agyptischen Kulte zur Romerzeit in Ungarn*. Leiden

SUMMARY

THE APPEARANCE AND SVMBOLISM OF HARPOCRATES

Harpocrates was a god whose worship began in the Hellenistic period in Egypt. He was in fact a Hellenistic version of the god Horus from the most ancient pharonic tradition. The Falcon God, connected with the Sun and the person of the ruler, dates from the oldest dynasties, on stelae, tablets made of ivory and engraved in hieroglyphs and in some other places. On Namer's palette - a memorial considered to have been made to celebrate the victory of king Namer over the armies of the north and the union of Egypt into one country - the ruler is shown as a falcon. A clear link between Horus-falcon, sun and ruler is present in mythology which probably dates from the Ancient Kingdom and already in the *Pyramid Texts* we can discern its final form. According to this myth Horus was the son of the murdered god and first ruler of Egypt Osiris. He was a warrior who in revenge for his father's death fought his murderer Set and succeeded before a council of gods to the right to ascend the throne of Upper and Lower Egypt. As Pharaoh he was a symbol of the connection between people and gods, it was believed that he was an incarnation or was imbued with the spirit of Horus. The story then became complicated and in line with the teaching about emancipation the doctrine of two Horus arose - younger and older. In the Hellenistic period besides the existing form of this god (Horus, Ra Horakhti, Harmakis) several new ones appear. These were *Harsiesis* (Horus-son of Isis), *Haroeris* (Horus-elder), *Harendotes* (Horus-avenger of his father), *Harpocrates* (Horus-child). Horus the Younger became Harpocrates - »Horus-Child« (Egyp. *Hr-pi-hrd* Greek. 'Aprcopdiric; odnosno 'ApOoKpdtr)c; ili 'A^OoKrĆTr|q). The oldest mention of him is in the *Pyramid Texts* as (*Hr-hrd*). The *articlep?* is in conformance with new Egyptian in which it is often used. Thus Horus-child did not truly represent anything new in mythology, and in the classical pharonic period was not an separate god but appears only in the story of Osiris.

Small figures of Harpocrates are often found in museum holdings, many of them made in bronze and were probably for home altars. Bronze Harpocrates figures from the Ptolemaic period in museums are as common as Osiris and Isis-Hathor.

Several types of Harpocrates statues were found in the Ptolemaic period such as:

Harpocrates taking a step forward, with right hand on his mouth;

Standing Harpocrates, taking a step forward, with outstretched right hand holding a stick (terracotta relief);

Sitting Harpocrates his finger on his mouth;

Relief of Harpocrates standing at the gates of *naos* carried by priests.

AH three types show a naked boy-god with the plait of youth and kingly attributes - a double crown, sometimes a triple *ateferovm* and some, one in the Zagreb collection, without a crown.

There were two main ways of casting bronze in Egypt, solid casting and *cire perdue* which was hollow. Small statuettes for the home altar like those we are considering here often had encrustations around the eyes which were in this way accentuated, and were sometimes coloured, gilded or engraved. They often include short hieroglyphic inscriptions usually showing the name of the god. Most frequently one can read names of the depicted divinities. The Egyptian collection of the Zagreb Archeological Museum has seven bronze figures of Harpocrates from the Ptolemaic period. They were described in the catalogue of the French authoress J.M. Saleh and the two best of them were exhibited in the exhibition *Bogovi, duhovi i demoni starog Egipta* (Gods, Spirits and Demons of Old Egypt). None of them has a text and they are all solid casting. Four of them have recently been cleaned and conserved in the museum laboratory. They have also recently undergone an EDXRF analysis (see graph) which shows the quality of their alloy: inventory nos 693,694, 696.

Tin (Sn) and lead (Pb) there are also very small amounts of other metals - iron (Fe), silver (Ag) and strontium (Sr). The only difference between the three is that in number 693 there are traces of gilding around the eyes and the alloy from which it is made does not contain antimony (Sb) as analysis shows the other two do.

Rukopis primljen 30. XII. 2003.

Rukopis prihvaćen 7.1. 2003.

Slika 1.

Slika 2.

Slika 3.

Tabla 1.

Slika 4.

Slika 5.

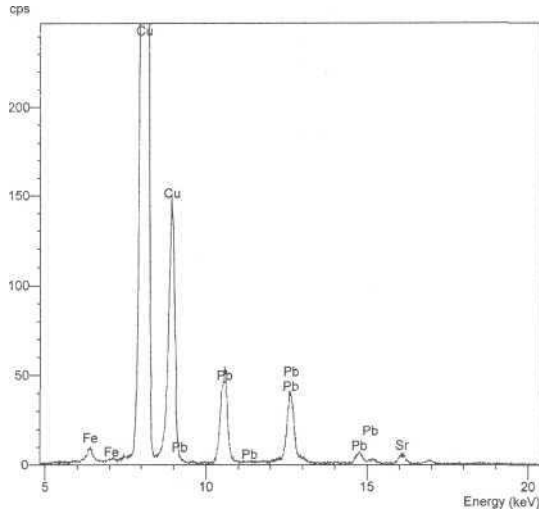
Slika 6.

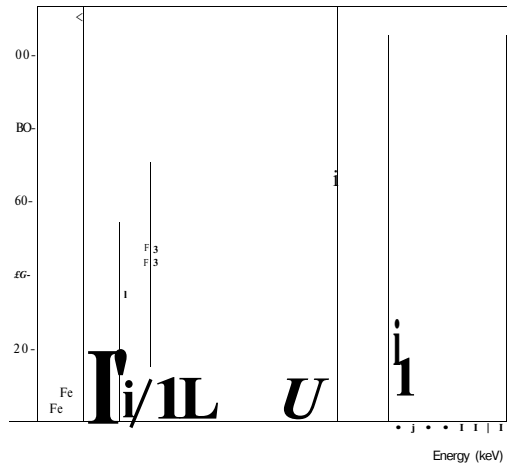
Slika 7.

Tabla 2.

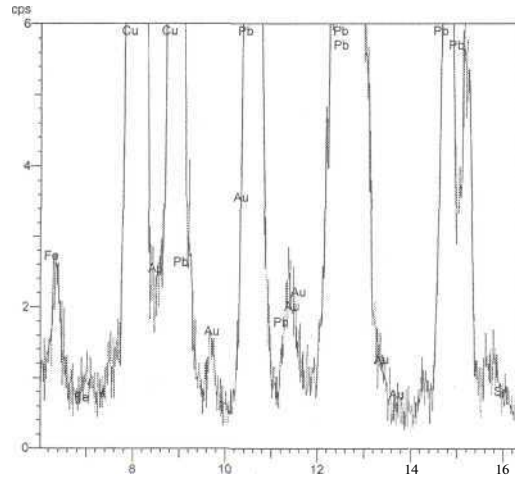
stražnja strana kipa (08:36:35 Fri 17/10/2003)

Redline: (08:43:32 Fri 17/10/2003)

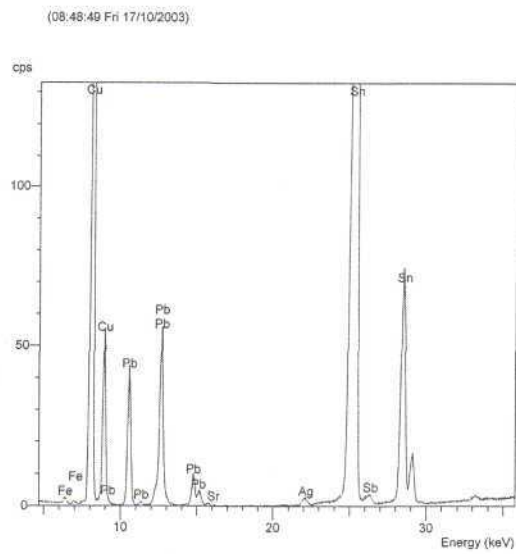

Red line : prednja (08:41:32 Fri 17/10/2003)

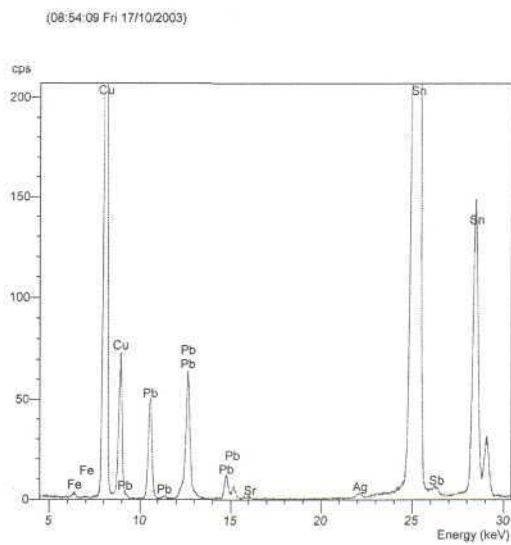

Grafikoni EDXRF analize za inv. br. 693

Tabla 3.

Grafikon EDXRF analize za inv. br. 694

Grafikon EDXRF analize za inv. br. 696

Tabla 4.

PRIKAZI

Spomenica Alojz Benac 1914.-1992. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja (Sarajevo - Frankfurt am Main - Berlin - Heidelberg), 30/2002. 579 str. sa si.

Novi broj *Godišnjaka* komemorira desetu obljetnicu smrti Alojza Benca i u njemu su objavljena tridese i tri rada Benčevih kolega, suradnika, učenika i poštovatelja koliko iz nekadašnje Jugoslavije toliko i važnih imena europske arheologije.

U *Predgovoru izdavača* Blagoja Goveđarice nakratko je opisan historijat Centra za istraživanje Balkana i značajne uloge koju je u njegovu radu imao akademik Benac. Centar u Sarajevu je uspio, nakon teških godina rata, obnoviti svoju izdavačku djelatnost. Velike se nade polažu u ponovno okupljanje stručnjaka, znanstvenika za arheologiju i povijest Balkana i oživljavanje rada Centra za balkanološka ispitivanja.

Siegmar von Schnurbein, prvi direktor Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta u svojoj se *Riječi* prisjeća boravka Alojza Benca u Frankfurtu davne 1952. g. i suradnje sa Institutom koju je i nadalje konstantno održavao, te napominje daje Komisija također nedavno inicirala buduću suradnju s bosanskohercegovačkim arheolozima u istraživanju, među inim na Butmiru i Okolištu.

Upravo prije trideset godina - 1972. u Akademiji nauka i umetnosti u Sarajevu osnovana je Internacionalna međuakademijska komisija za istraživanje praistorije Balkana. Jedan od njezinih pokretača bio je Alojz Benac, te Vladimir Milojević iz Hajdelberške akademije, o čemu piše Harald Hauptmann nabrajajući, dakako, i ostale arheologe iz bivše Jugoslavije, sudionike osnivačkog sastanka u Sarajevu. Rukovodstvo je povjereno Grgi Novaku, a znanstveni odbor Komisije su činili: Božidar Čečuk, Radivoj Čović, Klaus Kilian i Nikola Tasić. Osnovna je zadaća Komisije bila poticanje rada na prapovijesti Balkana, jer je uočen nedostatak sustavne prezentacije arheologije Balkana, po-

dručja veoma važnog na relaciji prednje Azije - Egeje s kontinentalnom Europom. Sarajevo je bilo odabrano za sjedište te Komisije među inim i zato što se Alojz Benac svojim sudjelovanjem na Prvome međunarodnom kongresu balkanskih i jugoistočnoeuropskih studija 1966.g. u Sofiji iskazao kao predstavnik internacionalne arheologije čiji koncept nadmašuje vladajuće ideologije.

Hauptmann osobito ističe važnu karakteristiku pokojnoga Benca a to je širina, iskorak izvan uže specijalizacije - njegova su zasluga kapitalnih pet knjiga *Praistorije jugoslavenskih zemalja* objavljene u Sarajevu između 1979. i 1987. godine. Nakon lanjske smrti (Vladimir Milojević umro je 1978. g.) i trećeg osnivača Komisije, Milutina V. Garašanina u Beogradu, Hauptmann pledira za nastavak i intenziviranje međunarodne znanstvene suradnje u *zajedničkoj Europi*.

Nakon uvodnih riječi slijedi članak J. MÜLLERA *Značenje Crvene stijene za rani neolitik i eneolitik istočnojadranskog prostora* (19-22) o nalazištu koje je iskopavao i objavio Alojz Benac. Težište je dato stratimima IV i III koji predstavljaju prijelaz iz mezolitika u keramiku *impresso*, odnosno u rani neolitik. M. BUDJA je u čast Alojza Benca napisao studiju *Proces neolitizacije u jugoistočnoj Europi* (23-60) koja sadrži nekoliko poglavlja. U *Uvodu* su iznesene glavne smjernice rasprave, a to je kritičko preispitivanje stereotipa o isključivosti dva, kako se misli, sukcesivna socijalna sistema: Mezolitičko lovačko - sakupljačko društvo i neolitičko poljoprivredno društvo. Bezbroj zanimljivih, još široko tematiziranih pitanja modernih interpretacijskih modela postavlja Budja u *Interpretativnoj podlozi*. Da li keramika cardium i monokromna keramika označava početak neolitičkih kultura na Balkanu i u Mediteranu ili one kod različitih skupina simboliziraju interakciju među zajednicama kasnih lovaca-sakupljača i ranim zajednicama poljoprivrednika? Slijedeći dio članka pod naslovom *Prela-*

z, ak na poljodjelstvo u Europi i genetički palimpsest posvećenje ponajviše genetskim mapama izopleta koje se odnose na frekvencije gena kod savremenih euroazijskih populacija. Riječ je o demografskoj ekspanziji koja bi trebala biti paralelna s arheološki evedentiranim širenjem agrikulture. Primjerice, na Balkanu nema dokaza za *model vala širenja* prema kojem su došljaci - poljoprivrednici potisnuli lokalne sakupljače. »Keramika u kontekstu neolitizacije Europe: Balkan i Jadran« naslov je poglavlja u kojemu Budja citira starije autore - Weinberga, Milojčića, Teoharisa koji su keramografiju postavili u prvi plan pri razmatranju relacija neolitičkih kultura Anatolije, Egeje i Balkana. Novija su istraživanja osporila mnoge njihove teze, npr. o akeramičkom neolitiku u Grčkoj ili keramičku sekvenciju: monokromna - slikana - *impresso*. Keramika *impresso* i *cardium* još je u središtu pozornosti kadaje u pitanju rani neolitik Jadrana. Lepenski vir dokazuje da je monokromna keramika *impresso* nađena u kontekstu lovaca-sakupljača i da korespondira s keramikom približnih datacija iz Ahileona, Nea Nikomedije i Poljanice, tako daje Budja uvjerljivo, nadopunjeno s nekoliko tabela i mapa rasprostiranja dokazao da u pogledu agrikulture tranzicije nema korelacija ni s »valom širenja« niti s »demografskom ekspanzijom«. Članak je opskrbljen sa sto dvadest četiri bibliografske referencije, pa imamo najnoviju literaturu za pitanje neolitizacije širega područja. Neolitiku i eneolitiku Balkana posvećen je opširan rad B. BRUKNERA *Kultura Vinca u prostoru i vremenu* (61-103). Autor na početku raspravlja o terminološkim razlikama u svezi s kasnim neolitikom i ranim eneolitikom, što je prikazano na kronološkim tabelama tih razdoblja. Granice prostiranja vinčanske kulture su u početnoj fazi dosta neodređene, obrađeni su odnosi sa susjednim kulturama, nalazišta u fazi A1-B1 zgsunuta su u donjem Potisju i uz Dunav do Đerdapa. Konsolidaciju i procvat vinčanska kultura doseže u toku faze B2 - C, a stanovitom stagnacijom smatra se faza D, kadaje ujedno sužen njezin teritorij. Ovaj je članak s detaljnim listama i planovima nalazišta te raspravom - sinteza o vinčanskoj kulturi. Sličnom se temom bavi članak

J. LICHARDUSA - M. LICHARDUS-ITTEN *Karanovo i Vinča. O kronološkim i kulturnim vezama za vrijeme srednjeg neolitika u jugoistočnoj Europi* (105-121). Na početku je dat pregled stratigrafija Vinče-Belo Brdo i Karanova i novijih nastojanja da se isprave i nadopune tipološke evaluacije pojedinih stratuma. Autori su izradili sinkroničku tabelu Karanovo-Vinča-Tesalija (Dimini, Sesklo) s korelacijom Garašaninova i Schierova stupnjevanja Vince. Analiza dodira južne Bugarske, Trakije i centralnoga Balkana pokazuje njihovo posredovanje u širenju neolitičkih impulsa prema sjeveru, prema Karpatskoj kotlini. B. MARIJANOVIĆ provodi iskopavanja nalazišta kulture *impresso* u Crnom vrilu kod Zadra i u svojem prilogu *Novi nalazi minijturnih neolitičkih sjekira od jadeita u Dalmaciji* (123-131) posebnu pažnju posvetio iznenađujućoj količini litičkog materijala na tom nalazištu. Tri su minijturne sjekirice od jadeita nađene u stambenim objektima i autor je mišljenja da one nisu imale uporabnu funkciju. B. JOVANOVIĆ je autor kratkog članka *Metalurgija bakra eneolitskog perioda na Centralnom i Zapadnom Balkanu* (133-140) u kojemu diskutira o tzv. »dezintegraciji« u kasnom neolitiku. To je zapravo proces formiranja novih eneolitičkih kultura koje nose početak bakrene metalurgije na Balkanu. Rad Z. MARKOVIĆA *Ranobrončanodobna faza vučedolske kulture u zapadnoj Bosni i sjevernoj Hrvatskoj* (141-160) daje kratku povijest istraživanja, zatim ocjenu stanja istraživanja u zapadnoj Slavoniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, te podjelu vučedolske kulture na istom području koju je već ranije izradio sam autor. Nabrojani su lokaliteti vučedolske i badenske kulture u zapadnoj Bosni i na Banovini. Marković nalaze Dakovo-Grabrovac uspoređuje s onima iz Apatovca, Rudine, Zecova itd., dokazujući istovremenost kasne vučedolske i rane vinkovačke kulture. Sljedeći naslov vodi nas u daleka stepska područja Azije, H. PARZINGER - N. BOROFFKA pišu *O brončanodobnom dobivanju cinka u Euroaziji, Rudarsko naselje kod Kurnaba, Uzbekistan* (161-178). Istočno od Urala protežu se prema istoku dva pojasa rudonosnog područja u kojima se eksploatira cink i bakar, pa autori nabraja-

ju kulture koje su ondje razvijale prehistorijsku metalurgiju. Istraživanje srednjoazijskoga cinka je bilo je obuhvaćeno projektom njemačkog arheološkog instituta zajedno s muzejem rudarstva u Bochumu, a rezultati su prikazani u opisu nalazišta naselja Karnab-Sičkonči. Nađeni su ostaci metalurgije cinka i artefakti od arsenskog bakra, pa je dokazana uloga cinka u ranobrončanodobnoj kulturi Okunev iz kasnog 3. i početka 2. tisućljeća pr. Kr. S. PERIĆ piše *O problemu načina sahranjivanja u gornjem toku reke Bosne tokom bronzanog i gvozdene doba* (179-193) nabrajajući važnija nalazišta po periodima od ranog brončanoga do željeznoga doba. Za kasnija razdoblja ključno je datiranje grobnice u Vratnici, koja prema Periću predstavlja novouspostavljenu VII fazu srednjobosanske grupe. G. KOSSACK obrađuje zanimljiv keramički detalj *Tordirane drške na početku kasnog brončanog doba* (199-216). Na Podu kod Bugojna nađene tordirane ručke ocijenjene su kao strani element nepoznatog porijekla. Facetirane drške uglavnom su povezane s kompleksom tamne kanelirane keramike koja se u svim regijama svoje zatupljenosti datira na prijelaz u kasno brončano doba (Br. D / Ha A 1). Ilustracijama su popraćeni nalazi kaneliranih drški iz Češke, Banata, Makedonije, Troje itd., a indikator su, među inim društvenih promjena, odnosno običaja vezanih uz piće, gozbe i si. Članak *Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnog nakita kasnog brončanog i ranog željeznog doba u Bosni i Hercegovini* (217-234) B. MARIJANA donosi četiri privjeska-pektorala: Veliki Mošunj, Donji Brštanik, Krehin Gradac i Pržine. Oni imaju jednak - pravokutni oblik nadopunjen sa ptičjim protomama. Ptičja simbolika ima dugu genezu započetu još u neolitiku, a susreće se i na fibulama iz 5. st. pr. Kr. na području Japoda, Mezeja i Delmata. U članku M. STOJICA *Najstariji nalazi gvozdene predmeta u Srbiji* (235-249) pobrojani su željezni nalazi po lokalitetima: križna sjekira iz Lukića, mala »igla« iz Hisara, fibula iz Bent-Lugovi, itd. Željezna križna sjekira, napominje autor, nađena u grobu ima simboličku funkciju, među inim i poradi antropomorfizma, te jednako tako kovana željezna »igla« koja je da-

tirana u 13. st.pr.n.e. Željezni predmeti iz 9.st.p.r.n.e. pripadaju horizontu Kalakača. Naredni se prilog u *Godišnjaku Prapovijesna željezna sjekira s ručicama iz korita rijeke Cetine u Sirojskom polju* (251-257) A. MILOŠEVIĆA gotovo izravno nadovezuje na prethodni. Naime, Milošević je načinio katalog jedanaest primjeraka željeznih sjekira, većinom iz fundusa Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Noviji je nalaz sjekire iz rijeke Cetine (1992.g) s očuvanim okovom i zakovicom za montiranje drška, i u povodu toga Milošević nadopunjuje dosad predložene rekonstrukcije pričvršćivanja klina na toporište. Željezne sjekire o kojima je riječ datirane su od sredine 10. do sredine 6. st. pr. Kr., a tipski su opredijeljene prema A. Wesse i nazvane su »sjekire s ručicama«, dok M. Stojić (vidi prethodno), kao i mnogi drugi autori, za istu formu sjekire rabi termin »križne sjekire«. B. RAUNIG je posvetila svoj prilog *Slučajni nalaz prahistorijskog oružja iz Bihaćkog polja* (267-282) nekolicini predmeta slučajno nađenih u Čavkićima, Kostelu i u rijeci Klokot. Sjekira - kelt iz Čavkića paralelizirana je sa sjekirom iz ostave Bizovac, a u grupi oružja iz Kostela zanimljiv je željezni kelt sa sačuvanim dijelom drvene drške, također koplja iz Klokota, jer su svi nađeni u vodenome ambijentu. Autorica nabroja ostale vrste oružja koje su nađene na japodskom teritoriju posebice u dolini rijeke Une. Pod naslovom *Revizija višeglave igle tip Donja Dolina* (283-291) N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ naglašava činjenicu da se ovaj tip igle, čije je matično područje nedvojbeno Donja Dolina, nalazi u muškim i u ženskim grobovima koji se ubrajaju u kategoriju kneževskih grobova u širem smislu. Igle istoga tipa nađene na tri nalazišta u Olteniji potaknule su autoricu na diskurs o pitanjima prioriteta pojedinih oblika povezanih sa, u posljednje doba relativiziranim, etničkim trako-kimerijskim prodorom sa istoka. U skladu s novijim gledištima, igle Donja Dolina u grupi Ferigile rezultat su obostranih kontakata između Posavine i rumunjskog Podunavlja u željeznom dobu. Z. MARIĆ obradio je *Panonske elemente u Japodskoj materijalnoj i duhovnoj kulturi uz srednji tok rijeke Une* (293-305). Osnovni indikator za t,e ele-

mente je pogrebni ritus i to incineracija, a njezin intenzitet od sredine 7. st. pr. Kr. pripisan je migracijskom valu sa sjevera u dolinu Une. R. VASIĆ konstatira da ni nakon 120 godina istraživanja Glasinac nije odao sve svoje tajne u članku *Tajna Glasinačke visoravni* (307-316). Posebno je apostrofirana tzv. horizontalna stratigrafija. Evidentne su mikroregionalne razlike u kulturnom razvitku tijekom brončanog doba na području Glasinca, a postupna koncentracija stanovništva omogućila je u 7. i 6. st. pr. Kr. procvat glasinačke kulture. Na mnoga pitanja, međutim, još nemamo odgovora; intrigantana je interpretacija nekropole Pariževići / Čitluci, a cjelovita objava nalaza još je deziderat. Između *Hallstatta i Grčke: Kneževski grobovi u ranom željeznom dobu srednjeg Balkana* (317-329) naslov je članka B. GOVEDARICE. Najvažniji su grobovi: Ilijak, Atenica, Pilatovići, Novi Pazar i Peeka Banja i oni su podijeljeni u glasi-nački i atenički period. Autor analizira socijalne prilike koje su dovele do formiranja bogatijega gornjeg sloja društva, te moguće vanjske utjecaje na klasno ili staleško raslojavanje. Razmjerno dugotrajan razvoj od brončanoga doba nadalje afirmira lokalni - srednjobalkanski element baziran na stočarskoj privredi, koji u periodu Atenica doseže svoj puni prosperitet. *Inhumirani grob žene na Kamenjac u Brezi nekropoli predrimskih Dezidijata* (329-348) napisao je V. PAŠKVALIN, koji se posebno osvrnuo na keltske, panonske utjecaje u srednjoj Bosni. U ženskom je skeletnom grobu bilo desetak latenskih fibula, i to pretežno srednjolatske sheme, a ranolatske fibule dokazuju kontakte sa širim keltskim prostorom. Inače Dezidijati su počeli prakticirati incineraciju na početku 3. st. pr. Kr. Među fibulama u ovome grobu bila je jedna ukrašena emajliranjem; međutim, sljedeći se prilog *Godišnjaka* iz pera P. POPOVIĆA *Emajl i Skordisci* (349-361) posebno bavi tom tehnikom ornamentiranja. Emajl za ukrašavanje pojaseva s privjescima, fibula, dugmadi i kopči, te konjske opreme počinje se kod istočnih Kelta upotrebljavati od 3. st. pr. Kr., a značajnije su radionice emajliranih predmeta bile u Karpatskom bazenu.

Blok tema iz antike posvećen Alojzu Bencu započinje B. KIRIGIN člankom *Novosti o Grcima u Dalmaciji* (363-385). Na početku su spomenuti rani, brončanodobni nalazi koji dokazuju kontakte Dalmacije s Egejom, primjericice kasnoheladska keramika iz Škripa na Braču. Nove značajne rezultate dala su istraživanja Palagruže, iskopavanja na Rtu Ploče i u Spili kod Nakovane. I. FADIĆ pod naslovom *Antičke staklarske radionice u Liburniji* (385-406) pravljao može bitno domaćoj proizvodnji pojedinih staklenih oblika u Liburniji. Na temelju statističkih pokazatelja i rasprostiranja nalaza autor pretpostavlja lokalnu izradu balsamarija, zvonolikih bočica i slično, a Fadićevu tezu podupire uljanica s prikazom staklopuhača iz Aserije. U iskopavanjima zapadnog zida Dioklecijanove palače nađen je (1979.g) epigrafički spomen činovnika salonitanske crkve o čemu piše A. ŠKEGRO u članku naslovljenom *Procurator Ecclesiae Salonitanae* (407-417). Natpis je sa sarkofaga, datiran u drugu polovinu 6.st., a dotični prokurator je bio nadzornik velikog imanja salonitanskog nadbiskupa. Z. MIRDITA napisao je rad *O istočnoj i sjevernoj granici Dardanaca i Dardanije* (419-438) dajući povijesni pregled etnografije centralnog Balkana, napose Dardanaca počevši od ranih grčkih literarnih izvora pa sve do rimske provincijske uprave. N. CAMBI je svoj rad *Bilješka o reversu mitričkog reljefa iz Konjica* (439-445) posvetio tom poznatom religijskom spomeniku iz Bosne, a napose prizoru gozbe odnosno identificiranju dviju osoba na kline, uspoređujući analogni reljef iz Ladenburga. Mnoge navedene komparacije afirmiraju iznesenu tezu da su portreti svećenika heliodromusa i patera načinjeni u maniri tetrarhijskog i poslijetetrarhijskog vremena. M. ZANINOVIC dao je u članku *Mogorjelo od vile do kastruma* (447-456) presjek kroz istraživanje ovoga veoma značajnog kasnoantičkog arhitekturnoga kompleksa poimenično spominjući prvo Patcha, zatim Dvggvea, Vetersa, Baslera, Bojanovskog i naposljetku Suića s postavkom o tzv. *kastrizaciji na našoj obali*. U tom kontekstu, autor naglašava važnu ulogu Neretve kao prometnice još od

najranijih grčkih pomoraca u Jadranu, pa sve do sutona antike. *Problem Argentarije* (457-465) postavio je E. IMAMOVIĆ ukazujući na manjkave podatke kojima bi se u pitanju Argentarije jasno odredilo je li riječ o rudarskome distriktu, naselju ili putnoj stanici. Samo ime potječe od dobivanja srebra u antici, a neusaglašeni su stavovi o ubiciranju rudnika: istočna Bosna ili srednjobosanski rudarski revir.

Srednjovjekovnoj arheologiji posvećuje članak *Ranosrednjovjekovni masovni grob ispred fortifikacijskog zida Monkodonje u Istri* (467-491) B. HÄNSELA - K. MIHOVIĆ - B. TERŽAN - B. TESSMANN. Gusta koncentracija ljudskih kosti otkrivena je na dva mjesta blizu sjevernog ulaza u prapovijesnu gradinu Monkodonja. Uz njih bila je jedna naušnica buzetskog tipa i keramički pršljen, ženski predmeti poznati iz istarskih gobova ranog srednjeg vijeka. Rezultat forenzičke analize dao je obrise groznoga masakra više od trideset ljudi oba spola, svih dobnih skupina. Ljudi su osakaćeni i pobijeni, ostavljeni su pod poluporušenim zidinama prethistorijske gradine. Ne zna se odakle su dovedeni, a njihov je udes jedna od *strahota rata* za bizantsku Istru. N. MILETIĆ objavila je *Reljefnu ploču iz Carevog polja kod Jajca* (493-507) koja prikazuje biljku s afrontiranim ibisima sa strane, motiv poznat u sakralnoj i profanoj arhitekturi od 9. do 12/13. st. Reljef je mogao eventualno biti dekoracija negdašnje romaničke crkve sv. Marije u Jajcu, no pripadnost kao i podrijetlo nije pouzdano, naglašava autorica. Godine 2001. otkrivena je interesantna ostava srednjovjekovnog novca i nakita, o čemu piše L. FEKEŽA u prilogu *Slučajni srednjovjekovni nalazi iz Binježeva kod Sarajeva* (509-528). U maloj glinenoj posudi bio je jedan groš Tvrтка II, tri srebrna prstena i osamdeset devet turskih srebrnjaka (akči), sve iz sredine i s kraja petnaestoga stoljeća. Ovo je dosad najbrojniji nalaz novca Bajazida II u Bosni i Hercegovini. *O fizičkoj antropologiji u Bosni i Hercegovini* (259-537) piše Ž. MIKIĆ, opisujući povijest antropologije, začetak koje datira s kraja devetnaestog stoljeća, zahvaljujući s austrougarskim vojnim liječnicima. Centar za balkanološka is-

pitivanja bavio se nakon Drugog svjetskog rata posebno antropogenezom Ilira.

Na kraju *Godišnjaka*, spomenice Alojzu Bencu dva su etnološka odnosno folkloristička članka. A. BUGARSKI svoj tekst *Periodska naselja stočara u Bosni i Hercegovini* ilustrira s lijepim fotografijama starih planinskih naselja na Visočici, Bjelašnici, Vranići itd. Rudimenti transhumancejos su prisutni u nekim krajevima Bosne i Hercegovine. L. BUTUROVIĆ napisala je zanimljivu usporedbu narodnih junaka *Perceval i Meho kroz prostor i vreme* (557-576) iz stare romanske i bosanske usmene tradicije.

Dunja Glogović

Veljko PAŠKVALIN. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 2003: Vrhbosanska katolička teologija. Recenzenti: akad. prof. dr. Emilio Marin i dr. se. Anto Orlovac.

Knjiga Veljka Paškvalina, koji je od 1954. do 1992. god. bio kustos sarajevskog *Zemaljskog muzeja* i profesor kršćanske arheologije na sarajevskoj *Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji* od 1990. god., šesta je knjiga u nizu *Radovi* koje od 1998. god. objelodanjuje sarajevska *Vrhbosanska katolička teologija*. Posvećena je šibenskom biskupu msgru dru Jerolimu Mileti (1922—1947), najzaslužnijem za autorov ostanak na slobodi a na životu članova njegove obitelji te velikog broja Hrvata šibenskog kraja u vrijeme fašističke okupacije Dalmacije (1941-1945).

Napisana je na 379 stranica, od čega 284 donose četrnaest radova koje je (izuzev jednog) autor objavljivao u različitim publikacijama, dok se ostale odnose na dodatke. Komponirana je u četiri dijela, iza kojih slijedi slikovno-grafički materijal (str. 285-337), popis arheoloških nalazišta starokršćanskih bazilika, oratorija i mauzoleja (339-348) te bibliografija starokršćanske arheologije u Bosni i Hercegovini (349-358). Na kraju je pridodan kratki sažetak na engleskom jeziku (359-360), pogovor iz pera recenzenta akad. prof. dr. Emilija Marina (361-366)

te kazala mjesta i arheoloških lokaliteta (367-373) i osobnih imena (375-379).

Iza *Prosova* (str. 5-6) iz pera urednika niza *Radovi*, dekana *Vrhbosanske katoličke teologije* i kanonika vrhbosanskog dr. se. Marka Josipovića te autorova *Predgovora* (str. 7-8), slijedi sumarni *Pregled starokršćanske arheologije Bosne i Hercegovine* (str. 13-23), stoje i jedini do sad neobjavljivani prilog u ovoj monografiji.

Prvi dio donosi dva rada: *Kasnoantičko doba ili dominat* (str. 27-39), objavljen 1988. god. u prvom svesku *Arheološkog leksikona BiH* te *Pojava kršćanstva u srednjoj Bosni i njegova hijerarhija u svjetlu novijih arheoloških iskopavanja* (str. 40-61), publiciran 1995. god. u zborniku u čast imenovanja nadbiskupa vrhbosanskog msgra Vinka Puljića kardinalom *Svete Rimske Crkve*. U tom radu, temeljem vlastitih arheoloških i drugih istraživanja, autor prvi put temeljito sagledava problematiku *Bestoenske biskupije* poznate iz akata provincijalnih sabora održanih 530. i 533. god. u Saloni.

Drugi dio sadrži četiri rada: *Kasnoantički sepulkralni spomenici pretkršćanskog i kršćanskog doba s područja sjeverozapadne Bosne* (str. 65-79), objavljen u »Napretkovom« *Kalendaru* za 1995. god.; *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadajne nalaze tih grobnih kamera na teritoriju Bosne i Hercegovine* (str. 80-94), objavljen 1959. god. u *Glasniku Zemaljskog muzeja BiH* - stoje i najstariji rad u ovoj knjizi; *Kasnoantički objekti iz Osatice, Karahodža i Višnjice* (str. 95-109), objavljen 1983. god. u istom časopisu te *Prilog datiranju starokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine* (110-125), objavljen 1970. god. u zborniku u čast akademikâ Grge Novaka - Paškvalinova profesora sa zagrebačkog *Filozofskog fakulteta*, najvažnijeg njegova terenskog učitelja i jednog od zaslužnika za njegovo prispjeće i ukorijenjivanje u grad podno Trebevića. Nije ni začudo kad se zna da je i sam Grga Novak (1888-1978) svoje mladenačke dane također proveo u Bosni u travničkoj *Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji*, koju su do 1945. god. vodili oci isusovci.

U trećem dijelu knjige prezentirani su rezultati autorovih višegodišnjih terenskih istraživanja kasnoantičkog naselja i starokršćanske bazilike na *Crkvini* (Gradine) u Čipuljiću - Bugojno. Taj dio zapravo i čini srž ove vrijedne knjige, koji, zajedno sa spomenutim prilogom iz zbornika kardinala Puljića, sačinjava jednu cjelinu. Donosi tri dijela jedne cjeline: *Ostaci starokršćanske bazilike na Crkvini (Grudine) u Bugojnu s osvrtom na Mun(icipium) Bist(ue) ili Bistues, sjedište Bistuenske biskupije i biskupa Andrije* (str. 129-191), objavljen 1998. god. u Zborniku radova 13. međunarodnog kongresa starokršćanske arheologije; *Ulomak pluteja iz starokršćanske bazilike u Bugojnu* (str. 192-200), objavljen 1991. god. u zborniku u čast akad. prof. dr. Alojza Benca - negdašnjeg autorova radnog kolege iz sarajevskog *Zemaljskog muzeja* i dugogodišnjeg ravnatelja svjetski poznatog *Centra za balkanološka ispitivanja* ANU-BiH; *Prozorska tranzena sa starokršćanske bazilike na Grudinama u Bugojnu* (str. 201-204), objavljen u »Napretkovom« *Kalendaru* za 1991. godinu. Ovaj dio knjige, koliko mi je poznato, trebao je biti sastavnica niza monografija što ih je sarajevski *Zemaljski muzej* planirao objaviti o jednom od naših najpoznatijih arheoloških lokaliteta koji je istraživani dugi niz godina minulog stoljeća a čija su istraživanja daleko od završetka. Djelomice je svoja istraživanja ovog lokaliteta, koja se odnose na pretpovijesna razdoblja, uočila samog izbijanja *Domovinskog rata* uspio objaviti akad. prof. dr. Borivoj Čović (1927-1995), također Paškvalinov radni kolega iz *Zemaljskog muzeja*. Ona koja se odnose na srednji vijek, a koja je vodila Nada Miletić (1925-2002), osim preliminarnih izvješća ni u kakvom obliku nisu ugledala svjetlo dana. Pitanje je hoće li ikada i biti predstavljena javnosti, ne samo zbog činjenice da im autor više nije među živima nego i stoga što je u pitanju jedan od najvažnijih lokaliteta iz starohrvatske povijesti koji ide uz bok onom oko *Svetog Spasa* na vrelu Cetine. Na ovom je lokalitetu istraženo više od 770 ukopa, od čega ih je čak trećina sadržavala priloge karakteristične za ranohrvatski kulturni krug. Srećom daje autor ove knjige objavio svoja istraži-

vanja pa bar znamo situaciju oko predromaničke (starohrvatske) crkve na ovom lokalitetu, dijeleći čijeg su enterijera u čudnim okolnostima netragom nestajali još tijekom samih arheoloških istraživanja dok je prvotni istraživač (Pavao Anđelić, 1920-1985) u još čudnijim okolnostima onemogućen u nastavku istraživanja.

Posljednji - četvrti dio ove knjige donosi pet priloga koji se odnose na autorova arheološka istraživanja antičko-srednjovjekovnih lokaliteta sarajevskog, mostarskog i jajačkog područja: *Vrhbosna / Sarajevo kroza stoljeća* (str. 207-210), objavljen 1999. god. u *Hrvatskoj misli* - sarajevskom glasilu *Matice hrvatske*; *Sarajevo i njegovo područje s osvrtom na kulturno-povijesno razdoblje ranog i kasnog doba Rimskog Carstva* (str. 211-242), objavljen u istom broju ovog časopisa; *Crkvina / Vranjevo selo - Rimsko naselje* (243-244), autorov je prikaz istoimenog lokaliteta s neumskog područja u *Arheološkom pregledu* za 1986. god. - posljednjem broju glasila *Saveza arheoloških društava Jugoslavije*; *Područje Mostara u antičkom i kasnoantičkom dobu do dolaska Hrvata* (str. 245-270) dio je nerealizirane monografije o Mostaru, koju je pripremalo uredništvo mostarskog časopisa *Hercegovina* na čelu s akad. prof. dr. Markom Šunjićem (1927-1998). Objavljen je 1996. i 1997. god. u *Hrvatskoj misli* - sarajevskom glasilu *Matice hrvatske* te 1999. god. u 4-5. broju spomenute *Hercegovine*; *Grad Jajce i njegovo bliže područje u razdoblju ranog kršćanstva* (str. 271-284) - autorov je referat sa znanstvenog simpozija kojim se od 5. do 7. prosinca 1996. obilježavala 600. obljetnica spomena Jajca - grada Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1350-1416), objavljen 2002. god. u *Zborniku radova* ovog simpozija.

Veljko Paškvalin je i po formaciji i po vokaciji arheolog klasičar koji je cijeli svoj profesionalni vijek proveo uglavnom istražujući antičke i ranokršćanske lokalitete i objekte na području Bosne i Hercegovine. Prema njegovim riječima, na takvo njegovo životno usmjerenje presudno su utjecali njegov gimnazijski profesor povijesti Franjo Dujmović, višegodišnji ravnatelj *Muzeja* u Šibeniku te Grga No-

vak. Sustavno je istraživao brojne lokalitete, među kojima i spomenuto rimsko naselje s kasnoantičkom bazilikom na *Grudinama* u Čipuljiću (Bugojno), rimske terme i nimfej u *Dvorištima* i *Ograjima* u Putovićima pokraj Zenice, rimske *ville rusticae s torcularom* na Mirinama u Bihovu pokraj Trebinja, desitijatske nekropole na *Kamenjaci* u Brezi, rimski gospodarski objekt i kasnoantičku baziliku na *Crkvini* u Vranjevu Selu kraj Neuma i dr. U svojoj, gotovo 40-godišnjoj karijeri izveo je i veliki broj zaštitno-konzervatorskih arheoloških istraživanja diljem ove zemlje. Među ostalim, uzeo je udjela i u izradi stalnoga antičkoga izložbenoga postava sarajevskog *Zemaljskog muzeja* 1959. i 1960. god. koji je 1977. god. iznova sam preuredio. U okviru istog muzeja oformio je 1963. god. sustavni antički lapidarij koji je 1988. god. povodom obilježavanja 100. godišnjice djelovanja *Zemaljskog muzeja* preuredio te mu dao novi vizualni izgled. U *Franjevačkom samostanu* na Humcu pokraj Ljubuškog 1979. god. postavio je stalni dio antičkoga postava. Također je 1984. god. uredio i stalni izložbeni postav arheološke zbirke u muzeju na Mogorjelu pokraj Čapljine, koja je, nažalost, tijekom *Domovinskog rata* nestala.

Znanstvene preokupacije autora ove knjige bile su i kasnoantičke grobnice na svod, antički poganski kultovi, rimski nadgrobni spomenici u Bosni i Hercegovini, materijalna i duhovna kultura ilirsko-panonskih *Desitijata* i dr. Kao posljedica svega navedenoga iz njegova je pera moglo proisteći petstotinjak znanstvenostručnih radova, segment kojih je napokon predstavljen i u monografskom obliku zaslugom najstarije visokoškolske institucije u Bosni i Hercegovini. Iz njegova bogatog opusa u sličnoj bi se formi javnosti mogli predstaviti još neki projekti, posebice onaj o ilirsko-panonskim Desitijatima koji su nastavali srednjobosanske prostore. Ako se to ne učini, drugima će trebati godine istraživanja da bi uopće bili u stanju bilo što kvalitetnije reći o toj populaciji. Ova je monografija također putokaz kako bi se to moglo ostvariti. Paškvalinovo *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone* je ne samo visokokvali-

tetno djelo iz pera, u njegovoj struci, cijenjenog znanstvenika, nego i ponos *Vrhbosanskej katoličkoj teologiji* koja gaje na ovaj način prezentirala javnosti. Stoga autoru ove knjige i njenom priređivaču čestitka i hvala.

ANTE ŠKEGRO
Hrvatski institut za povijest
HR-10.000 ZAGREB
Opatička 10
tel. 4851-721; fax. 4851-725;
e-mail: askegro@misp.isp.hr

POPIS KRATICA - ABBREVIATIONS

Cf.: MÜLLER, Otto v. - Wolfram NAGEL - Eva STROMMINGER. Sigelschlüssel der archäologischen Literatur. *Acta Praehistorica et Archaeologica* (Berlin), 9-10/1978-79: 167-383; *Numismatic chronicle* (London), 156/1996: xiv-xvi; *American Journal of Archaeology* (Princeton, NJ), 62/1958, 1: 1-8; 80/1976, 1: 3-8.

AA - *Archdologischer Anzeiger*. (Berlin)

AAWW - *Anzeiger der (Kais.) Akademie der Wissenschaften (in Wien.) Philosophisch.-historische Klasse*. (Wien)

ABAWP - *Abhandlungen., Bayerische Akademie der Wissenschaften (Philosophisch-historische Klasse)*. (München)

AbhGött - *Ahandlungen. der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-historische Klasse*. (Göttingen)

AcAn - *Acta Antiqua. Academia Scientiarum Hungarica*. (Budapest)

ActaAHung - *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

ActaAK0b - *Acta Archaeologica*. (K0benhavn)

ActaGeCro - *Acta Geographica Croatica*. (Zagreb)

ActaGothob - *Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborgs Universitets årsskrift*. (Göteborg)

ActalnstRomFin - *Acta Instituti Romani Finlandiae*. (Helsinki / Helsingfors)

Acta MusCib - *Acta musei cibalensis*. (Vinkovci)

Adriatica - *Adriatica praehistorica et antiqua miscellanea Gregorio Novak dicata*. (Zagreb, 1970)

AEM - *Archdologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*. (Wien)

AH — *Archaeologia Hungarica*. (Budapest)

AIPHOS - *Annuaire de V Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves. Universitaire Libre de Belgique*. (Bruxelles.)

AJA - *American Journal of Archaeology*. (Princeton, NJ.)

AJug - *Archaeologia Jugoslavica*. (Beograd)

ALaz - *Archeologia Laziale*.

ALBiH - *Arheološki leksikon BiH*. (Sarajevo)

AMC - *Acta Musei Cibalensis*. (Vinkovci)

AMN - *Acta Musei Napocensis*

AnÉp - *L'Année épigraphique*. (Pariš)

AnnKoper - *Anali za istrske in mediteranske studije*. (Koper)

ANRW - *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. (Berlin - New York, 1979)

- AnOsijek** - *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku.* (Osijek)
- ANSMN** - *American Numismatic Society, Museum Notes.* (New York)
- AntAlt** - *Antichità Altoadriatiche.* (Aquileia)
- Antheus** - *Antheus. Communicationes ex Instituto archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae.* (Budapest)
- Anth** - *L'Antropologie.* (Pariš)
- Antiquity** - *Antiquity.* (London)
- AP** - *Arheološki pregled.* (Beograd, Ljubljana)
- APA** — *Acta Praehistorica et Archaeologica.* (Berlin)
- Apulum** - *Apulum. Buletinul muzeului regional Alba Julia.* (Alba Julia)
- AquilN** - *Aquileia Nostra.* (Aquileia)
- ArBel** - *Archaeologia Belgica.* (Bruxelles)
- Archaeolingua** - *Archaeolingua.* (Budapest)
- ArchAustr** - *Archaeologia Austriaca.* (Wien)
- ArchAustrMon** - *Archaeologia Austriaca: Monographien.* (Wien)
- Archaeology** - *Archaeology* (New York)
- ArchÉrt** - *Archaeologia Értésítő* (Budapest)
- ArchKorr** - *Archäologisches Korrespondenzblatt.* (Mainz)
- ARadRaspr** - *Arheološki radovi i rasprave.* (Zagreb)
- Argo-Argo.** (Ljubljana)
- Arheologija** - *Arheologija.* (Sofija)
- Arkiv** - *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku.* (Zagreb)
- ATr** - *Archeografo Triestino.* (Trieste)
- AttAL** - *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei.* (Roma)
- Attilstr** - *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria.* (Venezia)
- AttiRov** - *Atti del Centro di ricerche di Rovigno.* (Trieste)
- AttiTrieste** - *Atti dei Civici musei di storia ed arte di Trieste.* (Trieste)
- ASAE** - *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte.* (Le Caire)
- AUG** - *Acta Universalis Gothoburgensis. Göteborgs Högskolas årsskrift.* (Göteborg)
- AVes** - *Arheološki Vestnik.* (Ljubljana)
- Balcanica** - *Balcanica.* (Beograd)
- BalcPosn. Acta et studia** - *Balcanina posnaniensia. Acta et studia.* (Poznań)
- BalStud** - *Balkan Studies.*
- BAR** - *British Archaeological Reports, International Series.* (Oxford)
- BASD** - *Bulletino di archeologia e storia dalmata* (Split)
- BCH** - *Bulletin de correspondance hellénique.* (Athènes / Pariš)

- BdA** - Bollettino d'arte. (Roma)
- BhTAVO** - Beihefte zum Tübingener Atlas der Vorderen Orients. (Wiesbaden)
- Bilten HAZU (JAZU)** - Bilten (Bulletin) instituta za likovne umjetnosti HAZU (JAZU). (Zagreb)
- BInstALondon** - Bulletin of the Institute of Archaeology. University of London. (London)
- BJ** - Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. (Köln/Graz/Kevelaer)
- BJRL** - Bulletin of the John Rylands Libratj. (Manchester)
- BJVABh** - Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Beihefte. (Bonn)
- BMC** - British Museum Catalogue. (London)
- BMFr** - Blätter für Münzfreunde. (Dresden)
- *Bolletino del Club di se. Naturali in Fiume. (Rijeka/ Fiume)
- **Bulletino di Paletnologia Italiana.* (Roma)
- BRGK** - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archdologischen Instituts. (Frankfurt / Main - Berlin)
- BSFN** - Bulletin de la Société française de numismatique. (Pariš)
- CarArch** - Carniola Archaeologica. (Novo Mesto)
- CCP** - Croatica christiana periodica. (Zagreb)
- CH** - Coin Hoards. (London)
- CIL** - Corpus Inscriptionum Latinarum.
- CINCR** - Commission Internationale de Numismatique, *Compte rendu.* (Wetteren, Belgique)
- CNI** - Corpus Nummorum Italicorum.
- CRAI** - Comptes rendus des séances de l'année'... Académie des inscriptions et de belles lettres. (Pariš)
- CSIR** - Corpus Signorum Imperii Romani.
- CVA** - Corpus Vasorum Antiquorum. (Pariš et al.)
- ČIP** - Čovjek i prostor. (Zagreb)
- Dacia** - Dacia. (Bucuresti)
- Dela** - Dela Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti. (Ljubljana)
- Diadora** - Diadora. (Zadar)
- DissBel** - Dissertationes. (Beograd)
- DissBern** — Dissertationes Bernenses (Bern)
- DissBreslau** - Dissertationes. (Breslau)
- DissGöttingen** - Dissertationes. (Göttingen)
- DissHalle** - Dissertationes. (Halle)
- DissMon** - Dissertationes et Monographiae.(Beograd)
- DissPan** - Dissertationes Pannonicae.(Budapest)

- DjelaCBI** - *Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- Dometi** - *Dometi*. (Rijeka)
- DÖAW** - *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. (Wien)
- EAACO** - *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*. (Roma)
- DOC** - *Dumbarton Oaks Catalogue*. (Washington, DC)
- Dometi** - *Časopis za kulturu i društvena pitanja*. (Rijeka)
- DOP** - *Dumbarton Oaks Papers*. (Washington, DC)
- EeTM** - *Etudes et Travaux d'Archéologie marocaine*.
- EphEp** - *Ephemeris Epigraphica*. (Berlin)
- Epigrafica** - *Epigrafica* (Roma)
- Epigraphica** - *Rivista italiana di epigrafia*. (Faenza)
- EPRO** - *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*. (Leiden)
- Fiume** - *Fiume Rivista* (Rijeka/ Fiume)
- FMRD** - H. GEBHARD - K KRAFT et alii (edd.)- *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*. Berlin, 1960 -.
- FÖ** - *Fundberichte aus Österreich*. (Wien)
- FS** - *Fundberichte aus Schwaben*. (Stuttgart)
- FolArch** - *Folia Archaeologica*. (Budapest)
- FontAH** - *Fontes Archaeologiae Hungariae*. (Budapest)
- GCBI** - *Godišnjak, centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH*. (Sarajevo)
- GeolVj** - *Geološki vjesnik*. (Zagreb)
- Germania** - *Germania*. (Frankfurt / Main)
- GFFNS** - *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. (Novi Sad)
- GIIBH** - *Godišnjak Istorijskog instituta Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- GlasSANU** — *Glas Srpske akademije nauka i umjetnosti*. (Beograd)
- GlasSrpKraljA** - *Glas Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)
- Glaux** - *Glaux. Collana di Studi e Ricerche di Numismatica*. (Milano)
- Glotta** - *Glotta*. (Göttingen) GR
- GOMHV** - *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci*.
- GR** - *Građa i rasprave*. Publikacija Arheološkog muzeja Istre. (Pula)
- GrobZb** - *Grobnički zbornik*. (Rijeka)
- GSND** - *Glasnik Skopskog naučnog društva*. (Skopje)
- GSUFF** - *Godišnik na Sofijskija Universitet FilologiČeski Fakultet*. (Sofija)
- GZFFS** - *Godišen zbornik na Filozofski fakultet*. (Skopje).
- GZM** - *Glasnik zemaljskog muzeja*. (Sarajevo)

- HTR** - *The Harvard Theological Review*. (Cambridge, Mass.)
- HBN** - *Hamburger Beitrage zur Numismatik*. (Hamburg)
- HistAnt** - *Histria Antiqua*. (Pula)
- HistArch** - *Histria Archaeologica*. (Pula)
- Historia** - *Historia*. (Wiesbaden)
- HOMÉ** - *A Herman Otto Múzeum Évkönyve*. (Pécs)
- InvArch** - *Inventaria Archaeologica*.
- IG** - *Inscriptiones Graecae*.
- Iliria** - *Iliria*. (Tirana)
- ILS** - H. DESSAU. *Inscriptiones Latinae Selectae*.
- IstČas** - *Istoriski Časopis*. (Beograd)
- IstZb** - *Istarski zbornik* (Pula)
- IzdHAD** - *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*. (Zagreb)
- IBAI** - *Izvestija na Blgarskaja arheologiČeski institut*. (Sofija)
- IID** - *Izvestija na istoriČeskoto društvo*. (Sofija)
- IJNA** - *International Journal of Nautical Archeology*.
- ILJug-** *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*. (Ljubljana)
- IMS** - *Inscriptions dela Mésie Supérieure*. (Beograd)
- IntNumN** - *International Numismatic Newsletter*. (Wien-Padova)
- ISNZ** - *Iz starog i novog Zagreba*. (Zagreb)
- JAI** - *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. (London)
- JAMEvk** - *Josa Andrásy Múzeum évkönyve*. (Nyiregyhaza)
- JFAr** - *Journal of Field Archaeology*. (Boston)
- Jdl** - *Jahrbuch des (Kaiserlich) Deutschen Archologischen Instituts*. (Berlin)
- JfA** - *Jahrbuch für Altertumskunde*. (Wien)
- JfNG** - *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*. (München)
- JHS** - *Journal of Hellenic Studies*. (London)
- JMS** - *Journal of Mithraic Studies*.
- JÖAI** - *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*. (Wien)
- JÖAIBeibl** - *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Beiblatt*. (Wien)
- JPMÉ** - *A Janus Panonius Múzeum Évkönyve*. (Pécs)
- JRA** - *Journal of Roman Archaeology*. (Ann Arbor, Michigan)
- JRGZ** - *Jahrbuch des Römisch-Deutschen Zentralmuseums Mainz*. (Mainz)
- JRS** - *Journal of Roman Studies*. (London)
- JWP** - *Journal of World Prehistory*.
- JZ** - *Jadranski zbornik*. (Rijeka - Pula)

- KatMon** - *Katalogi in Monografije*. (Ljubljana)
- KinM** - *Katalogi in monografije*. (Ljubljana)
- Klio** - *Klio*. (Leipzig / Berlin / Wiesbaden)
- KSA G** - *Kleine Schriften zur alten Geschichte*. (Leipzig)
- KSLeipzig** - *Kleine Schriften*. (Leipzig)
- KSMarburg** - *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg*. (Marburg)
- LÄ** - *Lexikon der Ägyptologie*. (Wiesbaden)
- Latomus** - *Latomus*. (Bruxelles)
- LIMC** - *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Basel).
- LVN** - *Litterae Numismatae Vindobonenses*. (Wien)
- LRBC** - R.A.G. CARSON - P.V. HILL - J.P.C. KENT. *Late Roman Bronze Coinage*. London, 1962.
- LT** - *Liburnijske teme*. (Opatija, Rijeka, Matulji)
- Ljetopis JAZU** - *Ljetopis JAZU*. (Zagreb)
- MAA** - *Macedoniae Acta Archaeologica*. (Skopje)
- MAAL** - *Monumenti antichi. R. Accademia nazionale dei Lincei* (Roma).
- MAAR** - *Memoirs of the American Academy in Rome*. (Roma)
- MAL** - *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*. (Roma)
- MarbStud** - *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte*. (Marburg)
- MBVF** - *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*. (München)
- Mdl** - *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*. (Berlin)
- MCC** - *Mitteilungen der K.K. central-Commission zur (für) Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*. (Wien)
- MFME** — *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. (Szeged)
- MIB** - W. HAHN. *Moneta Imperii Byzantini*. Wien, 1972-.
- MittArchInst** - *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. (Budapest)
- MonKatPula** - *Monografije i katalogi Arheološkog muzeja Istre*. (Pula)
- MÖNG** - *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft*. (Wien)
- MonZad** - *Monografije Filozofskog fakulteta Zadar*. (Zadar)
- MPK** - *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*. (Wien)
- Materijali SADJ** - *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*. (Beograd)
- Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*
- Münzstudien** - *Münzstudien*. (Halle / Saale)
- Muzeji** - *Muzeji*. (Zagreb)
- MusBelge** - *Le Musée Belge*. (Bruxelles)

- MZK** - *Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege.* (Wien)
- NarStar** - *Narodna starina.* (Zagreb)
- NašeStar** - *Naše starine.* (Sarajevo)
- NC** - *Numismatic Chronicle.* (London)
- NK** - *Numizmatikai Közloány.* (Budapest)
- NotNum** - *Notae Numismaticae. Zapiski numizmatyczne.* (Krakow)
- NumizmatiČar** - *NumizmatiČar.* (Beograd)
- NumVij** - *Numizmatičke vijesti.* (Zagreb)
- NZ** - *Numismatische Zeitschrift.* (Wien)
- ObHAD** - *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva.* (Zagreb)
- OpA** - *Opuscula Archaeologica. Radovi Arheološkog Zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu* (Zagreb)
- OZ** - *Osječki zbornik.* (Osijek)
- PACT** - *PACT. Journal of European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques Applied to Archaeology.*
- PamArch** - *Pamětky archeologicke.* (Praha)
- PBF** - *Prähistorische Bronzefunde.* (München; Stuttgart)
- PBSR** - *Papers of the British School at Rome.* (London)
- Peristil** - *Peristil.* (Zagreb)
- Philologus** - *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum.* (Stolberg et al.)
- PodZb** - *Podravski zbornik.* (Koprivnica)
- PoroČilo** - *PoroČilo o raziskovanju nelita in eneolita v Sloveniji.* (Ljubljana)
- PosIzdCBI** - *Posebna izdanja. Centar za balkanološka ispitivanja.* (Sarajevo)
- PosIzdSANU** - *Posebna izdanja SANU.* (Beograd)
- PosIzdŽA** - *Posebna izdanja. Živa Antika* (Skopje)
- PovPril** - *Povijesni prilozi-* (Zagreb)
- PraceKraków** - *Polska akademia nauk. Oddział w Krakowie. Prace komisji archeologicznej.* (Krakow)
- Prilozi** - *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu.* (Zagreb)
- PriloziHvar** - *Prilozi povijesti otoka Hvara.* (Hvar)
- PJZ** - *Praistorija jugoslavenskih zemalja.* (Sarajevo)
- PomZb** - *Pomorski Zbornik.* (Rijeka)
- PoroČilo** - *Porodilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji.* (Ljubljana)
- PriloziPUD** - *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji.* (Split)
- Prinosi** - *Prinosi Odjela za arheologiju u Zagrebu.* (Zagreb)
- PZ** - *Prähistorische Zeitschrift.* (Wien)

- QdAV**- *Quaderni di archeologia del Veneto*, Giunta regionale del Veneto. (Padova)
- QdSPPFVG** - *Quaderno. Societd per la preistoria e protoistoria della regione Friuli- Venezia Giulia*.
- QFAGG** - *Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie*. (Berlin)
- RadCenZad** - Rad Centra JAZU u Zadru. (Zadar)
- RadFilZad** - *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. (Zadar)
- RadGo** - *Radovi Geografskog odjela*. (Zagreb)
- Rad JAZU** - *Rad JAZU*. (Zagreb)
- RadZad** - *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU (JAZU) u Zadru*. (Zadar)
- RAr** - *Revue archéologique*. (Pariš)
- Razprave** - *Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti*. (Ljubljana)
- RBN** - *Revue belge de numismatique*. (Bruxelles)
- RE** - Pauly, Afold Friedrich - Georg Wissowa - Kroll. *Realencyclopddie der classischen Altertumswissenschaft*.
- Revija** - *Revija*. (Osijek)
- RIC** - H. MATTINGLY - E. SYDENHAM et alii. *The Roman Imperial Coinage*. London, 1923-
- RIEB** - *Revue Internationale d'études balkaniques*.
- Rijeka**- *Rijeka. Časopis povijesnog društva Rijeka*. (Rijeka)
- RIN** - *Rivista italiana di numismatica*. (Milano)
- RIU** - *Die römischen Inschriften Ungarns*.
- RN** - *Revue numismatique*. (Pariš)
- RNSSP** - *Royal Numismatic Society Special Publications*. (London)
- Romanitas** - *Romanitas*. (Rio de Janeiro)
- RPC** - A. BURNETT - M. AMANDRY - P. RIPOLLÈS. *Roman Provincial Coinage*. London - Pariš, 1992-.
- RRC** - M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- RRCH** - M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coin Hoards*. London, 1989.
- RSPT** - *Rivista di scienze Preistoriche*. (Trieste)
- RStLig** - *Rivista di studi liguri* (Cuneo/Bordighera)
- RVM** - *Rad vojvođanskih muzeja*. (Novi Sad)
- Saalbjb** - *Saalburg Jahrbuch*. (Berlin)
- SANUBI** - *Srpska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut*. (Beograd)
- SBWien** - *Schriften der Balkankommission*. (Wien)
- SenjZb** - *Senjski Zbornik*. (Senj)
- Sirmium** - *Sirmium*. (Beograd)
- Situla** - *Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani*. (Ljubljana)

- Sk** - *Solinska kronika*. (Split)
- SIant** - *Slavia Antiqua*. (Poznari / Warszawa - Poznari)
- SlovArch** - *Slovenská archeológia*. (Nitra)
- SM** - *Schweizer Miinz Bldtter*. (Zürich)
- SNG** - *Sylloge Nummorum Graecorum*.
- SÖAIW** - *Sonderschriften des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien*. (Wien)
- SourcesOr** - *Sources Orientales*. (Pariš)
- SP** - *Starohrvatska prosvjeta*. (Split)
- Spomenik SANU** - *Spomenik Srpske akademije nauka i umetnosti*. (Beograd)
- Spomenik SKA** - *Spomenik Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)
- SSF** - *Societas Scientiarum fennica. Commentationes Hummanarum litterarum*. (Helsinki / Helsingfors)
- Starinar** - *Starinar*. (Beograd)
- StudAlb** - *Studia Albanica*. (Tirana)
- StudArchASH** - *Studia Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)
- StudBal** - *Studia Balcanica*. (Sofija)
- StudCom** - *Studia Comitatusiensia*. (Szentendre)
- SvS** - *Schild von Steier*.
- Swiatowit** - *Swiatowit*. (Warszawa)
- SzolnokMMÉ** — *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyve*. (Szolnok)
- Syria** - *Revue d'art oriental et d'archéologie*. Institut français d'archéologie de Beyrouth. (Pariš)
- ŠtudZvesti** - *Študijne' zvesti*. (Nitra)
- Thracia** - *Thracia*. (Sofija)
- Tribunia** - *Tribunia*. (Trebinje)
- VrGI** - *Vranjski glasnik*. (Vranje)
- VAHD** - *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. (Split)
- VAMZ** - *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3.s.* (Zagreb)
- Varia archaeologica hungarica*. (Budapest)
- VarSpom** - *Varstvo spomenikov*. (Novo Mesto)
- VHAD** - *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n.s.* (Zagreb)
- VHARP** - *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* (Rijeka)
- VinZb** - *Vinodolski zbornik* (Crikvenica)
- VKDAZ** - *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu*. (Zagreb)
- VMBP** - *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*. (SI. Brod)
- VMKH** - *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*. (Zagreb)
- VNAEN** - *La vie numismatique, Alliance Européenne Numismatique*. (Bruxelles)

- VNZM** - *Viestnik narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu za godinu 1870; 2/1876.* (Zagreb)
- VVM** - *Vjesnik vojnog muzeja Jugoslavenske narodne armije.* (Beograd)
- WestdZ** - *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst.* (Trier)
- WVidNum** - *Wiadomosci Numizmatyczne.* (Warszawa)
- WMBH** - *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina.* (Wien)
- WNum** - *Wiadomosci Numizmatyczno-archeologiczne.* (Krakow)
- ZadRev** - *Zadarska revija.* (Zadar)
- ZborADBiH** - *Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)
- ZborASar** - *Zbornik ANUBH.* (Sarajevo)
- ZborFilozFakBeograd** - *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu.* (Beograd)
- ZborFilozFakLjublj** - *Zbornik Filozofske fakultete.* (Ljubljana)
- ZborInst Zad** - *Zbornik Instituta za historijske nauke.* (Zadar)
- ZborKas** - *Zbornik Kastavštine.* (Rijeka)
- ZborKM** - *Zbornik krajiških muzeja.* (Banja Luka)
- ZborPo** - *Zbornik Poreštine* (Poreč)
- ZborNMBeograd** - *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu.* (Beograd)
- ZborRadBeograd** - *Zbornik radova. Vizantološki institut.* (Beograd)
- ZfN** - *Zeitschrift für Numismatik.*
- ZM** - *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg)
- ZPE** - *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.* (Bonn)
- ŽA** - *Živa Antika* (Skopje)
- YCS** - *Yale classical Studies.* (New Haven, Conn.)
-